

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МИТРОЩЕНКО Валерія Ігорівна

УДК 329.8(043.3)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
В УМОВАХ BREXIT**

Спеціальність 052 Політологія
(05 Соціальні та поведінкові науки)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. І. Митрощенко

Науковий керівник:

БАЛАБАНОВ Костянтин Васильович,
член-кореспондент НАПН України,
доктор політичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Митрощенко В. І. Трансформація партійної системи Великої Британії в умовах Brexit. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 Політологія. – Маріупольський державний університет, Київ, 2023.

Дисертацію присвячено аналізу трансформації партійної системи Великої Британії в умовах виходу країни з Європейського Союзу.

У вступі дисертації визначені актуальність теми дослідження та зв'язок із науковими темами, окреслені його об'єкт та предмет, мета та завдання, методи дослідження, наукова новизна та практичне значення отриманих результатів, а також представлена інформація про апробацію результатів дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше було комплексно досліджено трансформацію партійної системи Великої Британії, яка була обумовлена процесом та наслідками виходу з ЄС.

У межах здійсненого дослідження сформульовано низку теоретичних та практичних положень і висновків, зокрема:

вперше:

– встановлено ключовий чинник впливу на трансформацію партійної системи Великої Британії після реалізації Brexit (протягом 2020–2023 рр.), яким є соціально-політичний та історично-ідеологічний конфлікт між прихильниками та опонентами європейської інтеграції;

– визначено поточний (2020–2023 рр.) вектор політичних інтересів керівної Консервативної партії Великої Британії, який складається з трьох основних блоків проблемних питань: а) політичні проблеми сприйняття консерваторів у суспільстві; б) соціально-економічні проблеми, які суттєво загострилися протягом 2022 р.; в) проблема збереження територіальної цілісності Великої Британії та уніфікованості її зовнішньополітичного курсу;

удосконалено:

– наукове розуміння основних тенденцій та особливостей зростання електоральної популярності національно-консервативних регіональних політичних партій у відповідних складових частинах Великої Британії;

– систематизацію найважливіших особливостей програмних документів популістських євроскептичних політичних партій, очолюваних у різні періоди Н. Фараджем (UKIP, Brexit, Reform UK);

– доктринальні підходи до визначення впливу процесів глобалізації та міждержавної інтеграції на сучасні трансформації партійних систем;

– положення про формально-інституціональні особливості функціонування британських політичних партій, наслідком яких є значний рівень впливу поточної політичної кон'юнктури на зміст партійних цілей та завдань, який не був характерним для попередніх етапів розвитку партійної системи Великої Британії;

– наукові підходи до визначення основних завдань Лейбористської партії як офіційної парламентської опозиції, спрямованих на конвертування результатів місцевих виборів 2022 р. в електоральний успіх на чергових загальнонаціональних парламентських виборах;

отримали подальший розвиток:

– положення про основні концептуальні та функціональні ознаки сучасних європейських політичних партій;

– доктринальні погляди на зміст передвиборчих маніфестів основних британських парламентських партій та їх трансформацію у бік економізації та спрямованості на першочергове розв'язання соціально-економічних проблем.

Сформульовані в дисертаційній роботі пропозиції і висновки можуть бути використані: у науково-дослідних цілях – для подальшого опрацювання теоретичних та практичних аспектів трансформації партійної системи Великої Британії; у політичній діяльності – при формулюванні програмних документів українських політичних партій з урахуванням поточного досвіду модернізації відносин Велика Британія – ЄС та відповідних змін у структурі політичних

інтересів основних британських партій; у навчальному процесі – для науково-методичного забезпечення викладання широкого спектру політологічних дисциплін.

У першому розділі «Теоретико-методологічні основи трансформації партійних систем» представлені теоретичні засади трансформації партійних систем у сучасних умовах глобалізації та міждержавної інтеграції, виявлено сучасні особливості функціонування політичних партій, встановлено методологію та джерельну базу, необхідні для отримання якісних та достовірних результатів дослідження.

У підрозділі 1.1 досліджено понятійно-категоріальний апарат трансформації партійних систем. Класифіковано наукові джерела дослідження трансформаційних змін всередині партійної системи сучасної демократичної країни, що відбувається під впливом сукупності політичних та соціально-економічних чинників.

У підрозділі 1.2 охарактеризовано основні концептуальні підходи вітчизняних та зарубіжних політологічних шкіл до визначення та класифікації сучасних партійних систем. Досліджено існуючі доктринальні погляди на сутність і суспільно-політичне призначення партій та партійних систем. Вивчено взаємозв'язок між партійною та політичною системами країни. На основі залучення широкої джерельної бази окреслено авторський підхід до встановлення загальних ознак, притаманних партійним системам держав з демократичною формою політичного режиму.

У другому розділі «Чинники змін партійної системи Великої Британії під впливом Brexit» визначено загальні особливості функціонування британської партійної системи, проаналізовано ставлення населення та партійних еліт до процесу та наслідків виходу країни з ЄС, встановлено вплив соціально-економічних передумов на трансформацію партійної системи Великої Британії протягом досліджуваного хронологічного періоду.

У підрозділі 2.1 надано загальну характеристику партійної системи Великої Британії в умовах підготовки та реалізації зовнішньополітичного

дезінтеграційного тренду. Визначено якісні та кількісні характеристики партійної системи як об'єкта трансформаційних змін, до яких віднесено такі: а) модель партійної системи; б) кількість політичних партій, які реально претендують на участь у формуванні та реалізації політичного курсу держави; в) правова (формальна) інституціоналізація політичних партій; г) партійні ідеології, програми, передвиборчі платформи; д) громадська думка щодо оцінки діяльності як окремих політичних партій, так і партійної системи в цілому; є) результати політичних виборів; ж) рівень дефрагментації та регіоналізації партійної системи.

Встановлено, що характерною рисою британської партійної системи в останні роки є поява політичних партій, що фундаментально побудовані на дезінтеграційному баченні майбутнього Великої Британії.

У підрозділі 2.2 проаналізовано соціально-економічне становище Великої Британії в умовах Brexit, оскільки соціально-економічні чинники безпосередньо вплинули на формування політичного порядку та ставлення населення до європейської інтеграції.

Визначено, що до соціально-економічних передумов будь-якої суспільно-політичної тенденції слід відносити цілу сукупність чинників безпосереднього (прямого) впливу на якість життя кожного окремого громадянина, соціальних груп та суспільства загалом, причому у структурі зазначених чинників можна виокремити як економічну (розвиток можливостей матеріального виробництва і фінансово-економічних можливостей), так і соціальну (забезпечення якості життя та сталого розвитку на усіх рівнях від індивіду до цілого соціуму) складову.

Показано, що визначальними соціально-економічними детермінантами, які обумовили початок суспільної та партійної дискусії щодо доцільності перебування Великої Британії в ЄС, стали світова економічна криза, одним з найбільш масштабних проявів якої стала європейська боргова криза у валютній зоні євро, а також європейська міграційна криза.

У підрозділі 2.3 визначено ключові чинники, що сформували громадську думку та політичні інтереси основних парламентських партій Великої Британії напередодні початку суспільно-політичної дискусії щодо виходу країни з ЄС.

Проаналізовано нормативно-правові акти та програмні документи британських політичних партій, вивчено їх спрямованість, ідеологічну складову, з'ясовано ступінь впливу ситуативних політичних і соціально-економічних чинників на динаміку змісту програмних положень.

У третьому розділі «Еволюція партійної системи Великої Британії після виходу з ЄС» проаналізовано трансформаційні зміни у програмних документах, голосуваннях та практичній діяльності основних британських політичних партій, визначено подальші перспективи та напрями розвитку Консервативної і Лейбористської партій, виокремлено досвід, який доцільно врахувати у процесі модернізації партійної системи України на сучасному етапі.

У підрозділі 3.1 визначено основні чинники, що вплинули на трансформацію партійної системи Великої Британії в умовах Brexit. Показано, що ключовим чинником впливу на трансформацію партійної системи Великої Британії протягом 2016–2023 рр. є соціально-політичний та історично-ідеологічний конфлікт між прихильниками та опонентами європейської інтеграції (єврооптимістами та євроскептиками).

У підрозділі 3.2 охарактеризовано сутність та зміст принципово нових для британської політичної системи популістських партій. Встановлено, що настанови таких партій в цілому відповідають програмним настановам інших європейських правих популістських партій, серед яких, насамперед: а) реальний чи демонстративний (залежно від кожного конкретного випадку чи персони промовця) євроскептицизм; б) традиційні консервативні цінності; в) антиглобалізм, прямим наслідком якого є відстоювання певних парадигм ізоляціонізму і протекціонізму як засобів вирішення економічних і соціальних проблем, «посилення державного суверенітету», «збереження національної (як варіанти – культурної, етнічної, політичної) ідентичності» та виходу з інтеграційних об'єднань, участь в спільних інституціях яка передбачає

делегування на наднаціональний рівень того чи іншого обсягу суверенних повноважень державної публічної влади.

У підрозділі 3.3 розглянуто варіанти врахування британського досвіду трансформації партійної системи для України. Зокрема, визначено, що кількість і якість сукупності сучасних загроз та викликів вимагає від сучасних політичних партій чіткого розуміння бажаного зовнішньополітичного вектору та однозначного його відображення у партійних документах, що є ключовою передумовою стабільності партійної системи в умовах високої внутрішньої і зовнішньої турбулентності та соціальної конфліктності.

Проведене дослідження дозволило дійти висновків щодо змісту політичних інтересів основних британських партій після виходу країни з ЄС, зокрема, зазначається, що поточний вектор політичних інтересів керівної Консервативної партії фокусується навколо трьох основних блоків проблемних питань, які безпосередньо впливають на її електоральну підтримку: а) політичні проблеми сприйняття консерваторів у суспільстві, викликані нестабільністю у партійному керівництві та особистими репутаційними прорахунками її лідерів; б) соціально-економічні проблеми, безпосереднім наслідком яких є збільшення інфляції та зменшення реальної споживчої спроможності значної частини британського населення протягом 2022 р.; в) загострення після місцевих виборів 5 травня 2022 р. проблем збереження територіальної цілісності Великої Британії та спільності й уніфікованості її зовнішньополітичного курсу, зокрема щодо доцільності чи недоцільності членства Великої Британії або її окремої складової частини в ЄС, що пов'язано зі значними електоральними успіхами регіонально орієнтованих політичних партій націоналістичного спрямування в Північній Ірландії та Шотландії.

Водночас визначено, що головним тактичним завданням Лейбористської партії як офіційної (системної) парламентської опозиції, зважаючи на сприятливі результати місцевих виборів, є проведення дострокових парламентських виборів якомога скоріше, метою чого є конвертування поточної ситуації в електоральний успіх на британському політичному полі.

У підсумку наголошується, що партійна система Великої Британії в умовах практичної реалізації дезінтеграційного курсу (2020–2023 рр.) стала більш орієнтованою на розв’язання внутрішніх проблем, зокрема завдань соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: партійна система, політична партія, Brexit, європейська інтеграція та дезінтеграція, Велика Британія, Європейський Союз, парламентські вибори, популізм, євроскептицизм, євроскептична партія.

ABSTRACT

Mytroschenko V. Transformation of the party system of Great Britain in the conditions of Brexit. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

The dissertation for the scientific degree of the Doctor of Philosophy on the specialty 052 Political science. – Mariupol State University, Kyiv, 2023.

The dissertation is devoted to the analysis of the transformation of the party system of Great Britain in the conditions of the country's exit from the European Union. The introduction of the dissertation defines the relevance of the research topic and its connection with scientific topics, outlines its object and subject, goal and task, research methods, scientific novelty and practical significance of the obtained results, as well as information on the approbation of the research results.

The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that this is the first comprehensive scientific study of the transformation of the party system of Great Britain due to the process and consequences of leaving the EU.

A number of theoretical and practical provisions and conclusions were formulated within the scope of the research, in particular:

for the first time:

– the key factor influencing the transformation of the party system of Great Britain after the implementation of Brexit (during 2020–2023), which is the socio-

political and historical-ideological conflict between supporters and opponents of European integration, has been identified;

- the current (2020–2023) vector of political interests of the ruling Conservative Party of Great Britain is determined, which consists of three main blocks of problematic issues: a) political problems of the perception of conservatives in society; b) socio-economic problems that significantly worsened during 2022; c) the problem of preserving the territorial integrity of Great Britain and the uniformity of its foreign policy course;

improved:

- scientific understanding of the main trends and features of the growth of the electoral popularity of national-conservative regional political parties in the relevant constituent parts of Great Britain;

- systematization of the most important features of the program documents of populist political parties led at various times by N. Farage (UKIP, Brexit, Reform UK);

- doctrinal approaches to determining the impact of the processes of globalization and interstate integration on modern transformations of party systems;

- provisions on the formal and institutional features of the functioning of British political parties, the consequence of which is a significant level of influence of the current political situation on the content of party goals and objectives, that hasn't been before;

- scientific approaches to determining the main tasks of the Labor Party as the official parliamentary opposition, aimed at converting the results of the 2022 local elections into electoral success in the next national parliamentary elections;

received further development:

- provisions on the main conceptual and functional features of modern European political parties;

- doctrinal views on the content of pre-election manifestos of the main British parliamentary parties and their transformation towards economization and focus on the primary solution of socio-economic problems.

The practical significance of the obtained results lies in the fact that the proposals and conclusions formulated in the dissertation can be used: for research purposes – for further elaboration of the theoretical and practical aspects of the transformation of the party system of Great Britain; in political activity – when formulating program documents of Ukrainian political parties, taking into account the current experience of the modernization of Great Britain–EU relations and corresponding changes in the structure of political interests of the main British parties; in the educational process – to provide scientific and methodological support for the teaching of a wide range of political science disciplines.

In the first chapter, "Theoretical and methodological foundations of the transformation of party systems", the theoretical foundations of the transformation of party systems in the modern conditions of globalization and interstate integration are presented, the modern peculiarities of the functioning of political parties are revealed, the methodology and source base necessary for obtaining high-quality and reliable research results are established.

Subsection 1.1 examines the conceptual and categorical apparatus of transformation of party systems. The scientific sources of the study of transformational changes within the party system of a modern democratic country, which take place under the influence of a combination of political and socio-economic factors, are classified.

Subsection 1.2 describes the main conceptual approaches of domestic and foreign political science schools to the definition and classification of modern party systems. The existing doctrinal views on the essence and socio-political purpose of parties and party systems are studied. The relationship between the party and political systems of the country is studied. Based on the involvement of a wide source base, the author's approach to establishing general features inherent in the party systems of states with a democratic form of political regime is outlined.

In the second chapter, "Factors of changes in the party system of Great Britain under the influence of Brexit", the general features of the functioning of the British party system are determined, the attitude of the population and party elites to the

process and consequences of the country's exit from the EU is analyzed, the influence of socio-economic prerequisites on the transformation of the party system of Great Britain during of the studied chronological period.

Subsection 2.1 provides a general description of the party system of Great Britain in the conditions of preparation and implementation of the foreign policy disintegration trend. Qualitative and quantitative characteristics of the party system as an object of transformational changes have been determined, which include the following: a) a model of the party system; b) the number of political parties that actually claim to participate in the formation and implementation of the political course of the state; c) legal (formal) institutionalization of political parties; d) party ideologies, programs, pre-election platforms; e) public opinion regarding the evaluation of the activities of both individual political parties and the party system as a whole; g) results of political elections; g) the level of defragmentation and regionalization of the party system.

It has been established that a characteristic feature of the British party system in recent years is the emergence of political parties fundamentally built on a disintegration vision of the future of Great Britain.

Subsection 2.2 analyzes the socio-economic situation of Great Britain in the context of Brexit, as socio-economic factors directly influenced the formation of the political order and the population's attitude towards European integration. It was determined that the socio-economic prerequisites of any socio-political trend should include a whole set of factors that have a immediate (direct) impact on the quality of life of each individual citizen, social groups and society in general, and in the structure of these factors, it is possible to single out the economic (development of opportunities material production and financial and economic opportunities), as well as the social (ensuring the quality of life and sustainable development at all levels from the individual to the entire society) component.

It is shown that the global economic crisis, one of the most large-scale manifestations of which was the European debt crisis in the euro currency zone, as well as the European migration crisis, were the determining socio-economic

determinants that led to the beginning of the public and party debate on the expediency of Great Britain's stay in the EU.

Subsection 2.3 identifies the key factors that shaped public opinion and the political interests of the main parliamentary parties of Great Britain on the eve of the start of the socio-political debate on the country's exit from the EU. The normative legal acts and program documents of British political parties were analyzed, their orientation, ideological component was studied, and the degree of influence of situational political and socio-economic factors on the dynamics of the content of program provisions was clarified.

In the third chapter, "Evolution of the party system of Great Britain after leaving the EU", the transformational changes in the program documents, votes and practical activities of the main British political parties are analyzed, the further prospects and directions of development of the Conservative and Labor parties are determined, and the experience that should be taken into account in the modernization process is highlighted. party system of Ukraine at the current stage.

Subsection 3.1 identifies the main factors that influenced the transformation of the UK party system under Brexit conditions. It is shown that the key factor influencing the transformation of the party system of Great Britain during 2016–2023 is the socio-political and historical-ideological conflict between supporters and opponents of European integration (Eurooptimists and Eurosceptics).

In subsection 3.2 the essence and content of populist parties, which are fundamentally new to the British political system, are characterized. It has been established that the guidelines of such parties generally correspond to the program guidelines of other European right-wing populist parties, among which, first of all: a) real or demonstrative (depending on each specific case or the person of the speaker) Euroscepticism; b) traditional conservative values; c) anti-globalism, the direct consequence of which is the advocacy of certain paradigms of isolationism and protectionism as means of solving economic and social problems, "strengthening state sovereignty", "preserving national (as a variant - cultural, ethnic, political) identity" and leaving integration associations, participation in joint institutions, which

involves the delegation to the supranational level of one or another amount of sovereign powers of the state public authority.

In subsection 3.3 options are considered for taking into account the British experience of party system transformation for Ukraine. In particular, it was determined that the number and quality of the totality of modern threats and challenges requires from modern political parties a clear understanding of the desired foreign policy vector and its unambiguous reflection in party documents, which is a key prerequisite for the stability of the party system in conditions of high internal and external turbulence and social conflict.

The conducted research made it possible to reach conclusions about the content of the political interests of the main British parties after the country's exit from the EU, in particular, it is noted that the current vector of political interests of the leading Conservative Party is focused around three main blocks of problematic issues that directly affect its electoral support: a) political problems perceptions of conservatives in society, caused by instability in the party leadership and personal reputational miscalculations of its leaders; b) socio-economic problems, the direct consequence of which is an increase in inflation and a decrease in the real consumption capacity of a large part of the British population during 2022; c) aggravation after the local elections on May 5, 2022 of the problems of preserving the territorial integrity of Great Britain and the commonality and uniformity of its foreign policy course, in particular regarding the expediency or impracticality of the membership of Great Britain or its separate component part in the EU, which is associated with significant electoral successes regionally oriented political parties of a nationalist direction in Northern Ireland and Scotland.

At the same time, it is determined that the main tactical task of the Labor Party as the official (systemic) parliamentary opposition, given the favorable results of the local elections, is to hold early parliamentary elections as soon as possible, the purpose of which is to convert the current situation into electoral success in the British political field.

In conclusion, it is emphasized that the party system of Great Britain in the conditions of the practical implementation of the disintegration course (2020–2023) has become more oriented towards solving internal problems, in particular the tasks of socio-economic development.

Key words: party system, political party, Brexit, Great Britain, European integration and disintegration, European Union, parliamentary elections, populism, euroscepticism, eurosceptic party

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у періодичних наукових виданнях країн ЄС:

1. Митрощенко В. Модернізація партійної системи Великої Британії в умовах виходу держави з Європейського Союзу. *KELM*. 2021. № 8. С. 49—53.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

2. Митрощенко В. Теоретико-методологічні аспекти діяльності політичних партій європейських держав на сучасному етапі. *Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія*. 2021. Вип. 31—32. С. 160—168.

3. Митрощенко В. Місце та роль політичних партій у процесі виходу Великої Британії з Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2021. № 39. С. 117—123.

4. Митрощенко В. Трансформація політичних партій Великої Британії після виходу з Європейського Союзу: тенденції та перспективи. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2022. Вип. 1. С. 79—85.

5. Митрощенко В. Соціально-економічні передумови виходу з Європейського союзу як чинник діяльності політичних партій Великої Британії. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. Вип. 36. С. 124—129.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Митрощенко В. Роль основних політичних партій Великої Британії у проведенні Brexit. *Проблеми науки та освіти:зб. матеріалів XXI підсумкової наук.-практ. конф. викладачів 01 лютого 2019 р.* / за заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 87—88.

7. Митрощенко В. Чинники Brexit в контексті трансформації партійної системи Великої Британії. *The 13th International scientific and practical conference«Science and Technology» (December 21-22, 2020).* Manchester, Great Britain:Nika Publishing, 2020. P. 104—109.

8. Митрощенко В. Основні аспекти фрагментації партійної системи Великої Британії. *Ідентичності та політичні інститути* : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції 21 квітня 2021 р. / за заг. ред. Ф. В. Барановського, Л. О. Дудки. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2021. С. 74—77.

9. Балабанов К., Митрощенко В. Партія ReformUK (Brexit) та її вплив на процес виходу Великої Британії з Європейського Союзу. *Актуальні проблеми науки та освіти* : зб. матеріалів XXIV підсумкової наук.-практ. конф. викладачів 04 лютого 2022 р. / за заг. ред. М. В. Трофименка. Маріуполь : МДУ, 2022. С. 126—128.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1.ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ.....	21
1.1. Понятійно-категоріальний апарат дослідження трансформації партійних систем.....	21
1.2. Методологічна база дослідження трансформації сучасних партійних систем.....	40
Висновки до розділу 1.....	59
РОЗДІЛ 2.ЧИННИКИ ЗМІН ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ПІД ВПЛИВОМ BREXIT.....	62
2.1. Характеристика партійної системи Великої Британії.....	62
2.2. Соціально-економічне становище Великої Британії в умовах Brexit.....	80
2.3. Референдум про вихід Великої Британії з ЄС: ставлення суспільства.....	98
Висновки до розділу 2.....	116
РОЗДІЛ 3.ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ПІСЛЯ ВИХОДУ З ЄС.....	119
3.1. Трансформаційні зміни основних парламентських партій Великої Британії в умовах Brexit	119
3.2. Перспективи подальшого розвитку партійної системи Великої Британії.....	128
3.3. Функціонування партійної системи Великої Британії в нових умовах: досвід для України.....	139
Висновки до розділу 3.....	162
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	173

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі світового та, зокрема, європейського суспільно-політичного розвитку особливої актуальності набуває питання трансформації партійних систем як процесу, що обумовлюється, серед інших чинників, поглибленням процесів глобалізації та міждержавної інтеграції. Посилення глобалізаційних та інтеграційних тенденцій при одночасному виникненні різноманітних кризових явищ у суспільстві (економічні, соціальні, міграційні, безпекові кризи, кризи національної ідентичності тощо) призводить до зворотного процесу дезінтеграції та попиту на класичну модель державного суверенітету, яка не передбачає участі в наднаціональних структурах, здатних ухвалювати обов'язкові спільні рішення з тих чи інших питань, що традиційно завжди належали до внутрішньої компетенції держави.

Партійна система Великої Британії при цьому являє феномен, що пройшов цілу низку трансформацій протягом свого становлення та розвитку. Якщо британським політичним партіям до початку 1970-х рр. іманентно був притаманний консерватизм та, до певної міри, ізоляціонізм, обумовлені як специфічним концептом парламентського суверенітету, так і колоніальними ідеями т.з. «Глобальної Британії» як самостійного центру світової політики, то після вступу країни до ЄС вектор партійних інтересів почав змінюватися на інтеграційний, що особливо було помітно у передвиборчих маніфестах Лейбористської партії.

Водночас як внутрішні політичні причини (намагання партійних еліт перекласти відповідальність за обрання зовнішньополітичного курсу на суспільство; внутрішньопартійні суперечки між єврооптимістами, європрагматиками та євроскептиками, з відповідною фрагментацією парламентських фракцій як у стані лейбористів, так і консерваторів; зростання активності популістичних партій євроскептичного напрямку), так і об'єктивні

кризові явища в ЄС, які негативно вплинули на суспільне сприйняття європейської інтеграції, детермінували дезінтеграційні тенденції у новітній британській політиці.

У свою чергою, зазначені тенденції спричинили безпосередній вплив на подальшу трансформацію як окремих політичних партій, так і партійної системи Великої Британії в цілому, що виявилось, зокрема, у вигляді регіоналізації партійної системи, підвищення впливу ідей євроскептицизму на формування поточної політичної позиції британських партій, економізації партійних передвиборчих гасел та їх спрямування на внутрішні справи.

Сучасний досвід трансформації британської партійної системи може бути корисним і для України, оскільки її партійна система, хоча і за суттєво відмінних фактичних обставин, також проходить трансформацію, а ключовим чинником впливу на трансформаційні зміни є ставлення до європейської інтеграції та суспільно-політична дискусія, яку зазначене питання викликає як на масовому рівні, так і всередині партійної еліти. Отже, досвід функціонування політичних партій Великої Британії у сучасних умовах може бути використаний для удосконалення організації та діяльності українських партій, визначення їх політичного курсу, передвиборчих цілей та завдань.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проводилося в рамках теми кафедри політології та міжнародних відносин Маріупольського державного університету «Трансформація політичних систем країн світу в умовах глобалізації» (0119U001313). Внесок автора у зазначену тему полягає в аналізі трансформаційних процесів партійної системи Великої Британії, вивченні перспектив розвитку політичної системи країни під впливом Brexit, залученні досвіду функціонування партій Великої Британії, як одного з основних показників рівня демократії для України.

Ступінь дослідженості. Слід зазначити, що різні окремі аспекти визначення поняття і сутності політичних партій, мети їх діяльності та призначення у суспільстві, інституціональних форм організації політичних

партій, поняття та видів партійних систем, взаємного впливу партійної системи Європейського парламенту та національних партійних систем держав-членів ЄС досить детально та під різним кутом зору досліджувалися у працях таких вітчизняних вчених, як, зокрема, О. І. Вишняк, В. О. Зайчук, А. Ф. Колодій, Ю. А. Кужелюк, В. М. Литвин, І. С. Монолатій, Е. Ф. Пуфлер, М. В. Томенко, Ю. Р. Шведа. На сучасному етапі особливості та закономірності трансформації української та закордонних партійних систем розглядали такі вітчизняні політологи, як Т. М. Іванець, А. М. Круглашов, В. М. Лебедюк, Ю. О. Остапець, А. С. Романюк, А. М. Трофименко та ін. Серед закордонних дослідників варто назвати таких, як Я. Бадж, Е. Берк, Д. Брайс, К. Джанда, М. Дюверже, Р. Кац, К. Лоусон, П. Майєр, П. Меїр, А. Менон, Р. Михельс, К. Мюдде, П. А. Берлін, Дж. Сарторі, Ж. Шарло та ін.

Загальні особливості глобалізації, антиглобалізації, трансформації, модернізації, інтеграції, дезінтеграції як чинників та об'єктивних тенденцій суспільного розвитку, що безпосередньо впливають на кількісні та якісні характеристики партійних систем у сучасному світі, були предметом досліджень таких вітчизняних та закордонних науковців, як К. В. Балабанов, О. Г. Білорус, В. М. Бебик, У. Бек, Д. Белл, З. Бжезінський, С. Верба, А. С. Гальчинський, Н. Дармограй, Е. Дюркгейм, М. Кастельс, С. Катаєв, Г. Кіссінджер, Г. Мартін, Ю. М. Мацейко, М. В. Попович, В. А. Ребкало, С. І. Соколенко, А. Тойнбі, М. В. Трофименко, Л. Г. Удовика, Ф. Фукуяма, Ю. Хабермас, С. Хантінгтон, Ю. М. Щербак, О. О. Шморгун та ін.

Деякі причини та особливості виходу Великої Британії з ЄС, можливі наслідки реалізації результатів референдуму для британського суспільства та, з іншого боку, ЄС як інституції, вплив Brexit на подальшу трансформацію партійної системи Великої Британії у принципово нових умовах розглядалися, серед інших, такими закордонними, переважно – британськими, дослідниками, як В. Бесиревич, А. Боултон, Р. Бут, А. Джентлмен, Л. Кеттл, Л. Томкінс, Д. Макшейн, Н. Малік, Р. Масон, Р. Пестон, Т. Хотон, П. Шнаппер. У сучасній українській науці слід відзначити спеціальні дослідження, присвячені

політологічному та історичному аналізу причин та наслідків виходу Великої Британії з ЄС, таких вчених, як О.К. Гісса-Іванович, А.В. Грубінко, В.В. Джумаєва, Т.В. Сидорук, В.І. Чекмак, І.М. Червінка, А.М. Шуляк, М.М. Якимчук та ін.

Водночас в політичній науці наразі відсутнє комплексне дослідження трансформації партійної системи Великої Британії в умовах Brexit, яке включає надання загальної характеристики британської партійної системи, цілеспрямований аналіз організації та діяльності британських політичних партій протягом 2016 – 2023 рр., і, зрештою, визначення подальших перспектив трансформації британської партійної системи у принципово нових для неї умовах, коли відбуваються зміна парадигм та масштабні зміни у всій політичній конструкції, включаючи модель взаємовідносин між політичними елітами та населенням. Така постановка проблематики є актуальною не тільки у британському контексті, але і дає змогу сформулювати загальні принципи, притаманні сучасному світовому розвитку партійних систем у першій чверті XXI сторіччя.

Об'єктом дисертаційного дослідження є партійна система Великої Британії.

Предметом дослідження є трансформація партійної системи Великої Британії в умовах виходу країни з Європейського Союзу.

Мета дисертаційного дослідження полягає у визначенні основних особливостей, тенденцій та закономірностей трансформації партійної системи Великої Британії в умовах Brexit.

Для досягнення вказаної мети було поставлено наступні **завдання**:

- визначити понятійно-категоріальний апарат дослідження трансформації партійних систем;
- сформулювати методологічну базу дослідження трансформації сучасних партійних систем;
- схарактеризувати специфічні особливості партійної системи Великої Британії;

- проаналізувати соціально-економічну ситуацію в країні напередодні Brexit з точки зору її впливу на електоральні настрої британського суспільства;
- визначити ставлення населення та партійної еліти до Brexit за результатами референдуму щодо виходу з ЄС;
- розкрити трансформаційні зміни основних парламентських партій Великої Британії в умовах Brexit;
- окреслити перспективи подальшого розвитку партійної системи Великої Британії;
- розглянути особливості функціонування партійної системи Великої Британії в нових умовах з точки зору врахування досвіду для України.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження трансформації партійної системи Великої Британії охоплюють період 2016-2023 рр., виокремленого у зв'язку з підготовкою, проведенням та впровадженням результатів референдуму щодо виходу з ЄС

Методи дослідження. Методологічна база дослідження поєднує в собі загальнонаукові та спеціальні політологічні концепції, теорії та методи. Так, для визначення понятійно-категоріального апарату дослідження трансформації партійних систем, а також формування методологічної бази дослідження трансформації сучасних партійних систем, застосовувався діалектичний метод (1.1, 1.2). Історичний метод використовувався для надання загальної характеристики партійної системи Великої Британії (2.1). Метод системного аналізу був використаний для визначення ставлення населення та партійної еліти до Brexit за результатами референдуму щодо виходу з ЄС, а також при аналізі впливу соціально-економічної ситуації в країні напередодні Brexit на настрої суспільства та політичної еліти (2.2, 2.3). Методи моделювання та абстрагування використано в процесі розкриття трансформаційних змін основних парламентських партій Великої Британії, визначення перспектив подальшого розвитку британської партійної системи, а також потенціальних можливостей застосування відповідного корисного досвіду у процесі модернізації партійної системи України (3.1, 3.2, 3.3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше було комплексно досліджено трансформацію партійної системи Великої Британії, яка була обумовлена процесом та наслідками виходу з ЄС.

У межах здійсненого дослідження сформульовано низку теоретичних та практичних положень і висновків, зокрема:

вперше:

- встановлено ключовий чинник впливу на трансформацію партійної системи Великої Британії після реалізації Brexit (протягом 2020-2023 рр.), яким є соціально-політичний та історично-ідеологічний конфлікт між прихильниками та опонентами європейської інтеграції;

- визначено поточний (2020-2023 рр.) вектор політичних інтересів керівної Консервативної партії Великої Британії, який складається з трьох основних блоків проблемних питань: а) політичні проблеми сприйняття консерваторів у суспільстві; б) соціально-економічні проблеми, які суттєво загострилися протягом 2022 р.; в) проблема збереження територіальної цілісності Великої Британії та уніфікованості її зовнішньополітичного курсу;

удосконалено:

- наукове розуміння основних тенденцій та особливостей зростання електоральної популярності національно-консервативних регіональних політичних партій у відповідних складових частинах Великої Британії;

- систематизацію найважливіших особливостей програмних документів популістських євроскептичних політичних партій, очолюваних у різні періоди Н. Фараджем (UKIP, Brexit, Reform UK);

- доктринальні підходи до визначення впливу процесів глобалізації та міждержавної інтеграції на сучасні трансформації партійних систем;

- положення про формально-інституціональні особливості функціонування британських політичних партій, наслідком яких є значний рівень впливу поточної політичної кон'юнктури на зміст партійних цілей та завдань, що не було характерно для попередніх етапів розвитку партійної системи Великої Британії;

– наукові підходи до визначення основних завдань Лейбористської партії як офіційної парламентської опозиції, спрямованих на конвертування результатів місцевих виборів 2022 р. в електоральний успіх на чергових загальнонаціональних парламентських виборах;

отримали подальший розвиток:

– положення про основні концептуальні та функціональні ознаки сучасних європейських політичних партій;

– доктринальні погляди на зміст передвиборчих маніфестів основних британських парламентських партій та їх трансформацію у бік економізації та спрямованості на першочергове розв’язання соціально-економічних проблем.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації пропозиції та висновки можуть бути використані: у науково-дослідних цілях – для подальшого опрацювання теоретичних та практичних аспектів трансформації партійної системи Великої Британії; у політичній діяльності – при формулюванні програмних документів українських політичних партій з урахуванням поточного досвіду модернізації відносин Велика Британія – ЄС та відповідних змін у структурі політичних інтересів основних британських партій; у навчальному процесі – для науково-методичного забезпечення викладання широкого спектра політологічних дисциплін.

Особистий внесок автора. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, основні наукові положення, новизна та висновки, сформульовані визначення основних понять отримані безпосередньо автором та є особистим внеском здобувача в розробку теми дослідження.

Апробація результатів дисертації відбувалася під час проведення таких науково-практичних конференцій: XXIV підсумкова науково-практична конференція викладачів Маріупольського державного університету (м. Маріуполь, 04 лютого 2022 р.), VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Ідентичності та політичні інститути» (м. Ніжин, 22 квітня 2021 р.), XIII Міжнародна інтернет-конференція «Science and technology»

(м. Манчестер, Велика Британія, 21-22 грудня 2020 р.), XXI підсумкова науково-практична конференція викладачів Маріупольського державного університету (м. Маріуполь, 01 лютого 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено в 5 наукових статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, у тому числі й 1 у періодичному виданні іноземної держави, і 4 тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації визначені метою і предметом дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 202 сторінки. Основний зміст роботи викладений на 172 сторінках. Список літератури містить 302 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

1.1. Понятійно-категоріальний апарат дослідження трансформації партійних систем

На сучасному етапі політичного розвитку перед державами-членами Європейського Союзу (далі: ЄС) та інтеграційним об'єднанням в цілому постають принципово нові теоретико-доктринальні та практично-праксіологічні проблеми і виклики, що безпосередньо пов'язані зі стабільним функціонуванням та розвитком держави як домінуючого актора міжнародних відносин та одного з основних суспільно-політичних інститутів, суверенності якого зазнають суттєвих змін зважаючи на процеси європейської політичної інтеграції та глобалізаційні тенденції у світі та, зокрема, на європейському континенті.

В цьому контексті необхідно звернути увагу на безперервну трансформацію партійних систем та політичних партій в межах ЄС, з урахуванням того, що їх розвиток відображає та іманентно втілює представництво провідних соціальних груп та інтересів в публічних органах влади, та є показником стабільності політичної системи будь-якої держави.

На наш погляд, на трансформацію сучасних партійних систем впливають не лише внутрішні зв'язки, форми й засоби комунікації й суперечності, а й зовнішні чинники, зокрема: взаємозв'язки між партійною та політичною системами; між партійною системою та моральною системою суспільства; між партійною та правовою системою; між партійною системою національної держави та партійною системою інтеграційного об'єднання тощо.

Встановлення об'єктивних закономірностей функціонування вказаних взаємозв'язків визначає можливість здійснення оптимальних трансформаційних

змін національної партійної системи з дотриманням вектору прогресивного суспільного розвитку загалом та відповідності модернізаційному концепту політичного розвитку як категорії корисної діяльності активної частини соціуму.

При цьому вбачається, що будь-які трансформації партійної системи зумовлені одночасно як певними об'єктивними процесами (такими, як, наприклад, процес європейської міждержавної інтеграції), так і суб'єктивними потребами, інтересами, ідеями, поглядами учасників політичного процесу (наприклад, передвиборча програма політичної партії чи зміна громадської думки щодо знаходження держави у певному інтеграційному об'єднанні, як це мало місце на новітньому конкретно-історичному періоді у системі відносин Велика Британія – ЄС).

Як справедливо зазначається у політологічній літературі, будь-яка трансформація може мати як еволюційний, так і стрибкоподібний характер, що є характерним і для трансформації партійних систем. Так, якщо трансформація партійної системи новітніх суверенних держав, створених на теренах колишнього СРСР мала стрибкоподібний характер, зважаючи на радикальний зміст суспільних перетворень в цілому, то, наприклад, трансформація британської партійної системи як усталеного інституту має виключно еволюційний, поступовий характер, поточна швидкість та інтенсивність якого безпосередньо залежить від змін у суспільній думці та конкретно-історичних подій, що відбуваються навколо країни [107, с. 25].

Основним функціональним елементом партійної системи будь-якої держави, який піддається трансформаційному впливу та модернізаційним тенденціям, є політичні партії.

Під політичною партією (лат. *pars (partis)* – частина, група однодумців) розуміють добровільну, активну й організовану частину суспільства створену для виявлення і захисту соціально-економічних, національних, релігійних та інших інтересів політичними методами, тобто шляхом завоювання влади, участі в ній на коаліційній основі чи впливу на її здійснення [117, с. 296].

За іншим академічним визначенням, політична партія – це складний соціальний інститут, що має власну внутрішню структуру, розробляє політичну платформу та інші документи, які не лише регламентують внутрішнє життя партії, але і сприяють упорядкуванню життя соціуму [1, с. 145].

Виходячи з подібної формально-організаційної інтерпретації сучасної політичної партії як стійкої інституціоналізованої структури, слід відзначити в якості її формально-документарних ознак декілька ключових джерел для визначення відповідного розташування на політичному полі держави і суспільства.

По-перше, це політична ідеологія як система поглядів та ідей, в яких відбивається ставлення людей до дійсності [117, с. 297]. Іншими словами, під ідеологією політичної партії слід розуміти цілісну теорію, спільну для певної частини соціуму – членів політичної партії, що містить політичні, філософські, соціальні, правові, моральні, релігійні та інші погляди та ідеї щодо оптимальної моделі організації суспільства, яка у випадку отримання політичною партією важелів впливу на розроблення і реалізацію державної політики стає елементом державної ідеології, відображеної у чинних нормативно-правових актах. При цьому важливу роль у формуванні партійної ідеології відіграють ідеали та цінності, до яких прагне відповідна політична партія.

По-друге, це партійна програма, у вступній частині якої зазвичай викладається партійна ідеологія. Програма партії має чітко виражену телеологічну та функціонально-праксіологічну спрямованість, відображаючи ті практичні цілі і завдання, які партія зобов'язується втілити у життя у випадку її приходу до органів публічної влади (як державних органів, так і органів регіонального і місцевого самоврядування). Отже, партійна програма є стратегічним документом політичної партії, яка поєднує як цілі і завдання, що становлять практичний інтерес для класу підприємців як основних спонсорів передвиборчої кампанії, так і для широких верст населення, які становлять найбільший кількісний прошарок електорату на політичних виборах.

По-третє, це передвиборна платформа партії, в якій відображаються

обмежені за часом цілі та завдання, з якими партія йде на найближчі вибори до органів публічної влади, тобто має тактичний характер та розрахована на переконання виборців у ході виборчого процесу з метою забезпечити перемогу та подальшу участь у розробленні та реалізації державної політики відповідної політичної партії. Передвиборну платформу політичної партії необхідно розглядати з тієї методологічної позиції концептуального значення, що у сучасному соціумі політична боротьба за владу є найважливішою константою соціально-політичної діяльності партії.

Ключовою особливістю сучасного демократичного суспільного розвитку є ненасильницьке захоплення влади певною політичною партією, а її здобуття через вплив на виборців (електоральне поле) шляхом орієнтації на задоволення їх потреб та інтересів (як індивідуальних, так і групових) при формуванні партійної ідеології, партійної програми та, особливо, передвиборної платформи партії.

Іншим важливим елементом партійної діяльності, що зазнає значної трансформації на сучасному етапі, є інституціоналізація політичних партій, форми та якість якої суттєво змінюється на кожному етапі суспільно-політичного розвитку.

Слід зазначити, що тривалий час політичні партії не зазнавали регулюючого впливу з боку держави через чіткі правові приписи, а сам процес подібної інституціоналізації, безумовно, відображає ускладнення форм суспільної життєдіяльності в цілому на кожному наступному етапі конкретно-історичного розвитку суспільних відносин.

Інституціоналізація діяльності політичних партій та організації партійних систем загалом відбувається на двох формальних рівнях: а) конституційному; б) законодавчому.

Якщо аналізувати конституційний рівень інституціоналізації партійних систем, то, наприклад, згідно ст. 6 Конституції Іспанії, «політичні партії відповідно до принципу політичного плюралізму конкурують у формуванні і вираженні народної думки і є основним елементом політичної діяльності».

Аналогічні положення містяться у положеннях конституцій ФРН, Італії, Франції, Португалії, Болгарії та ін. [3, с. 23].

Конституційні принципи функціонування партійної системи та окремих політичних партій досить часто розкриваються та конкретизуються у спеціальних законах. Такими законами, серед інших подібних нормативно-правових актів, є закони про політичні партії ФРН 1967 р. з доповненнями 1969 і 1983 рр., закони Фінляндії 1969 р., США 1974 р., Франції 1988 р. та ін. При цьому закони деяких країн дають нормативне визначення поняття політичної партії, що є відносно новітнім явищем для політико-правового регулювання у розвинутих, демократичних, правових державах [161, с. 98].

Цікавим є те, що у Великобританії, на відміну від ряду інших європейських держав, наразі відсутній спеціальний закон, який регламентує діяльність політичних партій. Сам термін «політична партія» в законодавстві відсутній, тобто партії функціонують фактично на основі конституційного звичаю та політичної традиції. У Великобританії політичні партії фінансуються за рахунок пожертв фізичних і юридичних осіб. Держава не здійснює фінансування діяльності політичних партій, за виключенням державних виплат опозиційним партіям у Парламенті [35, с. 162].

Сукупність політичних партій національної держави у певний конкретно-історичний період суспільного розвитку складає партійну систему як комплексний інститут та складовий структурний елемент політичної системи.

Б. Личко визначає партійну систему як «політичний простір, що складається з політичних партій та впорядкованої певним чином сукупності відносин між собою та іншими елементами політичної сфери» [21, с. 69]. До основних ознак партійної системи при цьому вчений відносить такі: взаємодія партій на нормативно організованій основі; здійснення міжпартійних зв'язків у боротьбі за владу та контроль за діяльністю владних структур; встановлення контактів з установами держави, громадськими організаціями та електоратом [8, с. 70].

У сучасному світі відзначають декілька основних типів партійних систем

в залежності від їх структури та інституціонального змісту, а також кількісної характеристики впливу політичних партій на розроблення та реалізацію державної політики.

По-перше, це безпартійна система, характерна для деяких теократичних монархій, в яких діяльність політичних партій взагалі заборонена (Саудівська Аравія, Кувейт, Оман, ОАЕ).

По-друге, це властива для тоталітарних політичних режимів однопартійна система, за якої забороняються будь-які партії, крім єдиної правлячої (Куба, КНДР, Лаос).

По-третє, це двопартійна система, що сформувалася у державах з демократичним політичним режимом, за якої кількість політичних партій є необмеженою, але реальний розподіл владних повноважень і можливостей відбувається між двома найбільш популярними, що об'єктивується особливостями виборчого законодавствами та конституційним регулюванням порядку і способу формування вищих органів публічної влади (Велика Британія, США).

Британська двопартійна система сформувалася наприкінці XVII ст., коли були утворені партії торі (лояльних до короля-католика консервативних сил) та партія вігів (лібералів, які виступали проти короля). Потім на базі торі була сформована Консервативна партія, а на основі партії вігів – Ліберальна партія, тому тільки дві головні політичні партії мали можливість приймати активну участь у формуванні органів влади. Подальший розвиток капіталістичної системи Великобританії викликав до появи нової Лейбористської партії (робочої партії), яка поступово змінила на політичній арені Ліберальну партію. Сьогодні провідну роль у політичній системі Великобританії відіграють Лейбористська та Консервативна партії. Домінування двох партій у політичному житті Англії протягом тривалого часу пов'язане, з одного боку, із політичними традиціями та консерватизмом британців, а з іншого боку, бажанням зберегти стабільність у суспільстві та державі. Ліберально-демократична партія, соціал-демократична партія, партія Вільний Уельс,

Шотландська національна партія та інші політичні партії Британії знаходяться на другорядних позиціях [35, с. 162-163].

По-четверте, це мультипартійна (багатопартійна) система, за якої застосовується коаліційний підхід до розподілу владних повноважень і можливостей між необмеженою кількістю політичних партій – переможниць парламентських виборів (Франція, Україна, Польща, Італія).

Необхідно відзначити, що двопартійна система, притаманна Великій Британії, є також багатопартійною за суттю, адже у повній мірі відображає принцип політичного плюралізму, а крім того – допускає створення та функціонування необмеженої кількості інших політичних партій, крім двох основних.

Так, наприклад, у Великій Британії, серед цілої низки інших, створена Зелена партія Англії та Уельсу або Партія зелених Англії та Уельсу (англ. Green Party of England and Wales) як британська «зелена» політична партія, що діє на території Англії та Уельсу, біля витоків якої стояв колишній активіст Консервативної партії Тоні Вайтекер, який прочитав у ЗМІ інтерв'ю з біологом і екологом Полом Ерліхом і разом з дружиною Леслі створив дискусійний клуб з тринадцяти членів.

В 1973 р. зусиллями Уайтекера на з'їзді в Ковентрі була створена партія PEOPLE, яка в 1975 р. з ініціативи Леслі Вайтекер була перейменована в Екологічну партію (англ. Ecology Party). Завдяки пріоритету цінностей, які пізніше ляжуть в основу зеленої політики, вона стала однією з перших зелених партій в Європі та світі, адже впливова німецька Партія зелених була заснована в ФРН в 1979 р. Партія взяла участь вже в лютневих виборах 1974 р., але отримала лише 4576 голосів.

На жовтневих виборах 1974 р. партія отримала лише 1996 голосів. В 1985 р. Екологічна партія була перейменована в Зелену партію. На виборах до Європарламенту 1989 р. партія отримала 2292705 голосів завдяки активній передвиборчій кампанії, однак жодного депутатського місця вона не отримала. В 1990 р. в партії стався розкол: у самостійні партії виділилися Шотландська

партія зелених та Зелена партія Північної Ірландії. В результаті була створена нинішня Зелена партія Англії та Уельсу (з автономією Зеленої партії Уельсу) (англ. GPEW).

На парламентських виборах 2010 р. партія вперше в своїй історії провела в Палату громад власного депутата – лідер партії Керолайн Лукас була обрана від округу Brighton Pavilion. Раніше, в 1992 р., від одного з округів Уельсу був обраний депутат від Партії Уельсу, підтриманий GPEW [228, с. 2].

Таким чином, на прикладі перетворень, що відбувалися всередині даної партії, можна побачити процеси диференціації та дефрагментації партійної системи Великої Британії, а також їх регіоналізацію (створення окремої зеленої партії в Шотландії), але водночас і збереження двопартійного впливу Лейбористської та Консервативної партій на реальне заміщення державних посад та формування державного політичного курсу на центральному рівні.

При цьому важливо відзначити, що партійні системи Європи мають давню історію та є одними з найбільш розвинутих у світі. Проте, в умовах сучасних інтеграційних процесів в регіоні, держави як суверенні утворення переживають різного типу політичні кризи, до умов яких партійні системи вимушені адаптуватися та зазнавати значних трансформацій, у тому числі – у контексті адаптації до спільних стандартів і принципів власної організації та діяльності [133, с. 238].

Отже, ретельного дослідження у сучасній політологічній науці потребують особливості трансформації партійних систем європейських країн саме у сучасних умовах європейської політичної інтеграції й дезінтеграції, та поширення глобалізаційних процесів у світі та в межах конкретно визначеного регіону.

Важливою особливістю сучасної трансформації партійних систем є вплив на них процесів глобалізації та міждержавної інтеграції, причому національні партійні системи виступають елементом не лише власне політичної системи, але і громадянського суспільства, і ця взаємодія має потрійний характер, адже йдеться одночасно про три рівні громадянського суспільства – національне

(держава), регіональне (інтеграційне об'єднання з елементами наднаціональності) та глобальне (універсальний, транснаціональний, світовий рівень), причому поняття «глобальне громадянське суспільство» є проявом сучасних тенденцій та новітньою категорією політологічної науки.

Як справедливо зазначає Л. Г. Удовика, «формування глобального громадянського суспільства є наслідком посилення взаємодії та взаємовпливу свідомості й культури..., утвердження спільних цінностей» [136, с. 190]. У глобальному громадянському суспільстві встановлюються горизонтальні комунікаційні мережі, суб'єкти яких під час діяльності демонструють певний рівень політичної свідомості, сприйняття певної інформації та її розповсюдження.

Іншими словами, йдеться про т. зв. «міжнародні соціальні рухи» як мережу організацій, що розширюються у різних країнах та керуються через неурядові організації, здійснюючи значний вплив на ідеологію, програми та передвиборчі платформи національних політичних партій одночасно у цілій низці держав світу, що має безпосереднім наслідком уніфікацію партійних цілей і завдань, появу комплексу спільних цінностей та спільних ідеалів, на практичне досягнення яких спрямовується діяльність відповідних партій, які за своєю іманентною сутністю також є складовим елементом громадянського суспільства – національного, регіонального та глобального [52, с. 384].

Отже, під впливом глобалізації відбувається трансформація національних партійних систем, а її основним методологічним вектором, у свою чергу, виступає уніфікація партійних цінностей та ідеалів (стратегічний рівень трансформації), а також програмових і передвиборчих цілей та завдань (тактичний рівень трансформації).

При цьому, на наш погляд, партійні системи не просто еволюціонують, а знаходяться у постійному активному розвитку, змінюючи форми та моделі партійної діяльності (зокрема, це знаходить свій прояв у принципово новій формі політичної діяльності політичних партій на наднаціональному рівні в Європейському Парламенті, а наслідком появи відповідного наднаціонального

рівня парламентаризму є поступове формування спільної європейської партійної системи, що функціонує поряд з національними партійними системами держав-членів ЄС, і є з ними тісно взаємопов'язаною та афільованою).

На погляд С. Рейнса, трансформації в умовах глобалізації зазнають акценти, методи, взаємозв'язки між різними компонентами [269]. При цьому, як здається, процеси глобалізації та міждержавної інтеграції як посилення взаємодії і взаємозалежності найбільш чітко проявляються саме у політичній системі в частині трансформації національних партійних систем через інтеграцію та уніфікацію їх найважливіших елементів, якими є ідеології, програми та передвиборчі платформи політичних партій.

Водночас окремі дослідники виступають проти гіперболізації глобалізаційних тенденцій у політологічній науці. На їхню думку, хоча глобалізація й стала визначальною рисою міжнародної політики та економіки, але її розмах та значення надто перебільшуються. Насправді, основними детермінантами політичних та економічних процесів все ще виступають національні політики та національні економіки [26, с. 148], що знайшло свій прояв, зокрема, і в процесі виходу Великої Британії з ЄС та відповідної трансформації її політичного поля, включаючи успіх на декількох останніх виборах до британського та Європейського парламентів партій, які відверто підтримували та навіть ініціювали зазначений політичний процес, тобто фактично базували свої передвиборчі платформи на дезінтеграційних та антиглобалізаційних гаслах з одночасним висуненням на перший план цілей та завдань, спрямованих на зміцнення суверенітету національної держави у його класичному «вестфальському» абсолютизованому розумінні.

Загалом, на наш погляд, при визначенні сутності впливу процесів глобалізації на трансформацію національних партійних систем слід уникати будь-яких радикалізованих підходів і виходити з концептуальної парадигми трансформації як тривалого процес розвитку, в рамках якого відбувається еволюційна модернізація політичних, у тому числі – партійних, систем.

При цьому є підстави вважати, що глобалізація зовсім не означає процесу витіснення національних політичних партій певними транснаціональними структурами на політичному полі держави. Вона, скоріше, веде до трансформації функцій політичних партій, доповнюючи традиційні функції функцією міждержавної інтеграції та участі у становленні й розвитку наднаціонального парламентаризму (Європейський Парламент). В той же час, процес глобалізації розширює географічну сферу свого впливу за межі національних кордонів тією мірою, якою вона бере участь у формуванні нових, глобальних політичних і економічних правил, безпосередніми учасниками чого виступають політичні партії як виразники цілей та завдань тієї чи іншої ідеологічно структурованої активної частини суспільства.

В цілому погодитися з твердженням, що «глобалізація є комплексним процесом, який охоплює паралельно три основні процеси:

- зменшення перешкод для економічної, політичної та культурної взаємодії країн та народів;
- тенденцію до утворення більш гомогенного економічного, політичного та культурного просторів;
- утворення структур глобальної керованості» [72, с. 44].

Водночас слід зауважити, що «глобалізація найтіснішим чином пов'язана зі становленням постіндустріального суспільства. У такому суспільстві вирішальну роль відіграє розвиток не просто сектору послуг, а передусім секторів, пов'язаних із всеосяжною інформатизацією суспільства та продукуванням знань (економіки, що ґрунтується на знаннях). Саме цей тип політико-економічної організації, не пов'язаний із жорсткою географічною локалізацією факторів виробництва, за своїм змістом є таким, що не визнає вузьких національних рамок і об'єктивно потребує глобального економічного простору. Не випадково саме найбільш розвинені країни, які в структурному відношенні увійшли до сфери постіндустріальної економіки, стали на сьогодні основними суб'єктами та рушіями цього процесу» [56, с. 23-24].

Як і будь-який складний за своєю структурою процес, глобалізація як важливий чинник трансформації сучасних партійних систем розвивається під впливом цілої низки чинників, як економічних, так і неекономічних: політичних, ідеологічних, культурологічних, цивілізаційних. Це зумовлює надзвичайну багатоманітність конкретних її проявів і навіть визначає певну роздвоєність цього процесу. З одного боку, він виглядає як об'єктивний процес – результат розвитку продуктивних сил та відповідних їм економічних відносин, а з другого – як суб'єктивний процес, тобто результат певної політики, яка проводиться найбільш потужними країнами – глобальними «гравцями» на світовій арені.

У цій роздвоєності приховується фундаментальна внутрішня суперечність глобалізації. За своїм основним політичним і економічним змістом тенденція до посилення взаємодії країн та народів світу позитивна і має вести до підвищення загальної (глобальної) ефективності світової економіки, до більш раціонального розподілу ресурсів в глобальному масштабі. Але насправді досить часто вона реалізується в конкретній історичній соціально-економічній формі, що слугує інтересам насамперед провідних країн – т. зв. «золотого мільярда». У цьому контексті слід погодитися зі слушним твердженням В. В. Шамрая про те, що «процес глобалізації розвивається під вирішальним впливом сучасної революції в сфері продуктивних сил: інформатизації та засобів комунікації. Вона технологічно уможливила виникнення і розповсюдження глобальних виробничо-фінансових структур. Ці технологічні інновації зробили можливим використання ряду фундаментальних конкурентних переваг потужними транснаціональними економічними структурами» [151, с. 26]. Дана позиція, як вбачається, має важливе методологічне значення і для дослідження трансформації партійних систем, оскільки звертає увагу на ключовий характер інформаційно-комунікаційних відносин для визначення місця та ролі кожної політичної партії та вектору розвитку національної партійної системи в цілому, адже в умовах існування сталого громадянського суспільства електоральний аспект є визначальним для

діяльності політичних партій та навіть для отримання самої можливості ефективної діяльності з метою отримання політичної влади у державі.

Досліджуючи зміст та сутність європейських партійних систем у сучасних умовах інтеграційного розвитку, слід перш за все відзначити, що класичним для європейських політичних систем вважається визначення політичної партії відомого англійського політолога Е. Берка, у відповідності до якого партія – це об'єднання людей, що згуртувалися для сприяння загальнонаціональному інтересові своїми спільними зусиллями на якійсь певній, спеціально погодженій засаді» [15]. Як стверджує функціоналіст К. Лоусона, політична партія – це організація індивідів, яка прагне шляхом виборів або крім виборів продовжити повноваження народу або його частини з метою здійснення політичного панування в суспільстві [238, с. 54]. Існує, окрім інших, досить цікаве електоральне визначення політичної партії, що ґрунтується на виокремленні участі у виборах як найбільш значущої з усіх функцій, здійснюваних партією.

Особливе значення у питанні формування та подальшого розвитку партійних систем має громадська думка. Як цілком справедливо визначають у контексті встановлення належних концептуально-методологічних засад становлення та розвитку сучасних партійних систем видатні українські вчені-політологи К. В. Балабанов і М. В. Трофименко, «сьогодні небувало до нині розвитку досягли ЗМІ, які іноді активніше інформують громадськість про ту чи іншу подію, аніж офіційні дипломатичні джерела» [7, с. 989]. Поточна громадська думка у багатьох випадках формує основні вектори розвитку партійних систем, що можна побачити на демонстративному прикладі тієї ж британської двопартійної системи в епоху європейської дезінтеграції Великої Британії.

Загалом, проаналізовані доктринальні підходи до визначення сутності політичних партій дозволяють знайти наступні найважливіші ознаки, які цілком притаманні і функціональному статусу європейських політичних партій: а) партія – це об'єднання громадян держави або інтеграційного об'єднання зі

спільною законодавчою компетенцією, які досягли повноліття та користуються політичними і громадянськими правами; б) партія – це стійка добровільна організація, яка об'єднує своїх членів на тривалій або постійній основі; в) партія об'єднує своїх членів на базі ідеологічних факторів, а на основі захисту матеріальних чи інших інтересів, що безпосередньо відображається у статутах та передвиборчих програмах політичних партій; г) партія є некомерційною організацією, головною метою якої не отримання прибутку і не задоволення будь-яких матеріальних чи інших особистих інтересів її членів, а реалізації політичної ідеології та конкретних програмних цілей, встановлених партійними документами в якості корпоративних норм; д) партія має своєю метою отримання державної влади чи влади у спільних інститутах інтеграційного об'єднання, у тому числі використовуючи парламентські вибори як головний інструмент досягнення поставленої мети.

Політичні партії завжди створюються для реалізації певних функцій у суспільному житті.

По-перше, це представництво інтересів, тобто партії виступають виразниками інтересів соціальних класів, прошарків і груп, об'єднуючи такі інтереси в єдину систему (системний аспект діяльності сучасних європейських політичних партій).

По-друге, політичні партії забезпечують зв'язок політичної еліти з суспільством шляхом комунікативного обміну думками, поглядами, ідеями щодо організації суспільного життя та ефективного державного управління (інформаційно-комунікативний аспект).

По-третє, партії формують та відбирають політичну еліту суспільства, тобто виступають тим політико-правовим механізмом, завдяки якому кожний громадянин має змогу, проявивши певні здібності, реалізувати своє право на участь у здійсненні державної політики чи спільної політики інтеграційного об'єднання через реалізацію пасивного виборчого права на парламентських виборах (селективний аспект).

По-четверте, політичні партії розробляють політичний курс держави чи

інтеграційного об'єднання у відповідності до власної ідеології та передвиборчої програми (ідеологічно-програмовий аспект).

По-п'яте, політичні партії виконують функцію соціальної, зокрема – міждержавної, інтеграції, виступаючи інтегруючим чинником для тих верст населення, які підтримують певну систему поглядів (інтеграційний аспект). На рівні ЄС дана функція і відповідний сутнісний аспект діяльності політичних партій держав-членів ЄС вбачається особливо важливим, оскільки дозволяє інтегрувати до європейської партії прихильників певної ідеології, які є громадянами різних країн, але на рівні Європейського Парламенту сфокусовані не на реалізації національних інтересів, а на розробленні та впровадженні спільної європейської політики, заснованої на відповідних ідеологічно-партійних засадах. Тому саме партійна структура Європарламенту значною мірою дозволяє громадянам держав-членів ЄС відчувати себе громадянами Європейського Союзу в цілому та подолати національно-державні розбіжності у нормотворчій та правозастосовній роботі інститутів ЄС в питаннях спільної компетенції.

По-шосте, будь-яка політична партія в умовах притаманного європейській політичній традиції демократичного розвитку суспільства є інститутом парламентського лобіювання певних загальних, групових, індивідуальних інтересів у площині політики, права, безпеки, економіки, фінансів, соціокультурної сфери тощо, у тому числі – політичного лобіювання процесів міждержавної європейської інтеграції як одного з найважливіших статутних завдань європейських партій (представницький аспект). Ця функція щодо національних партій означає організований вплив різних суспільних груп на представників державної влади з метою прийняття вигідних для себе рішень [44, с. 141; 59, с. 115].

Погоджуючись з подібним підходом, відзначимо, що під політичним лобіюванням слід розуміти не тільки вплив соціальних груп, громадських організацій та окремих громадян на політичні партії, але також і активну законопроектну діяльність самих партій та їх політичних фракцій у

представницьких органах з метою підготовки рішень, які політичні партії, виходячи із своєї ідеології, завдань та цілей, вважають корисними для зміцнення інтеграційного об'єднання, держави, суспільства, окремих соціальних груп, галузей економіки, тобто європейські партії за своєю наднаціональною політико-правовою природою та способом створення виступають лобістами подальшої міждержавної європейської інтеграції, розглядаючи різним чином тільки організаційні форми та очікувані наслідки здійснення інтеграційних процесів.

При цьому політичне лобіювання інтеграційних процесів у Європейському Парламенті (який є концентрованим місцем реалізації та фокусування політичної діяльності національних політичних партій європейських держав як інститутів політичної системи) слід інтерпретувати не в тому негативно-корупційному значенні категорії «лобізм», яке іноді зустрічається у вітчизняній науковій літературі та суспільно-політичних періодичних виданнях, а як процес структуризації форм і методів і джерел інформації, що забезпечують лобістську діяльність у парламенті. Тобто йдеться про легальну сферу представництва інтересів, яка полягає у матеріалізації та об'єктивації на законодавчому (політико-правовому) рівні суспільних або корпоративних інтересів, співпадаючих з партійною політичною позицією з того чи іншого питання порядку денного.

Отже, політичне лобіювання європейськими політичними партіями процесів європейської міждержавної інтеграції покликане вирішувати декілька основних завдань.

По-перше, це підсилення легітимності Європейського Парламенту як представницького органу спільних інтересів громадян ЄС та створення додаткового інструменту самоорганізації та впливу європейської громадськості на процес прийняття юридичних рішень.

По-друге, це виконання ролі посередника між Європейським парламентом та громадянами, громадськими організаціями, окремими соціальними групами, виокремленими за різними ознаками.

По-третє, це створення додаткового механізму забезпечення прав меншин (у тому числі – національних меншин) в європейській правовій системі.

По-четверте, це реалізація засобів досягнення компромісу між різними соціальними групами всередині ЄС з питань, які становлять спільну компетенцію його інституцій.

Варто вказати і на ту важливу обставину, що режим діяльності європейської політичної партії має специфічні особливості, які відрізняють його від режиму діяльності національної партії у будь-якій окремій державі-члені ЄС та є обов'язковими умовами для визнання політичної суб'єктності такої партії як актора внутрішньої державної та спільної європейської політики.

Як формально-юридичну специфічну ознаку слід відзначити наявність у європейської політичної партії статусу юридичної особи у тій державі-члені ЄС, в якій знаходяться органи партійного керівництва, що відображає відповідний зв'язок політики та права у сучасному європейському суспільному житті.

Аксіологічною (ціннісною) ознакою є дотримання базових спільних політичних принципів Європейського Союзу, таких, як принципи свободи, демократії, поваги до прав людини та основних свобод, верховенства права тощо.

До інституціонально-організаційних ознак можна віднести такі: а) участь європейської політичної партії у політичних виборах до Європейського Парламенту або оголошення про такий намір; б) представництво щонайменше у 1/4 держав-членів ЄС в особі європейських депутатів або депутатів національних та регіональних парламентів, або отримання щонайменше 3 % голосів в 1/4 держав-учасниць останніх політичних виборів до Європейського Парламенту; в) щорічна публікація звітності про свої прибутки та видатки, активи та пасиви; зобов'язання надавати список своїх донорів, пожертви яких перевищують 500 євро; г) заборона приймати: анонімні пожертви; такі, які перевищують 12000 євро на рік; з бюджетів політичних груп Європейського Парламенту (це означає, що кошти з бюджету ЄС виділяються кожній

сформованій у Парламенті політичній групі виключно з цільовим призначенням функціональної організації її діяльності, а не для вирішення партійно-політичних завдань чи розбудови позапарламентської партійної структури); від національних партій, якщо вони перевищують 40 % їх річного бюджету (це правило забезпечує наднаціональний характер діяльності європейських партій, їх виключну спрямованість на реалізацію спільних інтересів європейської спільноти); від компаній, підконтрольних органам державної влади в силу державної форми власності або фінансової участі держави в їх капіталі; д) формування свого бюджету щонайменше на 15 % за рахунок інших джерел, крім пожертв фізичних та юридичних осіб; є) подання заяви на отримання фінансування не пізніше 30 вересня кожного календарного року [23, с. 128].

Водночас, поряд з окресленням інтеграційних особливостей, тенденцій та перспектив розвитку європейських партійних систем, слід зазначити і про певні паралельні дезінтеграційні процеси, що відбуваються протягом останніх років в межах ЄС, і істотним чином комплексно впливають на особливості функціональної діяльності як національних, так і європейських політичних партій, а також на європейські партійні системи в цілому.

Так, у лютому 2020 р. Велика Британія завершила важливіший етап в історії не тільки країни, а й і світу взагалі. Референдум щодо виходу з ЄС став першим так званим «прецедентом» успішного з формальної точки зору виходу країни-учасниці зі складу Європейського Союзу.

Якщо умовно визначити чинники, що сприяли виходу Великої Британії зі складу ЄС, то окрім провідного фінансово-економічного та націоналістичного необхідно виокремити політичний чинник, який базується на розчаруванні населення у політичній системі країни і діяльності провідних партій, тобто, за великим рахунком, функціонуванні партійної системи загалом. Зокрема, риторика провідних британських політичних діячів чітко доводить, що останнім часом майже відсутній консенсус між провідними партійними елітами країни з найважливіших питань подальшого політичного, економічного, правового розвитку. З приходом кожного нового прем'єр-міністра змінювалося

ставлення й до європейського вектору британської зовнішньої політики, адже з моменту вступу країни до ЄЕС політичні еліти постійно ділилися на євроскептиків та єврооптимістів [280].

Водночас у цьому контексті слід відзначити, що у ході передвиборчої кампанії до дострокових парламентських виборів 12 грудня 2019 р. обидві провідні британські партії намагалися окреслити вихід країни з ЄС як другорядну, не найважливішу проблему, що, на наш погляд, може свідчити як про певні зміни в електоральній свідомості, так і про намагання еліт прибрати інформаційний акцент з даного питання, зважаючи на досить сумнівний обсяг реальних переваг дезінтеграційного політичного курсу у політичній, соціально-економічній, соціокультурній сферах суспільного життя тощо. Наприклад, як зазначав тогочасний прем'єр-міністр Великої Британії, лідер Консервативної партії Б. Джонсон перед вказаними виборами, «Британію люблять і поважають у всьому світі, але люди збентежені нашими дискусіями про Brexit і не можуть зрозуміти, як це така велика країна може угробити стільки часу і сил на це питання, як вона може бути такою нерішучою щодо свого майбутнього» [20].

Отже, навіть ті політичні партії та їх лідери, які проводили практичну реалізацію Brexit, як здається, не були впевнені у його доцільності, наслідках та концептуальних напрямках ідеологічного обґрунтування обраного політичного дискурсу [79, с. 87-88].

В цілому, вбачається, що Brexit став перш за все символічним уособленням розділу між населенням та елітою країни у питанні європейського майбутнього Сполученого Королівства, що відображає, окрім іншого, і певні кризові явища у функціонуванні партійної системи Великої Британії. Політичні еліти спирались на незадоволення фінансовою політикою ЄС, тоді як просте населення було обурено його національною політикою. Ці два чинника разом впливали на політичне середовище і партійну риторіку, що й призвело до появи саме політичного чинника проведення Brexit, який зробив останнього можливим у сучасних умовах дихотомічного поєднання інтеграційних та дезінтеграційних процесів на європейському континенті [80, с. 160-168].

Таким чином, аналізуючи особливості трансформації і розвитку партійних систем держав-членів ЄС у сучасних умовах європейської політичної інтеграції та паралельних дезінтеграційних процесів в окремих країнах, можна дійти до таких найважливіших висновків та узагальнень: а) політичні партії у сучасних політичних системах європейських держав втілюють у своїй діяльності комплекс функціональних аспектів, до яких відносяться системний, інформаційно-комунікативний, селективний, ідеологічно-програмовий, інтеграційний, представницький; б) на функціонування політичних партій держав-членів ЄС здійснюється дихотомічний вплив як інтеграційних, так і дезінтеграційних процесів у регіоні, прикладом чого є вихід зі складу ЄС Великої Британії, завершений формально у 2020 р.; в) суспільне незадоволення діяльністю політичних партій та партійною системою загалом стало одним з чинників впливу на громадську думку у Великій Британії під час процесу виходу зі складу ЄС, що характеризує необхідність модернізації окремих аспектів організації та діяльності сучасних європейських партійних систем на показовому прикладі британської партійної системи, особливо в частині досягнення чіткішої визначеності партійних орієнтирів та поглядів на шляхи вирішення найактуальніших проблем, що постають сьогодні як перед окремими державами-членами, так і перед ЄС загалом.

1.2. Методологічна база дослідження трансформації сучасних партійних систем

Дослідження особливостей трансформації сучасних партійних систем потребує визначення загальних методологічних засад, без чого є концептуально та практично неможливим отримання об'єктивних достовірних результатів, здатних сформулювати систему принципово нових висновків та узагальнень щодо характерних особливостей та подальших тенденцій розвитку безпосереднього предмету політологічного аналізу.

Фундаментальною основою дослідження трансформації партійних систем, на наш погляд, має бути діалектичний метод як базове підґрунтя для розкриття єдності та протиріччя процесу розвитку політичних партій та партійних систем в цілому як елементів політичного поля та проявів національного, регіонального і глобального громадянського суспільства в частині реалізації політичної сфери його життєдіяльності.

На концептуальному рівні визначення методологічної парадигми досить важливим чинником отримання якісного та внутрішньо обґрунтованого наукового результату у сучасній політології вбачається дотримання при застосуванні діалектичного методу у політологічних дослідженнях цілої низки основних принципів, що відображають сутність, зміст і особливості постпозитивістської методології дослідження, характерної для новітнього етапу вітчизняних та зарубіжних наукових пошуків. Найбільш вдало дані принципи систематизовані В. Л. Федоренком, який відносить до них такі: деїдеологізації та свободи наукових досліджень; всебічності; системності; діалектичності; історизму; детермінізму; герменевтики; феноменології; формальної логіки; об'єктивності; універсальності [99, с. 118].

Принцип деїдеологізації та свободи наукових досліджень є першочерговим методологічним підґрунтям визначення сучасних тенденцій трансформації політичних партій та партійних систем. Згідно п. 1.8 Етичного кодексу ученого України, ухваленого постановою загальних зборів Національної академії наук (НАН) України від 15 квітня 2009 р., «свобода в науці – це в першу чергу свобода вибору наукових напрямів дослідження, концепцій, гіпотез, парадигм, проблем і методів їхнього вирішення, й понад усе, свобода думки та слова. Свобода в науковій творчості в своїй основі повинна мати високий професіоналізм. Учений має захищати свободу наукової думки, засуджувати цензуру щодо наукової творчості та будь-які намагання монополізувати ті чи інші напрями науки» [41].

У цьому контексті слід окремо відзначити, що з метою найповнішої реалізації принципу свободи наукових досліджень у березні 2021 р. відбулося

13-те засідання українсько-німецької робочої групи з науково-технологічного співробітництва. Під час заходу перший заступник Міністра освіти і науки (МОН) України М. Кизим підписав Боннську заяву – спільну декларацію країн Європейського дослідницького простору щодо свободи наукових досліджень та вільного руху дослідників. Як зазначив з цього приводу М. Кизим, «для українських вчених інтеграція до Європейського дослідницького простору є важливим інструментом поглиблення співпраці з науковою спільнотою ЄС, а для держави – інструментом адаптації стандартів і норм Європейського Союзу у сфері науки та інновацій» [138].

Так, з метою зафіксувати чітку позицію щодо захисту академічної свободи в межах Європи, вказаним документом встановлено принципи та цілі наукових досліджень як основу для міжнародного співробітництва в галузі науки, досліджень та інновацій. Загалом, Боннська заява була ініційована Федеральним міністерством освіти і науки Німеччини в межах головування в Раді Європейського Союзу. Декларацію було прийнято 20 жовтня 2020 року в м. Бонн в межах Міністерської конференції з питань Європейського дослідницького простору. Крім того, МОН затвердило оновлену дорожню карту інтеграції України до Європейського дослідницького простору і розпочало роботу над її впровадженням. Інтеграція до Європейського дослідницького простору, у свою чергу, є важливим інструментом поглиблення співпраці з науковою спільнотою ЄС та адаптації стандартів і норм Європейського Союзу у сфері науки та інновацій [138].

Отже, принцип деідеологізації та свободи наукових досліджень є фундаментальним, у тому числі, і для політологічних досліджень як невід’ємної частини європейського та, зокрема, українського, суспільствознавства.

Принцип всебічності наукового дослідження трансформації партійних систем означає необхідність встановити усі можливі чинники й тенденції розвитку сучасних політичних партій і партійних систем в цілому. На прикладі вивчення трансформації партійної системи Великої Британії це, зокрема, означає важливість неупередженого пізнавального аналізу впливу як

інтеграційних, так і дезінтеграційних чинників на зміни у громадській думці та партійних структурах на тлі виходу держави з ЄС (процесу Brexit).

Системність наукового дослідження трансформації партійних систем передбачає застосування системного підходу до визначення передумов, практичних чинників, теоретичного підґрунтя та подальших тенденцій відповідного трансформаційно-модернізаційного розвитку політичних інститутів, ключовим та найактивнішим з яких у сучасному соціумі є саме політичні партії як базові елементи національних партійних систем як комплексних суспільно-політичних організованих інститутів. Іншими словами, за вдалим визначенням О. В. Кустовської, «системний підхід – один із головних напрямків методології спеціального наукового пізнання та соціальної практики, мета і завдання якого полягають у дослідженнях певних об'єктів як складних систем. Системний підхід сприяє формуванню відповідного адекватного формулювання суті досліджуваних проблем у конкретних науках і вибору ефективних шляхів їх вирішення. Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи» [63, с. 5].

Виходячи з подібної комплексної, системної парадигми методології дослідження трансформації партійних систем, діалектичний метод, побудований на загальному принципі діалектичності процесів та явищ на політичному полі суспільства, є засадничою, загальнонауковою (фундаментальною) основою вказаної цілеспрямованої, вольової, інтелектуальної діяльності яскраво вираженого гносеологічного змісту.

У контексті визначення особливостей трансформаційного й модернізаційного розвитку партійних систем в умовах глобалізації та європейської міждержавної інтеграції як фундаментальної основи їх

осучаснення та проведення у відповідність до наявних суспільних тенденцій та передвиборчих очікувань, застосування діалектичного методу, на наш погляд, дає змогу вирішити наступні пізнавально-дослідницькі завдання: а) розкрити єдність і протиріччя процесів трансформації партійних систем як ключові чинники впливу на подальший розвиток політичного поля демократичних держав на сучасному етапі; б) зрозуміти загальні закономірності розвитку партійних систем у сучасному світі, іманентно притаманні різним національним правовим системам в умовах політичної глобалізації та міждержавної інтеграції; в) прослідкувати основні тенденції розвитку окремих партійних систем як діалектичної єдності, об'єднаної в межах системи національних політичних систем.

Принцип історизму при дослідженні трансформації партійних систем означає необхідність врахування широкого спектру особливостей розвитку тієї чи іншої партійної системи на різних конкретно-історичних етапах їх становлення та поступової модернізації. Так, використання принципу історизму дає змогу встановити закономірність еволюційного характеру становлення та розвитку партійної системи Великої Британії, на відміну від стрибкоподібної моделі становлення партійних систем пострадянських чи постколоніальних держав.

Принцип детермінізму означає необхідність встановлення причин та умов трансформаційного розвитку партійних систем, під впливом яких вони змінюють свої кількісні та якісні показники. Так, процес дефрагментації та регіоналізації партійної системи Великої Британії не в останню чергу є наслідком регіональної диференціації громадської думки щодо питання членства держави в ЄС на етапі перед проведенням референдуму щодо виходу з цієї інтеграційної інституції. Зокрема, у Шотландії на тлі відмінних від країни в цілому результатів референдуму, також зросла популярність політичних партій, що одночасно виступають за посилення автономії від центру, а з іншого – проти виходу Великої Британії з ЄС. Більше того, Шотландська перша міністерка (неофіційно – прем'єрка) Нікола Стерджен висловила сподівання на

те, що її країна здобуде незалежність й приєднається до Європейського Союзу, про що йдеться в її заяві, опублікованій 2 січня 2021 року, на офіційному сайті найвпливовішої та правлячої в Шотландії Шотландської національної партії. За її словами, Брекзїт суперечить волі більшості шотландців. За висловом Н. Стерджен, «Брекзїт трапився проти волі більшості жителів Шотландії, в самий невідповідний момент в розпал пандемії і економічного спаду, через що вони тепер будуть в меншій безпеці, а їх право на роботу, навчання та проживання в інших частинах Європи буде обмежено». Зокрема, як йдеться у заяві, постраждають студенти, адже Шотландія відтепер не братиме участі в європейській програмі студентського обміну Erasmus. Окрім того, в Шотландії наразі проживають 230 тис. осіб з різних країн Європи. Таким чином, здобуття власної державної незалежності й приєднання до ЄС на правах повноцінної учасниці віднині стане, як вважає Н. Стерджен, шотландським пріоритетом, адже «Як незалежний член Європейського союзу, Шотландія могла б бути партнером і вибудовувати мости – не тільки міст до побудови більш сильної економіки і більш справедливого суспільства, а й міст взаєморозуміння між ЄС і Великою Британією» [162].

Отже, політичні процеси останніх років у Шотландії яскраво демонструють детермінованість партійних програм та передвиборчих платформ громадською (електоральною) думкою, а з іншого боку – обумовленість об'єктивними суспільно-політичними та соціально-економічними процесами, що відбуваються на регіональному, національному, континентальному та глобальному рівнях.

Принцип герменевтики наукового пізнання трансформації партійних систем означає необхідність проведення ретельного політологічного аналізу емпіричних текстів, таких, як партійні програми, передвиборчі платформи, заяви лідерів та членів політичних партій, інтерв'ю та повідомлення у ЗМІ тощо.

Принцип феноменології передбачає пошук дійсного (реального, усвідомленого) сенсу у політичних подіях, які безпосередньо впливають на процеси трансформації сучасних партійних систем.

Принцип формальної логіки означає необхідність побудови логічно обґрунтованої наукової парадигми трансформації партійних систем з формулюванням формально коректних висновків та узагальнень. Наприклад, з точки зору формальної логіки вихід Великої Британії з ЄС є прямим наслідком волевиявлення її громадян на загальнонаціональному референдумі щодо зазначеного питання, тобто волевиявлення у даному випадку виступає як причина та передумова, а безпосередньо сам процес виходу – як апостеріорний наслідок настання та реального існування цієї причини.

Принцип об'єктивності означає неупередженість при проведенні політологічних досліджень щодо трансформації партійних систем, зокрема, в частині визначення причин, сучасних тенденцій та наслідків такої трансформації. Так, при проведенні наукового дослідження трансформації партійної системи Великої Британії необхідно ретельно проаналізувати як вплив процесів європейської інтеграції, так і дезінтеграції на зміни у структурі та змісті національної партійної системи, результати політичних виборів та коливання у громадській думці щодо тих чи інших партійних цілей та завдань, поставлених на черговий політичний період.

Принцип універсальності у науковому пізнанні трансформації партійних систем означає орієнтованість на пошук об'єктивних знань і встановлення дійсних закономірностей, що впливають на зміни у структурі та змісті функціонування партійних систем сучасних держав.

В той же час, діалектичний метод створює необхідну методологічну основу та належні концептуальні передумови для застосування широкого спектру спеціальних політологічних методів наукового пізнання сучасної трансформації партійних систем.

Особливе місце серед спеціальних методів посідають формально-юридичний та формально-догматичний, які дозволяють належним чином

проаналізувати інституціоналізацію політичних партій у державі, їх юридичний статус, офіційні документи, легітимну (законодавчу) модель членства, фінансування, організаційної структури тощо.

При цьому, як вбачається, при застосуванні вказаних методів, притаманних позитивістському сприйняттю політичної дійсності, слід використовувати комплексне бачення системи прийомів наукового пізнання, запропоноване Н. М. Пархоменко, до яких відносяться: 1) філологічний; 2) системний; 3) історичний; 4) логічний [139, с. 61]. Крім того, можна цілком погодитися і з В. Л. Федоренком, який доповнює цей перелік конкретних прийомів та способів формально-догматичного та формально-юридичного аналізу дедукцією, індукцією, аналізом та синтезом, відзначаючи при цьому його невичерпність [139, с. 145].

Застосування порівняльно-правового методу дозволило порівняти тенденції розвитку партійних систем в історичному вимірі (ретроспективний аспект), а з іншого боку – співставити між собою сучасні партійні системи різних держав з метою виявлення критеріїв їх класифікації й виокремлення позитивного зарубіжного досвіду для запозичення, а крім того – ще й найповніше зрозуміти сучасні тенденції трансформації партійних систем через визначення спільних та найбільш поширених з них, що мають місце одночасно в онтологічній площині функціонування політичних систем різних держав світу.

За допомогою методів системно-структурного та структурно-функціонального аналізу можна досить вдало з теоретико-методологічної точки зору виявити системні особливості та структуру сучасних партійних систем під впливом процесів їх трансформації та модернізації.

Відносно парадигми застосування даних методів у сучасних політологічних дослідженнях слід зазначити, що структурно-функціональний аналіз застосовується для пізнання механізму функціонування основних елементів партійних систем, тобто, в першу чергу, безпосередньо самих політичних партій, а системно-структурний – для визначення партійної

системи як єдиної, діалектично та ієрархічно взаємопов'язаної на усіх своїх рівнях, цілісної категорії політологічного аналізу.

Використання формально-логічного та логіко-семантичного методів дозволяє удосконалити понятійний апарат та посилити теоретичне осмислення політичної природи процесів трансформації партійних систем у сучасних умовах суспільного розвитку.

Так, наприклад, для визначення самого дефінітивного поняття «партійна система» у контексті визначення основних чинників впливу на партійні системи сучасних європейських держав необхідно, насамперед, дослідити герменевтичне та феноменологічне значення таких науково-практичних категорій, як «держава», «політична система», «політична партія», «глобалізація», «міждержавна інтеграція», «громадянське суспільство», «політичне поле», які фактично є системоутворюючими поняттями щодо комплексної категорії «партійна система».

Нарешті, прогностичний метод, як здається, доцільно широко використовувати у сучасних політологічних дослідженнях для визначення перспектив подальшої трансформації партійних систем, що, у свою чергу, потребує ретельного та достатньо точного прогнозування наслідків такої трансформації з метою обрання оптимального модельного зразку таких перетворень і розроблення конкретних практичних рекомендацій для політичних партій, їх лідерів та керівних органів.

Комплексне застосування зазначених методів дозволяє отримати певні висновки й узагальнення та розробити практично-прикладні рекомендації щодо подальшого трансформаційного розвитку партійних систем демократичних держав.

В цілому, виходячи з окресленої сукупності методів наукового пізнання, можна констатувати необхідність розроблення й застосування достатньо складної, комплексної методології для формування належного розуміння напрямів та перспектив подальшого трансформаційного розвитку партійних систем, створення загальних теоретичних засад для модернізації окремих

елементів таких систем – політичних партій, визначення місця і ролі національних партійних систем у структурі глобального громадянського суспільства як об'єктивно існуючого явища новітньої епохи постмодернізму та тотальної інформатизації суспільних комунікацій на тлі процесів політичної глобалізації та міждержавної інтеграції.

Виходячи з означених методологічних принципів та сукупності загальнонаукових і спеціальних політологічних методів наукового пізнання, можна систематизувати та охарактеризувати систему джерел та ступінь наукової розробки проблематики сучасної трансформації партійних систем, яка розглядається, перш за все, на прикладі трансформації партійної системи Великої Британії в умовах виходу країни з ЄС.

Насамперед, аналізуючи трансформацію партійних систем, слід наголосити на важливому значенні використання наявних політологічних, історичних, соціологічних, філософських досліджень безпосередньо самої дефінітивної категорії «трансформація», а також суміжних категорій, таких, як «глобалізація», «антиглобалізація», «інтеграція», «дезінтеграція», «модернізація».

Особливу увагу при цьому слід приділити дослідженням, присвяченим визначенню терміну «трансформація» як процесу якісного перетворення партійних систем сучасних демократичних держав.

Словник іншомовних слів визначає трансформацію (лат. transformation) як зміну, перетворення, виду, форми, істотних властивостей чого-небудь [123, с. 584]. Н. Дармограй визначає трансформацію як «систему, що охоплює весь спектр суспільних відносин, а саме політику, економіку, соціальну структуру, керування, культуру й духовну сферу» [34, с. 41]. В. Ребкало і Л. Шкляр звертають увагу на системний характер трансформації і, водночас, відзначають відсутність єдиної технології перетворень [114, с. 36-37]. Представник німецької політологічної думки К. Шрамайер вважає, що термін «трансформація» «по суті означає правову, політичну й економічну «західноєвропеїзацію» країни» [298, с. 142], або, екстраполюючи на партійні

системи, «західноєвропеїзацію» (чи, іншими словами, «вестернізацію») національної партійної системи, що вбачається досить вузьким, обмеженим та політизованим підходом, який не відображає загальнонаукової сутності досліджуваного поняття.

Більше того, виходячи з лексичної етимології, під трансформацією, як вбачається, методологічно коректно розуміти будь-які зміни партійної системи, а не лише демократичні, доцільні або прогресивні, адже, наприклад, партійна система Німеччина зазнала суттєвих змін, тобто, іншими словами, трансформувалася до кардинально іншої моделі, після приходу до влади Націонал-соціалістичної партії, але ці трансформації, що реально відбулися на політичному полі держави, жодним чином не були прогресивними або такими, що сприяли демократичному розвитку суспільства, а навпаки відкинули німецьку політичну систему на рівень однопартійності, іманентно притаманної тоталітарним політичним режимам.

Як зазначає у цьому зв'язку С. Катаєв, «трансформація визначає новий вимір світу, а не підкоряється канонам. У стабільному суспільстві зміни мають передбачувані результати. У суспільстві, що трансформується, немає сталих зв'язків між елементами, тому наслідки змін передбачити практично неможливо, а отже, зростає ризик помилок» [51, с. 78]. Виходячи з подібної парадигми, можна відзначити, наприклад, виключну складність прогнозування наслідків виходу з ЄС для політичної та соціально-економічної систем Великої Британії, але трансформація партійної системи під впливом Brexit, має сприйматися як доведений та існуючий факт реальної дійсності, що вже відбувся, але водночас який може мати зовсім різні експертні оцінки та реальні практичні наслідки.

Подібним чином явище трансформації з філософських позицій розкриває М. Михальченко: «...трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій у будь-якому напрямку: уперед, назад, убік, по колу, тощо...» [84, с. 68], тобто ще раз варто наголосити, що фактична трансформація партійної системи автоматично ще не означає її прогресивного розвитку або

прогресивної модернізації з метою розбудови оптимальної моделі її відповідності існуючому стану суспільних відносин та рівню як наявних, так і потенціальних суспільних потреб.

При цьому термін «трансформація суспільства» дає можливість охарактеризувати процеси, що фактично відбуваються у певному суспільстві на тому чи іншому конкретно-історичному етапі його розвитку. Так, Д. Белл виділяє три аспекти соціальних трансформацій: техніко-економічну трансформацію, що розвивається за законами ефективності; відносини власності; політичний й культурний розвиток. При цьому, на погляд вченого, всі аспекти є незалежними, але можуть впливати один на одного [177, с. 29].

Отже, на підставі аналізу основних методологічних позицій щодо сутності трансформації як соціального процесу, трансформацію партійної системи можна визначити як суттєву зміну якісних та кількісних характеристик національної чи наднаціональної партійної системи еволюційного або стрибкоподібного характеру, яка може мати як прогресивні, так і регресивні наслідки для суспільного розвитку.

До якісних та кількісних характеристик будь-якої партійної системи як об'єкта трансформаційних змін, як здається, доцільно віднести такі: а) модель партійної системи; б) кількість політичних партій, які реально претендують на участь у формуванні та реалізації політичного курсу держави; в) правова (формальна) інституціоналізація політичних партій; г) партійні ідеології, програми, передвиборчі платформи; д) громадська думка щодо оцінки діяльності як окремих політичних партій, так і партійної системи в цілому; є) результати політичних виборів; ж) рівень дефрагментації та регіоналізації партійної системи.

Вказані елементи, зазнаючи відповідних змін, трансформують партійну систему в цілому, що завжди має фактичний, реальний характер, і виражається у складових елементах державної політики, що формується під політичним впливом певних політичних партій (крім деяких окремих держав з

безпартійною політичною системою, таких, як, наприклад, Саудівська Аравія чи Кувейт).

Іншим джерелом наукового пізнання трансформації партійних систем є праці науковців-політологів, присвячених визначенню поняття політичної партії, місця та ролі партійної системи на політичному полі, порівняльному аналізу партійних систем як з історико-правових позицій, так і в контексті функціонування партійних систем сучасності. Зазначені наукові підходи у сукупності складають теорію партійних систем як самостійний предметний напрям політологічних досліджень.

Так, К. Джанда у своїх дослідженнях надає ретельний компаративний (порівняльний) огляд партійних систем та політичних партій, включаючи і британську партійну систему, порівнюючи їх з американською партійною системою з метою формулювання важливих теоретичних і практичних висновків та узагальнень, при цьому відзначаючи, перш за все, здобутки європейської політології у даному предметному напрямі [222, с. 170].

Р. Михельс одним з перших сформулював принцип «залізного закону олігархії», згідно з яким влада концентрується в руках партійного керівництва за рахунок маси рядових членів [255].

Класик європейської політологічної думки та автор ґрунтовної теорії політичних партій М. Дюверже визначив взаємозв'язки та взаємозалежність між партійними ідеологіями та структурами політичних партій, а також між партійними та виборчими системами. При цьому вчений характеризував політичну партію як організацію, що: а) «намагається в першу чергу захопити владу або взяти участь в її відправленні»; б) «спирається на підтримку широких верст населення»; в) «представляє обмежену кількість громадян з особливими чи приватними інтересами» [40].

Інше класичне визначення ознак політичних партій належить Дж. Сарторі, який намагався визначити виключно необхідні, мінімальні ознаки та включити їх до універсального поняття «політична партія». На погляд вченого, «партія – це будь-яка політична група, яка має офіційну назву, бере

участь у виборах та здатна шляхом участі у виборах (вільних чи невольних) заміщати державні посади своїми кандидатами» [273, с. 118].

Таке визначення, на наш погляд, має певні недоліки.

По-перше, партія може ігнорувати участь у тих чи інших виборах, або, наприклад, не бути зареєстрованою з тих чи інших політичних чи формально-юридичних причин.

По-друге, заміщення державних посад не завжди є пріоритетом навіть тих політичних партій, що беруть участь у виборах. Прикладом подібного ставлення до власних цілей та завдань в межах британської партійної системи є діяльність північноірландської партії Шинн Фейн, яка на останніх парламентських виборах 2020 р. в Ірландії здобула 24,5 % голосів виборців і 37 мандатів, що стало найкращим результатом для партії з 1923 р. На останніх виборах у британську Палату громад, що відбулися 2019 р., партія здобула 22,8 % голосів жителів Північної Ірландії та 7 місць у парламенті. Проте, незважаючи на результат виборів до британського Парламенту, депутати від партії ніколи не беруть участі в його роботі, оскільки відмовляються присягати британським монархам, а отже, іншими словами, заміщення державних посад у центральних органах влади не є метою даної партії, незважаючи на факт офіційної участі у парламентських виборах без їх попереднього ігнорування або належним чином оформленої відмови. У цьому контексті слід зазначити, що головна ідея цієї фактично регіональної партії – це створення об'єднаної Ірландії, на основі цього базується вся ідеологія партії, тобто фактично партія, яка є частиною британської партійної системи, водночас виступає як її позасистемний елемент з метою руйнації принципів основ єдиної Великої Британії з її уніфікованим політичним полем. За соціально-економічними гаслами Шинн Фейн належить до лівих демократично-соціалістичних партій. В Європарламенті партія входить до парламентської групи «Європейські об'єднані ліві / Ліво-зелені Півночі». Шинн Фейн виступає на захист імміграції у випадку, якщо вона допомагає заповнити ринок праці та система може інтегрувати мігрантів. Партія також виступає за зменшення часу на розгляд

заявок для біженців. Політики Шинн Фейн не підтримують ідеї «відкритих кордонів» та відстоюють скасування системи Direct provision для біженців, оскільки вважають її такою, що принижує людську гідність. Партія націлена на ліквідацію бідності. Шинн Фейн виступає проти розповсюдження закону Великої Британії про легалізацію абортів на Північну Ірландію, партія заявила, що не підтримує у суспільстві погляди, що примушують жінок робити аборти або криміналізують тих, хто прийняв це рішення. Партія стверджує, що у випадках інцесту, зґвалтування, сексуального насильства, «смертельних аномалій плода» або коли життя та здоров'я жінки знаходяться під загрозою, остаточне рішення має приймати жінка [221].

На ірландському референдумі 2018 р. щодо легалізації абортів Шинн Фейн агітувала «За», але виступала проти абортів на термінах після 12-ти тижнів. У контексті ставлення до європейської інтеграції та дезінтеграції, включаючи проблемні питання реалізації процесу Brexit, Шинн Фейн є поміркованою євроскептичною партією (так, на референдумі 1972 р. про вступ Ірландії до ЄЕС партія виступала проти нього). Вони були по один бік барикад із Ольстерською юніоністською партією стосовно вступу Великої Британії до ЄЕС у 1975 році. У 2002 р. партія не підтримала Європейську конституцію, а у 2008 р. – підписання Лісабонської угоди. Тоді лідер партії Мері Лу Макдональд заявила, що «немає ніякого протиріччя в тому, щоб бути проєвропейським, але виступати проти цієї угоди». Водночас у своєму маніфесті до виборів у Великій Британії 2015 р. Шинн Фейн заявила, що партія проводитиме кампанію за те, щоб Велика Британія залишалася в межах Європейського Союзу, а впливовий член партії Мартін Макгінесс навіть заявив, що вихід з ЄС «буде абсолютною економічною катастрофою». Відтак, на початку XXI ст. політика партії перейшла до більш помірнього євроскептицизму, оскільки зараз Шинн Фейн підтримує політику ЄС щодо рівності та прав людини, але відхиляє теоретичний концепт створення т. зв. «Сполучених Штатів Європи» [221], але при цьому все одно продовжує принципово відмовлятися від заміщення депутатських посад у Парламенті Великої Британії.

По-третє, визначення Дж. Сарторі охоплює виключно мету заміщення державних посад, в той же час не охоплюючи посади в органах регіонального та місцевого самоврядування, а також наднаціональних інститутах, що поряд з державними органами також становлять цілісну систему органів публічної влади. Це можна прослідкувати на прикладі тієї ж Шинн Фейн, представники якої не мають мети займати посади у державних органах влади, але займають посади в органах регіонального та місцевого самоврядування Північної Ірландії, а також інституті наднаціонального парламентаризму – Європейському парламенті.

Широку дефініцію політичної партії як базового, первинного елементу партійної системи пропонує вже згаданий американський політолог К. Джанда, на погляд якого політичною партією є організація, що переслідує мету заміщення урядових посад своїми визнаними представниками (при цьому під урядовими посадами автор має на увазі державну службу взагалі, а не уряд у вузькому розумінні) [222, с. 181].

Узагальнюючи методологічні підходи до розуміння сутності політичних партій та партійних систем, які вони у сукупності складають, слід погодитися зі слушним міркуванням У. Кротті: «галузь вивчення політичних партій – це, скоріше, об'єднання або конфедерація окремих досліджень та дослідницьких акцентів, слабо пов'язаних між собою, ніж сконцентрована на своєму предметі і така, що досягла високого рівня внутрішньої інтеграції, субдисципліна з чітко визначеними межами» [201, с. 14]. Як підсумовує у даному контексті К. Джанда, «дослідники партій більше не мають права скаржитися відсутність теорії. Нині проблема полягає в тому, щоб засвоїти, розвинути та розширити поле застосування вже існуючих теорій» [222, с. 168].

Третю групу досліджень, необхідних для проведення повноцінного аналізу особливостей та основних тенденцій трансформації партійної системи Великої Британії, є спеціальні праці, присвячені окремим аспектам діяльності британських політичних партій та особливостям функціонування британської партійної системи в цілому. Серед вітчизняних та зарубіжних вчених (особливе

місце серед яких із зрозумілих причин посідають автохтонні британські дослідження власної партійної системи та її системних трансформацій), що мають подібний науковий доробок, прикутий увагою саме до партійної системи Великої Британії у різні конкретно-історичні періоди її становлення та розвитку, слід відзначити, зокрема, таких, як Г. Анбор, А. Балмер-Томас, Р. Блейк, А. Болл, Л. Кертман, Г. Кокс, Р. Маккензі, М. П'ю, Р. Стюарт.

При цьому необхідно окремо відзначити фундаментальну монографію А. Балмер-Томаса «Партійна система у Великій Британії» [186], адже науковець дуже докладно розглядає поетапний розвиток британських партій та партійної системи загалом, пов'язуючи цей процес із розширенням виборчого права. При цьому досить глибоко досліджуються різні форми партійних організацій, функції партійних органів, ступінь їхнього впливу всередині партії та діяльність кабінету. Цінність і солідність цієї роботи надає та обставина, що автор знав описувані питання з емпіричних позицій власного життєвого та професійного досвіду, будучи довгий час депутатом парламенту, заступником парламентського секретаря з питань колоній і маючи доступи до партійних архівів і у керівні органи партій.

Іншою серйозною роботою є монографія М. П'ю «Становлення сучасної британської політики» [267]. Автор розглядає процес вироблення політики на рівні округу партії та парламенту, роль у цьому різних партійних органів, ідеологію та політику основних двох британських партій. Важливою є також та обставина, що велику увагу в роботі приділено обробці та аналізу статистичних даних.

Важливе місце у вивченні історії становлення та розвитку партійної системи Великої Британії посідає монографічне дослідження А. Болла «Британські політичні партії» [176]. На основі сучасних досягнень політичної теорії автор зробив спробу встановити час створення британських партій та партійної системи, аналізує причини змін (трансформацій) у партійній системі на початку ХХ століття, соціальний склад партій, адаптацію партійних організацій до вимог часу тощо.

Цікавою і такою, що заслуговує на окремий аналіз, у даному контексті є робота Г. Кокса [200]. Він, на відміну від інших дослідників, вважає, що головним фактором, що вплинув на створення партій були не реформа виборчого права і не виникнення низових партійних організацій, а підвищення ролі Кабінету. Саме перетворення Кабінету міністрів як органу виконавчої влади ще й на законодавчий орган, на думку автора, згуртувало партії, змусило голосувати членів парламенту дисципліновано, тим самим сприяючи більшому ступеню інституціоналізації британських політичних партій та партійної системи в цілому.

Узагальнюючи досвід дослідження західних політологів і екстраполюючи його на конкретний матеріал Великої Британії, можна виділити два типи партій, що існували в цій країні: 1. Історичні партії, діяльність яких заклала необхідні передумови для створення сучасних політичних партій. 2. Сучасні партії, які у сукупності складають сучасну партійну систему Великої Британії, і зазнають системних трансформацій на тлі реалізації процесу виходу країни з ЄС.

Відмінність сучасних партій від історичних полягає, насамперед, в наявності організаційних структур, масової підтримки виборців при загальному виборчому праві, великому каталозі функцій, що виконуються партіями в межах партійної системи, досить гнучкою ідеологією, здатною адекватно реагувати на запити часу та передвиборчі коливання громадської думки. Крім того, сучасні партії відрізняє від історичних їх поліфункціональність, а також орієнтованість не тільки на парламентські вибори, але також і на регіональні й місцеві, що становить для окремих британських політичних партій основний сенс та мету їх діяльності (наприклад, Шотландська національна партія, Шинн Фейн та ін.).

Джерельна база дослідження трансформації партійної системи Великої Британії включає в себе також документи нормативно-правового характеру, установчі та програмні положення політичних партій, нормативні документи

органів публічної влади, статистичні дані, матеріали періодичної преси, офіційні промови та заяви політиків.

Означені джерела при цьому можна розподілити на декілька основних груп.

По-перше, це документи нормативно-правового характеру, що обумовлюють інституціоналізацію партійної системи Великої Британії, але при цьому спеціальне законодавство про політичні партії у країні відсутнє, тобто йдеться у даному випадку про сукупність актів конституційного та законодавчого рівня, що встановлюють окремі положення щодо партійної організації та діяльності.

Друга група представляє собою основоположні документи, на яких базується діяльність політичних партій (статути, політичні програми, декларації тощо).

Третю групу джерел склали матеріали періодичних видань, які інформують про факти та події, пов'язані безпосередньо з діяльністю самих політичних партій, а також функціонуванням британських виборчих та партійних систем в цілому: «The Times», «Financial Times», «The Observer», «The Guardian» та ін.

Четверту групу джерел складають офіційні промови лідерів та активістів партій, їх інтерв'ю, як в спеціалізованих, зокрема партійних, так і в загальних суспільно-політичних ЗМІ.

Загалом, застосована методологія та джерельна база дослідження дозволила досить ретельно проаналізувати сучасну трансформацію партійної системи Великої Британії у широкому контексті загальних процесів політичної глобалізації та антиглобалізації, інтеграції та дезінтеграції, суспільної модернізації, що притаманні сучасному етапу універсального, регіонального та національного суспільно-політичного розвитку [76, с. 117-123].

В цілому, на підставі проведеного аналізу методологічної бази дослідження трансформації сучасних партійних систем можна дійти до таких

найважливіших теоретико-методологічних висновків та узагальнень концептуального характеру:

1. Трансформацію партійної системи можна визначити як суттєву зміну якісних та кількісних характеристик національної чи наднаціональної партійної системи еволюційного або стрибкоподібного характеру, яка може мати як прогресивні, так і регресивні наслідки для суспільного розвитку.

2. До якісних та кількісних характеристик будь-якої партійної системи як об'єкта трансформаційних змін, як здається, доцільно віднести такі: а) модель партійної системи; б) кількість політичних партій, які реально претендують на участь у формуванні та реалізації політичного курсу держави; в) правова (формальна) інституціоналізація політичних партій; г) партійні ідеології, програми, передвиборчі платформи; д) громадська думка щодо оцінки діяльності як окремих політичних партій, так і партійної системи в цілому; е) результати політичних виборів; ж) рівень дефрагментації та регіоналізації партійної системи.

Висновки до розділу 1

На трансформацію сучасних партійних систем впливають не лише внутрішні зв'язки, форми й засоби комунікації й суперечності, а й зовнішні чинники, зокрема: взаємозв'язки між партійною та політичною системами; між партійною системою та моральною системою суспільства; між партійною та правовою системою; між партійною системою національної держави та партійною системою інтеграційного об'єднання.

Будь-які трансформації партійної системи зумовлені одночасно як певними об'єктивними процесами (такими, як, наприклад, процес європейської міждержавної інтеграції), так і суб'єктивними потребами, інтересами, ідеями, поглядами учасників політичного процесу.

Важливою особливістю сучасної трансформації партійних систем є вплив на них процесів глобалізації та міждержавної інтеграції, причому національні

партійні системи виступають елементом не лише власне політичної системи, але і громадянського суспільства, і ця взаємодія має потрійний характер, адже йдеться одночасно про три рівні громадянського суспільства – національне (держава), регіональне (інтеграційне об'єднання з елементами наднаціональності) та глобальне (універсальний, транснаціональний, світовий рівень), причому поняття «глобальне громадянське суспільство» є проявом сучасних тенденцій та новітньою категорією політологічної науки.

Трансформацію партійної системи можна визначити як суттєву зміну якісних та кількісних характеристик національної чи наднаціональної партійної системи еволюційного або стрибкоподібного характеру, яка може мати як прогресивні, так і регресивні наслідки для суспільного розвитку.

Можна виділити такі основні концептуальні та функціональні ознаки сучасних європейських політичних партій: а) партія – це об'єднання громадян держави або інтеграційного об'єднання зі спільною законодавчою компетенцією, які досягли повноліття та користуються політичними і громадянськими правами; б) партія – це стійка добровільна організація, яка об'єднує своїх членів на тривалій або постійній основі; в) партія об'єднує своїх членів на базі ідеологічних факторів, а також на основі захисту матеріальних чи інших інтересів, що безпосередньо відображається у статутах та передвиборчих програмах політичних партій; г) партія є некомерційною організацією, головною метою якої не отримання прибутку і не задоволення будь-яких матеріальних чи інших особистих інтересів її членів, а реалізації політичної ідеології та конкретних програмних цілей, встановлених партійними документами в якості корпоративних норм; д) партія має своєю метою отримання державної влади чи влади у спільних інститутах інтеграційного об'єднання, у тому числі використовуючи парламентські вибори як головний інструмент досягнення поставленої мети.

Політичні партії у сучасних політичних системах європейських держав втілюють у своїй діяльності комплекс функціональних аспектів, до яких

відносяться: системний, інформаційно-комунікативний, селективний, ідеологічно-програмовий, інтеграційний, представницький.

На функціонування політичних партій держав-членів ЄС здійснюється дихотомічний вплив як інтеграційних, так і дезінтеграційних процесів у регіоні, прикладом чого є Brexit.

Основні наукові результати розділу опубліковані в працях автора: Митрощенко В. І. Теоретико-методологічні аспекти діяльності політичних партій європейських держав на сучасному етапі. *Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія*. 2021. Вип. 31-32. С. 160-168; Митрощенко В. І. Місце та роль політичних партій у процесі виходу Великобританії з Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2021. № 39. С. 117-123; Митрощенко В. І. Роль основних політичних партій Великої Британії у проведенні Brexit. *Проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XXI підсумкової наук.-практ. конф. викладачів 01 лютого 2019 р.* / за заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 87-88.

РОЗДІЛ 2

ЧИННИКИ ЗМІН ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ПІД ВПЛИВОМ BREXIT

2.1. Характеристика партійної системи Великої Британії

Комплексну характеристику партійної системи держави як об'єкта системних трансформаційних змін складає сукупність таких елементів: а) модель партійної системи; б) кількість політичних партій, які реально претендують на участь у формуванні та реалізації політичного курсу держави; в) правова (формальна) інституціоналізація політичних партій; г) партійні ідеології, програми, передвиборчі платформи; д) громадська думка щодо оцінки діяльності як окремих політичних партій, так і партійної системи в цілому; є) результати політичних виборів; ж) рівень дефрагментації та регіоналізації партійної системи.

Отже, саме за вказаними параметрами, на наш погляд, доцільно сформувані цілісну характеристику сучасної партійної системи Великої Британії як системоутворюючого фундаменту політичної системи демократичного типу в цілому.

Насамперед, в історико-політичному контексті слід зазначити, що британська двопартійна система сформувалася наприкінці XVII ст., коли були утворені партії торі (лояльних до короля-католика консервативних сил) та партія вігів (лібералів, які виступали проти короля). Потім на базі торі була сформована Консервативна партія, а на основі партії вігів – Ліберальна партія, тому лише дві головні політичні партії мали змогу брати активну участь у формуванні органів влади. Подальший розвиток капіталістичної системи Великої Британії викликав появи нової Лейбористської партії (робочої партії), яка поступово змінила на політичній арені Ліберальну партію.

Водночас необхідно відзначити, що загалом станом на 2 серпня 2019 р., за інформацією офіційного реєстратора (Виборчої комісії), у Великій Британії та Північній Ірландії було зареєстровано 404 політичні партії [263]. При цьому протягом попередніх конкретно-історичних етапів розвитку британської політичної системи партії були приватними організаціями, які не мали офіційного визнання та відповідного нормативно-правового регулювання питань їх організації та діяльності з боку держави. Закон про реєстрацію політичних партій 1998 р. змінив зазначене становище, запровадивши обов'язкову державного реєстрацію партій спеціальною інституціональною структурою – Виборчої комісією [270].

Кількісний аналіз представництва політичних партій в представницьких органах влади національного або регіонального рівня (Палата громад Великої Британії, Парламент Шотландії, Національна Асамблея Уельсу, Асамблея Північної Ірландії) показав, що станом на 2022 р. власних представників мають лише 17 політичних партій з усієї кількості формально зареєстрованих, тобто беруть участь у формуванні державної та регіональної політики, що, як вже відзначалося, деякими дослідниками вважається найважливішою ознакою та основним завданням діяльності політичної партії як структурного елементу політичної системи будь-якого сучасного суспільства.

До таких політичних партій, інституціоналізованих у формі фракцій, груп чи окремих депутатів, наразі відносяться Консервативна партія, Лейбористська партія, Шотландська національна партія, Ліберально-демократична партія, Демократична юніоністська партія, Шинн Фейн, Плайд Камрі – Партія Уельсу, Соціал-демократична і лейбористська партія, Альянс, Зелена партія Англії та Уельсу, Шотландська партія зелених, партія ReformUK, Партія незалежності Об'єднаного королівства, Ольстерська юніоністська партія, Зелена партія Північної Ірландії, партія «Люди важливіші прибутку», Традиційний юніоністський голос [263].

Безумовно, провідну роль у політичній системі Великої Британії як на національному рівні відіграють Консервативна та Лейбористська партії.

Домінування двох партій у політичному житті Англії протягом тривалого часу пов'язане, з одного боку, з політичними традиціями та консерватизмом британців, а з іншого боку, традиційним, історично притаманним більшості британського населення бажанням зберегти певну політичну, соціальну, економічну, культурно-духовну стабільність у суспільстві та державі (саме колізія між процесами поглибленої європейської інтеграції та прагненням до збереження традиційних консервативних цінностей, на наш погляд, стала одним з потужних чинників формування дезінтеграційної домінанти щодо доцільності знаходження в ЄС у британській суспільній думці та поглядах політичної еліти Великої Британії, насамперед – її національно-консервативного флангу. – Авт). В той же час, інші партії (Ліберально-демократична партія, соціал-демократична партія, партія Вільний Уельс, Шотландська національна партія ті інші, як ті, що на сьогодні приймають участь у формуванні представницьких органів влади, як і ті, діяльність яких з формально-нормативної точки зору обмежується фактом їх офіційної державної реєстрації) знаходяться на другорядних позиціях [35, с. 160-170], причому ціла низка з них має яскраво виражене регіональне значення та масштаб реальної практичної діяльності, орієнтуючись на електорат тільки однієї зі складових частин Великої Британії.

Якщо проаналізувати перелік політичних партій, представлених на національному та регіональному рівнях, можна відзначити регіональний характер переважної більшості таких партій, що безпосередньо детермінує їх представництво саме в регіональних парламентах, а не в національному, хоча окремі політичні партії регіонального спрямування здобувають певну, відносно невелику у порівнянні з двома основними партіями, кількість мандатів у національній Палаті громад. У будь-якому випадку, реальну можливість формувати державну політику отримує партія – переможниця чергових парламентських виборів, а на цей статус в умовах існування чинної виборчої системи та електорального розподілу голосів навіть теоретично здатні претендувати виключно Консервативна та Лейбористська партії.

Слід зазначити, що особливістю британських політичних партій є фактична відсутність постійних партійних програм, роль яких виконують виборчі маніфести (тобто по суті – передвиборчі платформи), що обумовлює значний рівень впливу політичної кон'юнктури, що відбуваються у внутрішньому та зовнішньому житті політичних, соціально-економічних та культурних подій, а також суспільної думки з найважливіших поточних питань на зміст партійних цілей та завдань, що виражаються у зазначених документах тактичного характеру.

У той самий час, стратегічні цілі партії формуються у т. зв. партійних «конституціях», які є концептуальним джерелом ідеології політичних партій, але також досить часто змінюються під впливом поточних подій та необхідності розширення та утримання електоральної підтримки перед кожними черговими виборами.

Наприклад, лейбористська партія була значно переформатована в епоху лідерства Ентоні Блера. Так, виборчі маніфести перестали з 1992 р. згадувати соціалізм як мету партії і взагалі не містять терміну «соціалізм». У свою чергу, стаття IV конституції партії також зазнала змін, оскільки її редакція 1995 р. більше не дає можливості трактувати зазначене положення як заклик до націоналізації. У перекладі на українську мову нова редакція статті звучить так: «Лейбористська партія є демократичною соціалістичною партією. Ми вважаємо, що єдність дозволяє досягти більшого, ніж ми можемо досягти самотужки; дає можливість реалізації істинного потенціалу кожного, дозволяючи будувати суспільство, в якому влада, багатство та можливості знаходяться в руках багатьох, а не меншості, де права, які нам належать, відображають наші обов'язки, і де ми живемо разом, вільно, у душі солідарності, терпимості та поваги». Це компромісне положення, що вказує на явний ідеологічний перехід партії з лівого (соціалістичного) флангу до позицій помірною центризму, зберігається і в наступних редакціях конституції, включаючи останню 2020 р. [232].

У той же час, програма Консервативної партії, виражена в її конституції в редакції 2009 р., також зазнала досить вагомих ідеологічних змін, змістившись до поміркованого соціал-лібералізму [198].

В цілому, аналізуючи місце та роль традиційних політичних партій Великобританії під час виходу країни з ЄС, слід зазначити, що Лейбористська партія довгий історичний період була першою за значенням за цілою низкою об'єктивних показників. Так, у 1997 та 2001 рр. лейбористи сформували парламентську більшість, під керівництвом лейбориста, одного з найуспішніших і найпопулярніших прем'єр-міністрів у британській історії Е. Блера.

В історико-правовому аспекті необхідно відзначити, що Лейбористська партія була створена в 1900 р. з ініціативи профспілок та низки соціалістичних організацій з метою підтримки обрання представників робітників до парламенту. На сучасному етапі дана партія налічує понад 500 тис. чол. Основу партії становить середній клас, що представляє різні сфери економічної діяльності. Порівняно з Консервативною партією, структура Лейбористської партії більш децентралізована. І навпаки, роль партійної конференції лейбористів вища, ніж у консерваторів. У Лейбористській партії існує індивідуальне та колективне членство, партія має свій статут. Водночас, постійної партійної програми партія не має. Програмні положення формулюються у період передвиборчих кампаній та базуються на поточних цілях діяльності лейбористів, знаходячи своє документальне відображення у положеннях виборчих маніфестів. Британські лейбористи традиційно виступають за збереження державного регулювання економіки, розширення програми соціальних послуг, залучення профспілок до управління підприємствами, конституційних реформ, спрямованих на децентралізацію влади тощо.

Іншими словами, як вже було зазначено, лейбористи займають лівоцентристську нішу на електоральному полі Великобританії, а консерватори – правоцентристську.

На останніх на даний момент дострокових виборах до британського парламенту 12 грудня 2019 р. перемогу здобула Консервативна партія, яка виступала на підтримку Brexit, що також свідчить про значний вплив процесу виходу країни з ЄС на розстановку політичних уподобань у британському суспільстві.

У даному контексті слід зазначити, що за підсумками дострокових парламентських виборів консерватори здобули 365 місць, востаннє таку кількість місць партія отримала 32 роки тому під час прем'єрства Маргарет Тетчер. Лейбористи, у свою чергу, отримали 202 місця, що є найгіршим результатом партії з 1935 р.

Як зазначають політологи, одним із головних факторів перемоги Джонсона стала постать його головного супротивника, Джеремі Корбіна. По-перше, Корбін пообіцяв у разі перемоги провести повторний референдум про Brexit, що відштовхнуло навіть багатьох потенційних виборців лейбористів, які надто втомилися від 3,5-річного процесу виходу з ЄС, щоб голосувати за повторення цього процесу та проходження всіх його етапів знову.

По-друге, лівопопулістська програма Д. Корбіна багатьом британцям здалася надто радикальною. Крім звичайних для лейбористів пропозицій щодо зростання витрат на соціальні витрати та пільг (наприклад, безкоштовного проїзду на автобусах особам віком до 25 років), лейбористи на етапі проведення передвиборчої кампанії пропонували:

- націоналізувати електромережі, водоканали, пошту, залізниці та найбільшого оператора широкосмугового інтернету;
- 10 % від інших великих підприємств передати фондам під керівництвом співробітників;
- знизити планку, з якою прибутковий податок зростає до 45 %, з £150 000 до £85 000 на рік, а для «надбагатих» (дохід від £125 000 на рік) підвищити ставку до 50 %;
- підвищити податки на дивіденди, на спадщину та нерухомість [38].

Слід зазначити, що Консервативна партія, яка наразі має більшість місць у британському парламенті та є правлячою, офіційно сформувалася в 1867 р. і історично представляла інтереси поміщиків і вищого духовенства. Консервативна партія налічує близько 2 млн. постійних прибічників. Соціальну основу партії становлять великі фінансові, земельні та промислові власники, частина державних службовців, інтелігенція. Ця партія організаційно не оформлена: членські квитки не виписуються та членські внески не сплачуються. Партія не має постійної програми та статуту. Як правило, партійна програма знаходить вираз у передвиборчих маніфестах, які складаються з програмних положень консерваторів на наступних виборах.

Наприклад, в епоху М. Тетчер консерватори виступали за розвиток особистої ініціативи та приватного підприємства, обмеження державного регулювання, забезпечення правопорядку та законності. Консервативний уряд під керівництвом М. Тетчер здійснив часткову децентралізацію, удвічі зменшив максимальний рівень податків (з 83 % до 40 %), провів розпродаж частини муніципального майна [222, с. 173].

На дострокових виборах 2019 р. основним вектором передвиборної програми консерваторів стало якнайшвидше завершення процесу виходу Великобританії з Європейського Союзу, що дає підстави відзначити значну ситуативність політичної платформи даної партії, що в цілому відповідає консервативній доктрині політичного реалізму як прагматичного засобу реалізації політичних цілей і завдань у конкретно-історичних умовах суспільного розвитку того чи іншого періоду.

Водночас однією з тенденцій, породженої разом із початком загальнонаціональної дискусії про вихід Великої Британії з Європейського Союзу, стало як певне посилення позицій регіональних політичних партій у своїх регіонах, так і висування ближче до «першої лінії» суспільно-політичного життя та формування громадської думки нових партій, що цілеспрямовано будують свої ідеологічні платформи та передвиборчі програми навколо проблематики Brexit.

Найбільш показовим прикладом такої політичної партії є євроскептична партія Reform UK, раніше відома та створена як партія Brexit на самому піку суспільних дебатів щодо доцільності запуску дезінтеграційного механізму. Ця принципово нова політична сила, створена на хвилі дезінтеграційних процесів у Великій Британії на чолі з Найджелом Фараджем, який залишався її лідером до своєї відставки. Його змінив Річард Тік у березні 2021 р., а партія отримала найбільшу кількість голосів на виборах до Європейського парламенту у Великій Британії у 2019 р. і посіла 28 депутатських місць у Європарламенті з 64, відведених за британською квотою. Загалом зазначена партія набрала 31,6 % голосів. Група партій, що агітує за повторний референдум та скасування «брекзиту», загалом отримали 40 % (ліберал-демократи відправили до Європарламенту 15 депутатів, лейбористи – 10, партія зелених отримала 7 мандатів). Найбільше підтримки партія Brexit отримала в округах Англії та Уельсі, крім міста Лондона [122].

Такі результати свідчать та є показовими з декількох аспектів.

По-перше, можна констатувати суттєву радикалізацію політичних гасел т. зв. «другорядних» британських політичних партій як з проблематики доцільності чи недоцільності виходу Великобританії з ЄС, так із питань внутрішньої соціально-економічної політики.

По-друге, доведеним фактом є поява у британській партійній системі нових достатньо впливових політичних партій, ідеологічно побудованих навколо концепту виходу Великобританії з ЄС (євроскептичний напрям) та використання відповідних популістських гасел у передвиборчих кампаніях до регіональних представницьких органів, британського парламенту та Європейського парламенту [121; 167; 281].

По-третє, високі результати на декількох політичних виборах, продемонстровані протягом 2014–2019 рр. партіями UKIP та Reform UK (Brexit) свідчать про певну кризу довіри виборців до основних політичних партій Великої Британії – Консервативної та Лейбористської, причому особливо негативно діяльність популістських партій вплинула на електоральні

результати Лейбористської партії, зважаючи на суміжний зміст цілої низки партійних цілей та завдань, окреслених відповідними виборчими маніфестами.

Варто відзначити, що Н. Фарадж протягом 2006–2016 рр. з перервами займав посаду голови Партії незалежності Об'єднаного Королівства (УКІР), яка вимагала виходу Великої Британії з ЄС. На європейських виборах 22 травня 2014 р. під головуванням Н. Фараджа дана партія сенсаційно перемогла, отримавши підтримку 4376635 виборців (27,49 %), що принесло їй 24 місця в Європейському парламенті з 73 наданих Великій Британії [159].

За підсумками парламентських виборів 7 травня 2015 р. партія УКІР отримала 12,6 % голосів виборців і посіла за цим показником третє місце серед парламентських партій, поступившись лише основним політичним партіям «першого ешелону» (консерваторам та лейбористам) і вперше у своїй історії провівши до Палати громад одного депутата [120].

Діяльність партії УКІР фактично заклала соціально-психологічні передумови для початку суспільної дискусії щодо ідеї виходу країни з ЄС та створила ще до початку будь-яких офіційних практичних кроків владних інституцій перший фактичний прецедент, коли британська політична партія цілеспрямовано формується, створюється та акцентує свою передвиборчу й поточну активність навколо дезінтеграційного та ізоляційного концепту розвитку замість інтеграційного, іманентно притаманного попередньому періоду розвитку британської партійної системи.

Більше того, цікаво, що 4 липня 2016 р. Н. Фарадж оголосив про відставку з посади лідера партії через сприятливий для нього результат референдуму про вихід Великобританії з Євросоюзу, і досягнення, таким чином, його основної мети, заради якої він і прийшов у політику [178, с. 624], що підтверджує припущення про достатньо популістський, тимчасовий (тактичний, а не стратегічний), ситуативний характер як поглядів Н. Фараджа, так і партійної ідеології УКІР.

Втім, як вже було зазначено, вже у листопаді 2018 р. Н. Фарадж став засновником та головою партії Brexit, яка фактично стала виразником тих

самих євроскептичних популістських гасел щодо самодостатності та «особливого шляху» Великої Британії, а також закликів до протидії обмеженню державного суверенітету і політичної й економічної незалежності, яке нібито відбувається за членства держави в інтеграційному об'єднанні.

Аналіз виборчих маніфестів євро скептичної партії Reform UK (так само, як і попередниці Brexit) дозволяє визначити такі її основні політичні цілі та завдання: не допустити продовження перехідного періоду Brexit (це гасло, як здається, значно додало електоральної підтримки партії у період суспільної втоми від довготривалого процесу імплементації результатів референдуму протягом 2016–2020 рр.); не допустити приватизації Національної служби охорони здоров'я (NHS); скорочення імміграції; зниження ПДВ на внутрішнє паливо; заборона Великобританії експортувати свої відходи; надання безкоштовного ширококутового доступу в неблагополучних регіонах; скасування плати за телевізійну ліцензію; скасування податку на спадщину; будівництво високошвидкісних магістралей; скасування відсотків за студентськими кредитами; зміна планування з метою допомогти у будівництві приватних будинків; реформування Верховного суду; реформування систему голосування, з метою посилення її представницького характеру; скасування палати лордів; подання петицій про відкликання депутатів, які змінюють партію; реформа системи голосування поштою для боротьби з шахрайством; впровадження громадянської ініціативи для скликання референдумів з урахуванням 5-мільйонного бар'єру зареєстрованих підписів виборців та обмежень щодо часу на повторне голосування [264].

Як можна побачити, переважна більшість передвиборчих лозунгів євро скептичної партії Reform UK: а) має яскраво виражений популістський зміст, побудований на загостренні певних суперечностей між різними групами у соціумі (демонстративним прикладом є висловлена ідея щодо скасування Палати лордів); б) розрахована на отримання голосів протестного електорату, не задоволеного своїм соціально-економічним становищем, зокрема високими податками та недостатньою соціальною допомогою; в) націоналістично-

шовіністичний та ізоляційний характер деяких положень (зокрема, щодо радикального обмеження імміграції до країни); г) взаємопов'язане поєднання соціалістичної (лівої) спрямованості підходів до вирішення соціально-економічних суспільних проблем та консервативно-націоналістичної (правої) ідеології у питаннях зовнішньої і міграційної політики; д) є ситуативними, тобто спрямованими на задоволення політичної кон'юнктури та короткотермінових, резонансних запитів виборців у поточний момент.

Отже, в цілому можна відзначити досить значний рівень впливу партії Reform UK (Brexit) на перебіг процесу виходу Великої Британії з ЄС, зважаючи на інтенсивну інформаційну кампанію та використання вказаною політичною силою цілісного комплексу політичних засобів задля популяризації ідеї «брекзиту» у британському соціумі.

Водночас у Шотландії партія SNP (Шотландська національна партія), яка виступає за те, щоб Британія залишилася членом ЄС, відібрала голоси у лейбористів і набрала майже 38 % голосів, що відповідає трьом депутатським місцям у Європарламенті. Як зазначила перший міністр Шотландії, лідер SNP Нікола Стерджен, «Шотландія знову відкинула «брекзит»» [276].

У Великобританії загалом друге місце посіла партія ліберал-демократів, яка на той час виступала категорично проти виходу Сполученого Королівства з Євросоюзу.

Загалом, останні вибори до Європейського парламенту, в яких брали участь британські політичні партії перед завершенням виходу держави з Європейського Союзу та системи його спільних інституцій, виявили три досить цікаві тенденції сучасного розвитку партійної системи Великобританії: а) значні тектонічні перетворення у структурі партійної системи Великобританії, за яких класична для цієї країни двопартійна структура виявилася «розбавлена» принципово новими політичними партіями; б) нові політичні сили за своєю сутністю є не ідеологічно-стабільними, а ситуативно-популістськими, виступаючи з гаслами та ідеями, популярними на електоральному полі на даний момент; в) відбулася значна фрагментація партійної системи Великої Британії

щодо окремих регіонів, виявивши національні та регіональні відмінності у поглядах щодо доцільності членства країни в Європейському Союзі, що показово простежується на прикладі виборів на території Шотландії, де впевнено перемагають опоненти виходу держави з європейських інтеграційних процесів; г) має місце певна парадоксальна ситуація, за якої євроскептичні політичні партії балотувалися і навіть вигравали вибори до Європейського Парламенту, який є спільним органом ЄС та інституціональним втіленням спільних європейських цінностей як основи європейської інтеграції в період після 1992 р., коли економічна інтеграція перейшла на політичний та правовий, а також культурний та ціннісний (аксіологічний) рівень.

Таким чином, аналізуючи сучасні тенденції розвитку політичних партій, можна відзначити, що британська партійна система проходить суттєву модернізацію відповідно до викликів порядку денного та громадського ставлення до вироблення шляхів вирішення відповідних політичних, соціально-економічних, культурно-духовних проблем, які не в останню чергу формуються за активної участі ЗМІ та соціальних мереж. Як справедливо зазначає в контексті виділення ключових сучасних факторів впливу на конфігурацію політичної системи Дж. Кін, «там, де немає громадянського суспільства, не може бути взаємодії та обміну думками між громадянами, здатними вільно вибирати свої ідентичності, поважати свої обов'язки в рамках політико-правової структури, що забезпечує мир між громадянами, гарне функціонування уряду, соціальну справедливість та реалізацію принципу «влада має бути підзвітна суспільству» [54, с. 78].

Безумовно, зазначені фактори, пов'язані з посиленням громадянського суспільства та інформаційного поля навколо нього, є визначальними для формування новітніх тенденцій розвитку британської партійної системи в умовах абсолютної інформатизації та глобалізації політичних процесів та інститутів.

В цілому, в умовах виходу держави з ЄС можна відзначити такі основні тенденції функціонування й розвитку партійної системи Великої Британії: а)

вихід Великої Британії з ЄС значно зміцнив політичні позиції Консервативної партії, яка використовувала втому більшості населення від тривалого дезінтеграційного процесу, внаслідок чого значна частина прихильників лейбористів проголосувала за консерваторів на дострокових парламентських виборах 12 грудня 2019 р.; б) з початком суспільної дискусії щодо доцільності виходу Великобританії з ЄС різко зросла популярність нових партій популістського штибу, лідери яких (насамперед – Н. Фарадж) виступили активними ініціаторами початку активного дезінтеграційного процесу та проведення відповідного референдуму у 2016 р.; в) на регіональному рівні відбулася значна фрагментація партійної системи на загальнонаціональні та регіональні партії, що особливо показово можна простежити на прикладі Шотландії та її провідної Шотландської національної партії, регіональна перемога якої засвідчила протилежні результати зрізу громадської думки щодо виходу Великобританії з Європейського Союзу; г) конституції (політичні програми) та виборчі маніфести (передвиборчі платформи) основних британських політичних партій пройшли значну модернізацію, змістивши позиції як Лейбористської, так і Консервативної партії з лівого (соціалістичного) та правого (націоналістичного) флангів відповідно ближче до центру, що фактично дає можливість визначити ідеологію консерваторів як правоцентристську, а лейбористів – як лівоцентристську.

На сучасному етапі характерною особливістю виборчих маніфестів та політичних заяв усіх політичних партій Великої Британії є формулювання партійних позицій щодо перебування держави в ЄС, що зайвий раз підкреслює першочергове значення досліджуваної проблематики для формування подальшої загальнонаціональної стратегії та визначення місця та ролі Великої Британії як внутрішнього суверена та актора міжнародних відносин.

Розглядаючи окремо програмові засади діяльності кожної з імплементованих до механізму реалізації представницької влади британських політичних партій, окреслюється наступна загальна характеристика їх ставлення до європейської інтеграції / дезінтеграції Великої Британії:

Консервативна партія – виступає за помірковану дезінтеграцію Великої Британії із збереженням переваг вільного ринку та економічного співробітництва з ЄС; її представники очолювали та уособлювали британську владу на усіх етапах підготовки, проведення та імплементації положень референдуму про вихід держави з ЄС [197].

Лейбористська партія – помірковано підтримує європейську інтеграцію з позицій лівоцентристської ідеології [233].

Ліберально-демократична партія – відстоює «народний» характер будь-яких змін до формату відносин між Великою Британією та ЄС шляхом обов'язкового винесення на референдум будь-якої угоди, що фактично відображає відсутність у даної політичної партії чіткого та однорідного погляду на питання про доцільність перебування країни в ЄС та інтеграційних об'єднаннях з елементами наднаціональності як таких [241].

Шотландська національна партія – виступає з проєвропейських позицій, враховуючи результати голосування в Шотландії, що значно відрізняються від результатів загальнонаціонального референдуму щодо виходу країни з ЄС, при цьому проєвропейський вектор поєднуються з орієнтацією на здобуття Шотландією державної незалежності від Великої Британії [275].

Демократична юніоністська партія – на протязі усього процесу «брекзиту» виступала за вихід Великої Британії з ЄС, але за умови підписання попередньої угоди, що чітко означила б умови та наслідки такого рішення, перш за все – економічного та соціального характеру [263].

Шинн Фейн – декларувала необхідність надання особливого статусу Північній Ірландії у складі ЄС, що детермінувалося, не в останню чергу, позицією більшості виборців вказаного регіону, зважаючи на яскраво виражений регіональний вектор діяльності цієї політичної партії. При цьому слід зазначити, щодо проведення референдуму ставлення до європейської інтеграції було скептичним, що в цілому є доволі притаманним для більшості британських регіональних партій акцентованої націоналістичної спрямованості [208].

Плайд Камрі – регіональна партія Уельсу, яка намагалася використати передумови процесу виходу Великої Британії з ЄС для обґрунтування проведення референдуму щодо незалежності Уельсу у випадку, якщо рішення про вихід було б ухвалене без загального референдуму («народного голосування») [263].

Соціал-демократична і лейбористська партія (Північна Ірландія) – виступає з проєвропейських позицій, що, як і у випадку з Шинн Фейн, на наш погляд, пояснюється, серед інших чинників, пояснюється відповідною електоральною думкою більшості виборців Північної Ірландії щодо доцільності подальшого перебування Великої Британії в ЄС [263].

Альянс (Північна Ірландія) – виступає з проєвропейських позицій, змістовно максимально наближених до поглядів Соціально-демократичної і лейбористської партії [126].

Зелена партія Англії та Уельсу – протягом 2017-2020 рр. послідовно виступала за необхідність проведення референдуму («народного голосування») з питань перебування Великої Британії в ЄС, утримуючись віднадання однозначних політичних оцінок такої доцільності чи недоцільності [214].

Шотландська партія зелених – на відміну від Зеленої партії Англії та Уельсу, принципово ізолююється від висловлювання позицій щодо майбутнього Великої Британії в цілому, адже послідовно і системно виступає за ідею державної незалежності Шотландії [262].

ReformUK (колишня Brexit) – євроскептична, популістська, ситуативна політична партія, позиція якої ґрунтувалася на негайному виході Великої Британії з ЄС навіть без попередньої угоди, тобто без урахування цілісного комплексу вірогідних наслідків реалізації даного стратегічного рішення [182].

Партія незалежності Об'єднаного Королівства – партія, позиція якої є наближеною до поглядів ReformUK в частині євроскептицизму, популізму та ізоляціонізму, тобто також будувалася на необхідності виходу країни з ЄС без попередньої угоди з інтеграційним об'єднанням [182].

Традиційний юніоністський голос – націоналістично-консервативна регіональна політична партія, яка виступає з яскраво виражених позицій євроскептицизму [219, с. 44].

Ольстерська юніоністська партія – помірковано євроскептична партія, яка виступала за вихід Великої Британії з ЄС після підписання попередньої угоди, що влаштувала б населення країни [244].

Зелена партія Північної Ірландії – виступає з проєвропейських позицій, чим значно відрізняється від інших британських зелених партій регіонального масштабу функціональної діяльності [244].

«Люди важливіші прибутку» – радикальна регіональна (Північна Ірландія та Республіка Ірландія за державними межами Великої Британії) ліва політична партія троцькістського толку, що виступає з євроскептичних та антиглобалістських позицій через вкрай поляризовані та маргіналізовані популістські гасла ліворадикального концептуального змісту [256, с. 162].

В цілому, якщо проаналізувати ідеологічну складову конституцій та виборчих маніфестів тих політичних партій Великої Британії, які представлені на національному та / або регіональному парламентському рівні, можна виокремити такі групи партій за їх стратегічним ідеологічним дискурсом відносно процесів європейської інтеграції:

1. Консервативні праві партії, які загалом виступають проти поглиблення європейської інтеграції в межах існуючих предметних сфер та розширення загальної компетенції спільних інститутів з елементами наднаціональності у механізмі прийняття рішень (Консервативна партія Великої Британії).

2. Національно-консервативні партії регіональної спрямованості, які з націоналістичних та ізоляціоністських позицій виступають за зміцнення державного суверенітету та дезінтеграційний вектор розвитку відповідного регіону як у відносинах з ЄС, та і щодо центральної влади в межах самої Великої Британії (Традиційний юніоністський голос, Ольстерська юніоністська партія).

3. Популістські загальнобританські політичні партії, діяльність яких стратегічно спрямована на підтримку процесу виходу Великої Британії з ЄС (партія ReformUK, колишня Brexit, основною метою якою було проголошене сприяння європейській дезінтеграції країни, а після реалізації вказаної мети було проголошене успішне досягнення усіх партійних завдань, відповідне переформатування та перейменування самої політичної партії; Партія незалежності Об'єднаного Королівства).

4. Політичні партії загальнодержавного та регіонального рівня, позиція яких щодо виходу Великої Британії з ЄС є ситуативною, неоднозначною або підлаштованою під перемінні настрої електорату окремих регіонів (Зелена партія Англії та Уельсу).

5. Помірковано проєвропейські політичні партії, що виступають за перебування Великої Британії в ЄС за дотримання певних політичних і соціально-економічних умов (Лейбористська партія, Соціал-демократична і лейбористська партія, Альянс, Зелена партія Північної Ірландії, Шинн Фейн).

6. Політичні партії, що індіферентно ставляться до проблематики участі Великої Британії в процесах європейської інтеграції (Шотландська партія зелених, Плайд Камрі).

7. Політичні партії регіонального масштабу, які поєднують проєвропейський вектор та спрямованість на здобуття державної незалежності певної частини Великої Британії (Шотландська національна партія).

8. Радикальні соціалістичні політичні партії регіонального масштабу, що виступають з позицій євроскептицизму та ізоляціонізму («Люди важливіші прибутку»).

Якщо охарактеризувати поточний зміст діяльності основних політичних партій Великої Британії, можна відзначити декілька характерних особливостей партійної системи держави у контексті реалізації рішення про вихід з ЄС.

По-перше, абсолютна більшість політичних партій підтримала саму ідею про проведення референдуму щодо перебування Великої Британії в ЄС, тобто вирішення вказаного питання шляхом здійснення народного волевиявлення

становить загальнонаціональний політичний консенсус та не піддається сумніву практично жодною з різних за ідеологією та завданнями існуючих партій.

По-друге, слід констатувати фактичну відсутність у сучасних умовах британських політичних партій з яскраво вираженою єврооптимістичною позицією, що викликане як особливостями умов перебування Великої Британії в ЄС до її виходу, так і специфікою політичної свідомості населення та політичної еліти, що історично ґрунтується на принциповому значенні державного суверенітету та особливості країни, яка посилилася, у тому числі, внаслідок, загострення цілої низки політичних, психологічних, соціально-культурних, соціально-економічних проблемних питань, викликаних інтенсифікацією процесів європейської інтеграції протягом останніх років перед формуванням ідеї щодо проведення референдуму.

По-третє, характерною рисою останніх років є поява політичних партій, що фундаментально побудовані на дезінтеграційному баченні майбутнього Великої Британії, при цьому дані погляди посилюються популістською та ситуативно-електоральною спрямованістю їх гасел та програмових цілей [77, с. 49-53].

В цілому, аналізуючи загальні особливості функціонування та структурної архітекtonіки сучасної партійної системи Великої Британії, можна дійти до таких найважливіших висновків та узагальнень: а) формально-інституціональною особливістю функціонування британських політичних партій є фактична відсутність постійних партійних програм, роль яких виконують виборчі маніфести (тобто по суті – передвиборчі платформи), що обумовлює значний рівень впливу політичної кон'юнктури, що відбуваються у внутрішньому та зовнішньому житті політичних, соціально-економічних та культурних подій, а також суспільної думки з найважливіших поточних питань на зміст партійних цілей та завдань, що виражаються у зазначених документах тактичного характеру; водночас стратегічні цілі партії формулюються у т. зв. партійних «конституціях», які є концептуальним джерелом ідеології

політичних партій, але також досить часто змінюються під впливом поточних подій та необхідності розширення та утримання електоральної підтримки перед кожними черговими виборами; б) провідну, домінуючу роль у політичній системі Великої Британії як на національному рівні відіграють Консервативна та Лейбористська партії, що пов'язане, з одного боку, з політичними традиціями та консерватизмом британців, а з іншого боку, традиційним, історично притаманним більшості британського населення бажанням зберегти певну політичну, соціальну, економічну, культурно-духовну стабільність у суспільстві та державі; в) абсолютна більшість політичних партій підтримала саму ідею про проведення референдуму щодо перебування Великої Британії в ЄС, тобто вирішення вказаного питання шляхом здійснення народного волевиявлення становить загальнонаціональний політичний консенсус та не піддається сумніву практично жодною з різних за ідеологією та завданнями існуючих партій; г) у сучасних умовах фактично відсутні політичні партії з яскраво вираженою єврооптимістичною позицією, що викликане як особливостями умов перебування Великої Британії в ЄС до її виходу, так і специфікою політичної свідомості населення та політичної еліти; д) характерною рисою останніх років є поява політичних партій, що фундаментально побудовані на дезінтеграційному баченні майбутнього Великої Британії, при цьому дані погляди посилюються популістською та ситуативно-електоральною спрямованістю їх гасел та програмових цілей.

2.2. Соціально-економічне становище Великої Британії в умовах Brexit

Враховуючи значну роль соціально-економічних чинників у функціонуванні партійної системи сучасної держави та формуванні їх ідеологічних (статичних, стратегічних) та, особливо, передвиборчих (динамічних, тактичних) цілей, завдань та гасел, важливим завданням у контексті визначення глибинних передумов формування всередині британських

політичних партій дезінтеграційного європейського дискурсу, вбачається встановлення та надання загальної характеристики ключових соціально-економічних передумов виходу з Європейського Союзу як доміанти безпосереднього впливу на діяльність політичних партій Великої Британії.

Аналізуючи соціально-економічну складову сучасних дезінтеграційних процесів у Великій Британії, перш за все, на наш погляд, слід встановити обсяг поняття «соціально-економічні передумови» у загальному науковому та політологічному контексті наукового опрацювання цілісної системи домінуючих детермінант відповідних комплексних соціальних явищ.

У даному контексті необхідно відзначити, що до соціально-економічних передумов будь-якої суспільно-політичної тенденції слід розуміти цілісну сукупність чинників безпосереднього (прямого) впливу на якість життєдіяльності окремих громадян, соціальних груп та суспільства загалом, причому у структурі зазначених чинників можна виокремити як економічну (розвиток можливостей матеріального виробництва і фінансово-економічних можливостей), так і соціальну (забезпечення якості життя та сталого розвитку на усіх рівнях від індивіду до цілого соціуму) складову, чим і пояснюється методологічна коректність застосування терміну «соціально-економічні передумови».

Розглядаючи соціально-економічні умови, що поряд з політичними, морально-психологічними, історичними, аксіологічними, історично-культурними, функціонально-інтеграційними та іншими чинниками детермінували початок у 2011 р. загальнонаціональної дискусії про доцільність перебування Великої Британії в ЄС, необхідно зупинитися на тих з них, що мали визначальний вплив як на формування британської суспільної думки щодо оптимальної майбутньої моделі політичного і соціально-економічного розвитку, так і на діяльність політичних партій, які, безумовно, першочергово враховують при розробці своїх програмових завдань коливання електоральних поглядів в частині визначення стратегічної парадигми і тактичних шляхів її практичного втілення.

Найбільш загальним та глобальним за масштабами розповсюдження з таких чинників є світова економічна криза, хронологічним початком якої обґрунтовано вважається 2008 р. і наслідки якого гостро відчувалися переважною більшістю національних економічних систем на протязі 2008-2013 рр. Аналізуючи первинні причини виникнення даної кризи, перебіг якої розпочався у системі координат американської економіки, слід зазначити, що за висновком оприлюдненого в січні 2011 р. підсумкового звіту спеціальної комісії конгресу США з розслідування причин кризи 2008-2009 рр., її спровокували наступні фактори: провали у фінансовому регулюванні, порушення в галузі корпоративного управління, які призвели до ризику; надмірно висока заборгованість домогосподарств; широке поширення т. зв. «екзотичних» цінних паперів (деривативів); зростання нерегульованої «тіньової» банківської системи [228, с. 3].

При цьому кризові явища у умовах економічної та політичної глобалізації достатньо швидко розповсюдилися по всьому світу, викликаючи серйозні зміни у структурі громадської думки та програмних постулатах політичних партій різних держав.

Слід зазначити, що світова фінансова криза стала передумовою європейської боргової кризи 2010 р., яка охопила усю валютну зону євро та мала безпосередній вплив на фінансово-економічну стабільність Великої Британії, хоча ця держава і не входила до зони єдиної європейської грошової одиниці. Крім того, приклад держав, що входили до зони євро і внаслідок чого максимально зазнали негативних наслідків цієї кризи, як здається, ще більше зміцнив ізоляціоністські настрої та курс на збереження національної валюти у Великій Британії. Відтак, це стало однією із значних економічних передумов виходу з ЄС та становило вагомий чинник дезінтеграції Великої Британії, яка, безумовно, ніколи не була соціально-економічно інтегрованою до багатьох спільних структур на відміну від інших членів ЄС (крім зони євро, йдеться також про неучасть у спільній міграційній політиці квотування, неприєднання

до Шенгенської зони, встановлення власних норм щодо трудових правовідносин з іноземцями і т.д.).

Іншою вкрай актуальною соціально-економічною проблемою стали міграційні процеси, що фактично вийшли з-під контролю та стали потребувати негайних заходів, таких як, зокрема, обов'язкове квотування для держав-членів ЄС. У даному контексті варто зазначити, що якраз напередодні запланованого референдуму щодо доцільності членства Великої Британії в ЄС проблеми нелегальної міграції перейшли до якісно нового стану міграційної кризи, яка, на думку дослідників, виникла восени 2015 р. (але зазначені тенденції поступово формувалися набагато раніше, сприятливим чинником чого, крім іншого, було і фактичне відкриття кордонів європейських країн з гуманітарних міркувань та високий рівень соціальної підтримки осіб, які офіційно у встановленому чинними нормативно-правовими актами порядку отримали статус біженців) у зв'язку з багаторазовим збільшенням потоку біженців і нелегальних мігрантів до ЄС з країн Північної Африки, Близького Сходу і Південної Азії і неготовністю ЄС до їх прийому і розподілу. Дана міграційна криза стала найбільшою за кількісними масштабами в Європі з часів Другої світової війни, адже з січня по вересень 2015 р. в державах-членах ЄС було зареєстровано понад 700 тис. чол., які шукали притулку. Всього за 2015 р. в ЄС прибуло, за різними оцінками, від 1 до 1,8 млн. біженців і нелегальних мігрантів. Для порівняння, в 2014 р. їх було зареєстровано близько 280 тис. чол. [17, с. 29].

В той же час, необхідно відзначити суттєву відмінність міграційної політики Великої Британії від загальноєвропейської (що також свідчить про дещо різне британське та континентальне уявлення щодо подальшого розвитку європейської інтеграції як функціонального процесу з елементами наднаціональності у процесі прийняття спільних рішень на противагу класичному концепту державного суверенітету), яка знайшла свій прояв у тому, що держава відмовилася від планів ЄС по системі квоти, але згідно їх внутрішнім цифрам 1000 сирійських біженців були вже переселені в 2015 р. Як заявив в той час прем'єр-міністр Д. Кемерон, Велика Британія прийме ще до

20000 біженців з Сирії в найближчі кілька років [101], і в цілому його прогноз продемонстрував свою коректність та виправданість протягом наступних 2015–2023 рр.

Звичайно, європейська міграційна криза також стала одним із важливих катализаторів дезінтеграційних настроїв серед британського населення та політичної еліти, до того ж міграційна політика Великої Британії завжди відрізнялася більшою жорсткістю у порівнянні із законодавством переважної більшості інших європейських держав. Як зазначив прем'єр-міністр Великої Британії та лідер Консервативної партії у 2019–2022 рр. Б. Джонсон, нелегальна міграція спровокувала тиск на британську національну систему охорони здоров'я, школи та громадський транспорт, а тому 14 квітня 2022 р. урядом був запропонований новий план протидії нелегальній міграції, одним з елементів якого, за повідомленнями ЗМІ, було названо тимчасове розміщення на певних умовах мігрантів в Руанді [37].

У цьому контексті слід відзначити, що найбільшій гостроті європейська міграційна криза набула протягом 2015–2016 рр., що співпало з приходом 13 липня 2016 р. на посаду прем'єр-міністра та лідера Консервативної партії Терези Мей з командою переконаних та послідовних євроскептиків [274, с. 28].

До зовнішніх загальноєвропейських умов початку функціонування уряду під керівництвом Т. Мей, безпосередньо пов'язаних з недостатньою ефективністю європейської міграційної політики, необхідно віднести низку терористичних актів, ланцюгово скоєних мігрантами на території держав-членів ЄС у 2015–2016 рр. (Париж, Брюссель, Копенгаген, Ніцца, Мюнхен та ін.), в яких сумарно загинуло близько 400 чол. Природно, що подібні обставини посирили як реальну загрозу безпеці населенню Великої Британії, так і ментальні електоральні побоювання. Безпосереднім наслідком окресленої ситуації є прагнення до закриття кордонів, самоізоляції та посилення антиміграційних заходів у чинному національному законодавстві на противагу спільному «м'якому» підходу, притаманному праву ЄС, побудованому, у тому числі, на системі квот, визначених для окремих держав-членів. Тим більше, у

самій Великій Британії при достатньо консервативних та національно орієнтованих поглядах більшої частини населення, за даними перепису 2011 р., із 63 млн. осіб близько 10 млн. належали до тієї чи іншої етнічної меншини, і ця пропорція неухильно збільшується на користь мігрантів з кожним новим проведеним переписом (на тлі того, що ще 50-60 років тому загальна демографічна ситуація була кардинально іншою) [246, с. 76].

Варто зазначити і ту обставину, що окреслені міграційні тенденції у Великій Британії наростали поступово, але системно і в умовах стійкої соціально-економічної детермінації. При цьому британські політичні діячі, як здається, не передбачали переростання міграції дешевої робочої сили, яка стимулювалася урядом для відновлення економіки після Другої світової війни у масштабну соціально-економічну та безпекову проблему катастрофічного характеру, що постала перед державою і суспільством на початку ХХІ ст.

Водночас ще з 1970-х рр. у Великій Британії відзначається перманентна демографічна криза, що виражається в падінні народжуваності нижче за рівень природного відтворення населення, неухильному старінню населення і елементарному скорочення чисельності т. зв. «білих» британців. Наразі зазначений процес отримав ознаки незворотності, оскільки мігранти та їх нащадки загалом дають до 90 % приросту працездатного населення Великої Британії [229].

При цьому цікавим є факт, що протягом усього конкретно-історичного періоду після Другої світової війни обидві основні британські партії через парламентську більшість та сформований нею уряд впроваджують постійне посилення міграційного законодавства країни, включаючи достатньо жорсткі антиміграційні заходи, які досить часто йшли у розріз зі спільною міграційною політикою ЄС.

Міграційні закони межі 1940-1950-х рр. не встановлювали будь-яких жорстких обмежень на приїзд британських підданих (громадян Нової Співдружності, тобто колишніх колоній Британської імперії), тому що вони потрапляли під дію закону про громадянство 1948 р. (англ. British Nationality

Act [183]), згідно з яким мали всі громадянські права, могли вільно в'їжджати та виїжджати з країни, не реєструватися в поліції, змінювати місце роботи, брати участь у виборах. Цим каналом приїзду користувалися переважно індійці та пакистанці, адже можливість легально залишитися у Великій Британії детермінувалася ще й розповсюдженою практикою набуття статусу біженця, зважаючи на підписання британським урядом у 1951 р. Конвенції ООН про статус біженців (англ. Refugee Convention [199]), яка набула чинності 22 квітня 1954 р.

Згодом, зважаючи на значне зростання міграційних потоків з колишніх британських колоній, було прийнято перший спеціальний міграційний закон (англ. Commonwealth Immigrants Act 1962 [195]), спрямований на обмеження в'їзду мігрантів із країн Співдружності.

Надалі було прийнято цілий пакет міграційних законів, спрямованих на зниження міграції та посилення контролю над тими, хто приїжджає, у т. ч. закон 1968 р. (англ. Commonwealth Immigration Act 1968 [196]) та закон 1971 р. (англ. Immigration Act 1971 [220]).

З 1965 р. у Великій Британії діють квоти на затребуваних фахівців («ваучери зайнятості»). У 1980 р. набрав чинності закон про соціальний захист (англ. Social Security Act 1980 [278]), згідно з яким незаконні мігранти, депортовані, і ті, хто затримався в країні більше за встановлений термін, не могли вимагати від держави отримання додаткових пільг.

У свою чергу, Закон про громадянство 1981 р. (англ. British Nationality Act [183]) скасовував норму автоматичного присвоєння британського громадянства тим мігрантам, хто народився на території країни. Громадянство отримували лише ті, у кого один із батьків вже був громадянином Великобританії. Шлюб жінки, яка не має британського громадянства, із чоловіком-британцем перестав означати автоматичне присвоєння громадянства дружині. У 1982 р. було ухвалено рішення, що зобов'язує місцеві органи охорони здоров'я перед наданням послуг перевірити міграційний статус тих, хто звертається. У 1991 р. було подвоєно штраф для повітряних і морських

перевізників, які доставляли нелегальних мігрантів. У 1993 р. Міністерство внутрішніх справ отримало право відправляти нелегалів назад на батьківщину протягом кількох днів після прибуття.

У 2001 р. після нью-йоркських терактів у Великобританії було прийнято Закон про боротьбу з тероризмом, злочинністю та забезпечення безпеки (англ. The Anti-Terrorism, Crime and Security Act 2001 [283]), що дозволяє затримувати і висилати мігрантів, підозрюваних тероризму, а також припиняти діяльність структур та організацій, які здійснюють фінансову допомогу чи прикриття терористів.

Нарешті, у 2002 р. було прийнято новий закон про громадянство, імміграцію та політичний притулок (англ. The Nationality, Immigration and Asylum Act 2002 [288]), згідно з яким мігранти, які бажали отримати право проживання у Великобританії, повинні були пройти тест на знання життя у Великій Британії» (англ. «The Life in the United Kingdom Test»).

На цей час міграційні потоки з колишніх британських колоній вдалося стабілізувати, хоча міграція з цих регіонів (Африка на південь від Сахари, Південна Азія, країни Карибського басейну) все одно тривала через возз'єднання сімей, приїзд на навчання та роботу, набуття статусу біженців.

Водночас протягом 2004–2013 рр. відбулася чергова «хвиля» розширення ЄС. Зокрема, 1 травня 2004 р. до ЄС увійшло вісім країн Прибалтики та Центральної Європи (Чехія, Польща, Латвія, Литва, Естонія, Словаччина, Словенія, Угорщина). У 2007 р. до них приєдналися Болгарія та Румунія, у 2013 р. – Хорватія.

Як наслідок означених процесів кількісного розширення масштабів ЄС, вже до 2014 р. до Великобританії, користуючись свободою переміщення в рамках ЄС, приїхало понад 1 млн. мігрантів із держав, що стали новими членами ЄС протягом 2004–2013 рр. Загалом, за даними на березень 2014 р., у країні працювало близько 1,8 млн мігрантів – громадян ЄС [101].

Виходячи з необхідності реагувати на нові соціально-економічні виклики міграційного характеру, у 2007 р. правлячі на той момент лейбористи здійснили

міграційну реформу, скоротивши кількість основних каналів міграції з 80 до п'яти: 1) висококваліфіковані робітники; 2) кваліфіковані фахівці, які мають пропозицію роботи у Великій Британії; 3) низькокваліфіковані спеціалісти; 4) студенти; 5) тимчасові працівники, включаючи спортсменів. При цьому кожен рівень включав кілька підстав для в'їзду та власні ліміти. Проте міграційні потоки внаслідок проведеної реформи значно не зменшилися [258].

У свою чергу, консерватори у 2010 р. прийшли до влади з передвиборчою обіцянкою на порядок знизити щорічну міграцію із сотень тисяч до десятків тисяч людей на рік та гострою критикою попереднього лейбористського уряду за недостатню ефективність впроваджених антиміграційних заходів. Але на практиці вжиті консервативним урядом заходи у сфері міграції також не мали принципового характеру, адже істотно знизити рівень міграції також не вдалося. Восени 2014 р. консерватори навіть публічно визнали провал своєї міграційної політики, а «чиста» міграція (тобто різниця між тими, хто в'їхав та тими, хто виїхав) до країни стабільно тримається на рівні 200-300 тис. осіб на рік [280], що є досить високим та важким для «переварювання» показником функціонування британської соціально-економічної системи.

Таким чином, на момент початку широкої суспільної дискусії щодо доцільності перебування Великої Британії в ЄС окреслилися такі ключові тенденції у сприйнятті європейської міграційної політики британським електоратом та політичними партіями: а) фундаментальною основою електорального ставлення до проблеми міграції стали побоювання щодо особистої безпеки, пов'язаної зі значним зростанням рівня терористичної загрози та організованої злочинності з етнічним та / або конфесіональним елементом; б) непропорційне зростання міграційних потоків стало сприйматися як негативний чинник для британської національно-культурної ідентичності, а відповідне впровадження спільних заходів ЄС у сфері міграційної політики – як звуження традиційного для Великої Британії абсолютного суверенітету парламенту; в) заходи щодо протидії нелегальній міграції стали важливою частиною передвиборчих маніфестів як основних, так і другорядних

британських політичних партій, відображаючи як ситуативну електоральну ситуацію, так і глибинний концептуальний світогляд політичних еліт, характерною іманентною ознакою якого є традиційний консерватизм та вектор на збереження унікальної культурної, духовної, політичної ідентичності.

При цьому навіть духовна система життєдіяльності британського суспільства зазнала значних трансформацій в останні роки напередодні реалізації дезінтеграційного курсу, що, серед іншого, є безпосереднім наслідком непропорційного зростання міграційних процесів та паралельної демографічної кризи. У цьому контексті слід зазначити, що, згідно соціальних опитувань останніх років, лише 1,4 % населення Великої Британії відвідують служби в англіканських храмах у неділю, що, за даними видання *Guardian*, становить одну третину від числа парафіян на початку 1960-х років. Як зазначається у наведеній статистиці, порівнюючи нинішні дані з інформацією 2004 року, церква зараз проводить 130 хрещень на рік, що на 12 % менше, ніж у 2004 році, 50 тисяч вінчань, що на 19 % менше та 146 відспівів, що майже на 30% нижче вказаного порівняльного періоду. Голова Англіканської церкви, Архієпископ Кентерберійський Джастін Велбі, коментуючи вказану статистику, зазначив, що кількість членів Англіканської церкви «щорічно падає на 1 % від часу Другої світової війни», а «культура стає антихристиянською, чи це стосується питань сексуальної моралі чи турботи про людей на початку їхнього життя чи наприкінці» [237]. Як вбачається, подібні процеси також розглядаються певною частиною британського електорату як чинник негативного впливу на традиційну ідентичність у культурно-духовній сфері суспільних відносин.

Означені електоральні настрої, на наш погляд, досить серйозно вплинули на подальше формування дезінтеграційної парадигми у діяльності переважної більшості основних та другорядних політичних партій. Так, вперше у своїй історії на парламентських виборах 7 травня 2015 р. Партія незалежності Об'єднаного Королівства (англ. UKIP) отримала 3,8 млн. голосів (12,6 %), і лише мажоритарна виборча система дала можливість Консервативній партії

здобути більшість мандатів та сформувати уряд, отримавши 11,8 млн. голосів виборців (37 %) [168].

Аналізуючи докладніше причини успіху Партії незалежності Об'єднаного Королівства, слід відзначити, що ще на виборах до Європейського парламенту 2009 р. ця другорядна британська партія виступала за створення робочих місць у Великій Британії безпосередньо для британців, за посилення імміграційної політики у Великій Британії і Євросоюзі в цілому, за розширення зовнішніх торгових зв'язків, за обов'язкове проведення референдуму щодо Конституції ЄС (на той момент відбувалася активна дискусія на політичному практичному та доктринальному рівнях щодо доцільності розробки та прийняття спільного конституційного акту ЄС, що фактично означало б концептуальний злам усієї парадигми сучасного конституціоналізму як внутрішнього явища в межах суверенної національної держави класичного «вестфальського» типу) або будь-якого аналогічного документу.

Крім того, що є особливо примітним, партія закликала віддати свої голоси за неї з метою висловити протест уряду (англ. «The Government is determined not to allow your voice to be heard. A vote for UKIP is a vote to say «No» loudly and clearly») [265]. Іншими словами, йдеться про яскраво виражений протестний характер гасел UKIP, що і стало основним каталізатором її електорального стрибку в умовах європейської міграційної і викликаної нею безпекової кризи 2015–2016 рр.

Слід згадати і про той факт, що при створенні партії UKIP у 1993 р. до її лав перейшли деякі члени правлячої на той момент Консервативної партії, в якій існували серйозні розбіжності щодо майбутнього фунта стерлінгів після т. зв. «чорної середи», що також свідчить про значний вплив конкретних соціально-економічних умов суспільної життєдіяльності на передвиборчі настрої населення та відповідні електоральні результати британських політичних партій.

Щодо самої «чорної середи» слід відзначити, що зазначена надзвичайна фінансова подія також спричинила певний вплив на трансформацію партійної

системи Великої Британії, посиливши тенденції посилення другорядних партій та спричинили кризу довіри, перш за все, до правлячої на той момент Консервативної партії, зважаючи на те, що уряд Великобританії під керівництвом прем'єр-міністра Джона Мейджора протягом короткотривалого періоду витратив золотовалютні резерви на мільярди фунтів стерлінгів у безуспішній спробі запобігти «чорній середі» [215, с. 258].

Водночас можна зробити висновок і про певну наближеність деяких соціально-економічних поглядів правопопулістських партій (таких, як Партія незалежності Об'єднаного Королівства чи Brexit) до передвибірчих платформ Консервативної партії протягом цілої низки проведених виборчих кампаній, але при цьому другорядні партії пропонують певну протестну альтернативу для радикально налаштованих виборців й озвучують деякі гасла, які в силу цілого комплексу причин не можуть бути озвучені чинним урядом, сформованим правлячою Консервативною партією. Таким чином, популярність таких політичних партій цілком зрозуміло зростає у періоди гострих соціально-економічних криз та зростання негативних явищ, якими є, у тому числі, нелегальна міграція і викликані нею в якості одного з детермінуючих чинників проблемі систематичного ідеологічно і національно орієнтованого тероризму та організованої злочинності з етнічною та / або конфесійною складовою.

Отже, як підсумок вкрай складних та суперечних економічних тенденцій 2008–2010 рр. у світі і, зокрема, Європі, результати британських парламентських виборів 2010 р. вперше з 1997 р. (початок епохи Е. Блера, найбільш успішного лідера лейбористів в історії існування британської партійної системи) показово засвідчили значне розчарування соціуму в соціально-економічній політиці сформованого Лейбористською партією уряду, за результатами яких жодна партія не набрала абсолютної більшості (більше половини) місць у Палаті громад: консерватори отримали 306 мандатів (на 97 мандатів більше у порівнянні з виборами 2005 року), Лейбористська партія – 258 мандатів (менше на 91 місце порівняно з минулими виборами), внаслідок чого виникла ситуація «підвішеного парламенту».

Згодом, після безрезультатних переговорів щодо формування коаліції між консерваторами та ліберальними демократами, чинний прем'єр-міністр та лідер лейбористів Г. Браун заявив про намір піти у відставку, щоб дати можливість його партії сформувати коаліцію з консерваторами, після чого 11 травня 2010 р. оголосив про свою відставку з посад глави уряду та лідера Лейбористської партії, і подав Королеві прохання про відставку з посади прем'єр-міністра.

Того ж вечора пропозицію Королеви про формування уряду отримав лідер Консервативної партії Д. Камерон, який оголосив про намір сформувати правлячу коаліцію з ліберал-демократами [187], що стало початком періоду безперервного правління консерваторів, який триває по сьогодні і супроводжується посиленням їх електоральних позицій на фоні реалізації виходу Великої Британії з ЄС, результативно завершеного у 2020 р.

Варто відзначити, що від початку своєї діяльності на чолі консерваторів у 2005 р. фундаментальною ідеологемою Д. Камерон фактично визначив комплексну трансформацію партії ближче до центру, що, своєю чергою, призвело до невдоволення всередині самої партії, адже серед значної кількості її членів популярними залишалися концептуальні принципи «тетчерізму» як достатньо жорсткої державної економічної політики, яка часто формується на доктрині радикального неолібералізму у соціальній сфері, що принципово відрізняє курс консерваторів зазначеного історичного періоду від партійної ідеології лейбористів, традиційно орієнтованої на інтенсивну соціальну підтримку та підвищення соціальної відповідальності держави і роботодавців. Основними рисами даного політико-економічного явища визначають, зокрема: зменшення рівня впливу держави на економіку, підтримку вільного ринку і підприємництва; економічні реформи з підвищення процентної ставки для уповільнення зростання грошової маси та уповільнення, у такий спосіб, інфляції; зменшення бюджету та скорочення видатків на громадські програми, включаючи охорону здоров'я, освіту і будівництво житла; обмеження друку грошей; законодавче обмеження діяльності профспілок; приватизація

нерентабельних підприємств («Бритіш Ейрспейс» (1981 р.), «Бритіш Телеком» (1984 р.), «Ролс-Ройс» (1987 р.), «Бритіш-Стіл» (1988 р.) та ін.); перебудова базових галузей економіки; скорочення бюрократичного апарату [172, с. 74].

Зокрема, у своїх публічних висловлюваннях і промовах Д. Камерон неодноразово звертав увагу на два принципи, що визначали його індивідуальне бачення консерватизму як усталеної партійної ідеології у контексті розроблення практичного інструментарію вирішення суспільних соціально-економічних проблем: а) принцип довіри до громадян; б) принцип поділу відповідальності між членами суспільства та державою [188].

При цьому «довіра» у розумінні Д. Камерона розвиває ідею поділеної відповідальності, і полягає у відмові від патерналізму і скороченні втручання держави у життя простих громадян за принципом «якщо довіряти людям, найчастіше вони вчинять правильно» [189].

Варто відзначити, що передвиборчий маніфест консерваторів досить активно розвивав новаторські ідеї Д. Камерона про довіру та розподілену відповідальність. Цікаво, що маніфест мав назву «Запрошення приєднатися до уряду Великобританії», який крім декларативних закликів до спільної роботи та розширення прямої демократії, документ включав у себе соціально-економічні плани знизити державний дефіцит та державний борг, підвищити макроекономічну стабільність, сприяти розвитку малого та середнього бізнесу через зниження податків та зняття обмежень, розвивати зелену економіку та «полагодити зламане суспільство» (що характеризується розривом між багатими і бідними, високим рівнем бідності та погано функціонуючими соціальними ліфтами) через створення та підтримку «сильного суспільства» (англ. *big society*) на противагу концепції «сильної держави» (англ. *big government*) [189].

Після оголошення підсумків голосування Д. Камерон назвав показаний партією результат «гідним» і заявив, що тепер «отруйна спадщина правління лейбористів – 13 років економічної некомпетентності, політичних розбіжностей та соціальних протиріч, залишаться позаду», а також закликав ліберальних

демократів до формування коаліційного уряду через схоже бажання реформувати британську політичну систему та виправити прорахунки економічної політики Лейбористської партії [190].

Іншими словами, перемога Консервативної партії та її електоральне домінування протягом 2010–2023 рр. є прямим наслідком суспільного незадоволення соціально-економічною ситуацією, що склалася у Великій Британії на пізньому етапі правління Лейбористської партії на чолі з Г. Брауном, який до того ж не мав тієї значної особистої підтримки, якою користувався його більш харизматичний попередник Е. Блер.

У підсумку, кампанія, проведена Д. Камероном перед референдумом 2016 р., зосередилася на негативних економічних і політичних наслідках Brexit, а також на пошуку варіантів покращення становища Великої Британії в Європейському Союзі шляхом переговорів після референдуму. Як наголошував Д. Камерон, «вибір на користь ЄС дозволить Великій Британії не тільки зберегти доступ до Спільного ринку, а й отримати сильну позицію у переговорному процесі поліпшення становища Великобританії у Союзі» [190].

Водночас з наближенням до референдуму підтримка вибору на користь Brexit зростала, а Консервативної партії навпаки знижувалася. Кампанію на підтримку збереження членства критикували, зокрема, за елітаризм, зосередженість на економічних проблемах, негнучкість стратегії та недостатню активність, особливо на низовому рівні.

Загалом, як можна побачити і на прикладі програм Т. Мей та Б. Джонсона, починаючи з 2010 р. консервативні уряди значною мірою концентрувалися саме на питаннях вирішення соціально-економічних проблем, як пов'язаних, так і безпосередньо не пов'язаних з перебуванням Великої Британії в ЄС, а сама доцільність членства в ЄС розглядалася, перш за все, саме з позицій національних економічних інтересів, які здебільшого розглядалися у парадигмі поміркованого суверенного протекціонізму.

Більше того, як вбачається, соціально-економічні частини передвиборчих маніфестів основних політичних партій Великої Британії (як Консервативної,

так і Лейбористської) протягом 2010-2023 рр. були спрямовані на забезпечення парламентського суверенітету як одного з ключових принципів британського конституціоналізму, що склався історично та знаходиться у центрі функціонування всієї політичної системи держави.

Розглядаючи проблематику співвідношення вказаної політологічної концепції та європейської інтеграції, Дж. Капорасо і Дж. Джупілль доходять до висновку, що поглиблення інтеграційних процесів призводить до авторитарного зовнішнього втручання з боку європейського права до суверенної сфери британського парламенту [191, с. 148]. У такий спосіб відбувається трансформація всієї політичної системи Великої Британії, включаючи її партійну складову. Іншими словами, у ході поглиблення європейської інтеграції відбувся поворот від первинного горизонтального договору до вертикально інтегрованого політичного порядку, за якого європейське право має верховенство та спрямовується безпосередньо на суспільство держав-членів без вимоги додаткової внутрішньодержавної імплементації. Проте, саме класичний суверенітет «вестфальського» типу дає змогу першочергово вирішувати національні економічні завдання та здійснювати протекцію у сучасних умовах інтенсивного міждержавного співробітництва, що і стало, на наш погляд, одним з чинників, які об'єктували дезінтеграційні настрої у британському суспільстві, що знайшли своє безпосереднє відображення у змістовній складовій діяльності провідних політичних партій.

Слід зазначити, що соціально-економічні протиріччя, породжені, крім інших чинників, поглибленням європейської інтеграції та «розмиванням» державного суверенітету Великої Британії, посилили вплив новітніх політичних партій популістського типу на тлі підготовки та проведення референдуму щодо перебування в ЄС.

Так, у листопаді 2018 р. була заснована партія Brexit, яка фактично стала виразником популістських гасел щодо самодостатності та «особливого шляху» Великої Британії, а також закликів до протидії обмеженню державного

суверенітету і політичної й економічної незалежності, яке нібито відбувається за членства держави в інтеграційному об'єднанні, що цілком відповідає згаданій вище політологічній гіпотезі щодо негативного обмежувального впливу інтеграційних процесів на парламентський суверенітет як один з ключових елементів британської державності, що склався еволюційно на протязі різних конкретно-історичних періодів суспільно-політичного розвитку цієї країни. Слід зазначити, що 6 січня 2021 р. відбулося перейменування та реформатування цієї партії, причому вказана подія мала місце у момент найвищого розпалу суспільних дебатів щодо доцільності запуску дезінтеграційного механізму для задекларованої мети захисту результатів референдуму про перебування Великої Британії в ЄС.

Аналіз виборчих маніфестів партії Reform UK (так само, як і її інституціональної та ідеологічної попередниці Brexit) дозволяє визначити такі її основні політичні цілі та завдання, переважна більшість з яких має яскраво виражений соціально-економічний характер: не допустити продовження перехідного періоду «брекзиту» (це гасло, як здається, значно додало електоральної підтримки партії у період суспільної втоми від довготривалого процесу імплементації результатів референдуму протягом 2016–2020 рр.); не допустити приватизації Національної служби охорони здоров'я (NHS); скорочення імміграції; зниження ПДВ на внутрішнє паливо; заборона Великобританії експортувати свої відходи; надання безкоштовного широкосмугового доступу в неблагополучних регіонах; скасування плати за телевізійну ліцензію; скасування податку на спадщину; будівництво високошвидкісних магістралей; скасування відсотків за студентськими кредитами; зміна планування з метою допомогти у будівництві приватних будинків; реформування Верховного суду; реформування систему голосування, з метою посилення її представницького характеру; скасування палати лордів; подання петицій про відкликання депутатів, які змінюють партію; реформа системи голосування поштою для боротьби з шахрайством; впровадження громадянської ініціативи для скликання референдумів з урахуванням 5-

мільйонного порогу зареєстрованих підписів виборців та обмежень щодо часу на повторне голосування [33, с. 12].

Як вбачається, подібна економізація та соціальна спрямованість передвиборчих гасел традиційно сприяла розширенню електоральної бази популістських політичних партій у момент найвищої точки розпалу суспільної дискусії щодо реалізації інтеграційного або, навпаки, дезінтеграційного курсу у зовнішній політиці Великої Британії [78, с. 74-77; 83, с. 124-129].

В цілому, в результаті проведеного дослідження соціально-економічних передумов виходу з Європейського Союзу як чиннику діяльності політичних партій Великої Британії можна дійти до таких найважливіших висновків: а) визначальними соціально-економічними детермінантами, що обумовили початок в 2011 р. суспільної та партійної дискусії щодо доцільності перебування Великої Британії в ЄС, стали світова економічна криза, одним з найбільш масштабних проявів якої стала європейська боргова криза у валютній зоні євро, а також європейська міграційна криза; б) європейські інтеграційні процеси в економічній сфері у британській суспільній та партійній свідомості вступили к у певне протиріччя з концепцією абсолютного суверенітету парламенту та ідеєю «особливого шляху» Великої Британії, яка ніколи не була інтегрованою у спільні структури ЄС на ідентичному рівні з переважною більшістю континентальних держав-членів, що стало одним з чинників посилення дезінтеграційних тенденцій як в діяльності основних політичних партій (Консервативної та Лейбористської), так і появи і електорального зміцнення другорядних партій популістської соціально-економічної спрямованості (таких, як, наприклад, Reform UK як правонаступниця партії Brexit); в) передвиборчі маніфести правлячої з 2010 р. по сьогодні Консервативної партії зазнали значної економізації та є першочергово спрямованими на вирішення соціально-економічних проблем, частина яких безпосередньо пов'язана зі зворотнім боком поглибленої європейської інтеграції (такі, як нелегальна міграція, необхідність захисту національних

інтересів та підтримки національних виробників товарів, значні валютні коливання та коливання на ринку цінних паперів тощо).

2.3. Референдум про вихід Великої Британії з ЄС: ставлення суспільства

Останні три роки політичного, соціально-економічного, культурного та правового розвитку Великої Британії характеризуються наслідками унікальної події, що вперше відбулася протягом існування ЄС – добровільного виходу держави зі складу даного інтеграційного об'єднання. Слід зазначити, що процеси європейської інтеграції, що інтенсивно розвивалися на європейському континенті останні десятиріччя, отримали перший подібний прецедент зворотного, дезінтеграційного характеру, який не в останню чергу був реалізований за участю основних політичних партій країни, перш за все – правлячої Консервативної партії як політичного інституту, через структуру якого був здійснений механізм обговорення, призначення референдуму та імплементації його результатів до державної політики, включаючи їх остаточне практичне виконання 31 січня 2020 р.

Наслідки та подальші тенденції впливу реалізованого Великою Британією курсу на вихід з ЄС потребують поглибленого аналізу та осмислення на доктринальному політологічному рівні, адже означені події є, крім іншого, одним з основних джерел впливу на стан та розвиток британських політичних партій, перш за все – двох основних, які мають реальний вплив на формування та реалізацію загальнодержавної політики Об'єднаного королівства у різних сферах суспільних відносин через участь у кадровій комплектації парламенту, уряду та інших органів публічної влади у відповідності до управлінської вертикалі.

Аналізуючи вплив електоральних поглядів та ставлення політичної еліти на подальші тенденції та перспективи трансформації політичних партій Великої Британії після виходу країни з ЄС, доцільно проаналізувати суспільно-

політичні процеси, що відбуваються протягом останніх двох з половиною років (у період з 31 січня 2020 р. по теперішній час) за ключовими критеріальними ознаками, які визначають подальший розвиток партійної системи країни у принципово нових внутрішніх та зовнішніх умовах політичного, соціально-економічного, культурно-духовного розвитку.

За моделлю партійна системи Великої Британії традиційно залишається двопартійною, за якої кількість політичних партій є необмеженою, але реальний розподіл владних повноважень і можливостей відбувається між двома найбільш популярними. Подібна модель обумовлюється особливостями виборчого законодавствами та конституційним регулюванням порядку і способу формування вищих органів публічної влади, відображаючи тісний взаємозв'язок між правовими та політологічними засадами функціонування партій у сучасних політичних системах демократичних країн.

Слід зазначити, що за результатами дострокових виборів до британського парламенту 12 грудня 2019 р., які відбулися напередодні остаточного виходу країни з ЄС і на сьогодні залишаються останніми та чинними, свої позиції зміцнила Консервативна партія, збільшивши кількість місць у Палаті громад до 365 з 650 [171], що порівняно з 318 мандатами, здобутими на парламентських виборах 2017 р., становить зростання на 47 місць. Натомість, Лейбористська партія втратила 59 мандатів, здобувши 203 місця проти попередніх 262, що означає гірший результат даної політичної сили починаючи з 1935 р. [171].

Подібні результати основних британських партій, як вбачається, можна пояснити декількома ключовими чинниками політичного, соціально-економічного, культурного, інформаційно-комунікаційного та психологічного характеру, що визначають загальні особливості ставлення британського населення до відповідних конкуруючих векторів формування та реалізації державної політики.

По-перше, Консервативна партія Великої Британії залишається правлячою політичною силою протягом усього періоду висунення ініціативи, підготовки, проведення та імплементації результатів референдуму про вихід з

ЄС, уособлюючи у своєму електоральному образі прагнення значної частини виборців до якомога швидшого завершення переговорів з ЄС та подальшої концентрації на внутрішніх, зокрема соціально-економічних, справах.

Крім того, саме Консервативна партія, поряд як з радикально-націоналістичними, так і з помірковано-націоналістичними партіями «другого» та «третього» ешелонів активно використовувала достатньо популістичну риторику щодо переваг самостійного курсу держави порівняно з існуючим на той момент високим рівнем європейської міждержавної інтеграції, навіть на тлі особливих умов перебування Великої Британії в ЄС та значно менший ступінь підпорядкування її політичної, правової, соціально-економічної системи загальним європейським принципам, нормам, стандартам.

В якості прикладу особливого становища Великої Британії в ЄС, що знайшло своє відображення і в лозунгах основних політичних партій у формі закликів до посилення самостійності та незалежності в ухваленні стратегічних рішень, можна навести тривалий переговорний процес щодо Єдиного міграційного простору, який представляє собою договір про вільне пересування через кордони, в чомусь подібний до Шенгенської угоди, між Республікою Ірландія, Великою Британією та британськими коронними володіннями Островом Мен, Гернсі та Джерсі, підписаний ще в 1923 р. Цікаво, що британські заморські території при цьому не беруть участі в угоді (тобто йдеться про звужене розуміння британської політичної, соціально-економічної та культурної єдності). На підставі цієї угоди, яка втім не є юридично обов'язковою, внутрішні кордони Єдиного міграційного простору підлягають мінімальному або жодному контролю, і громадяни Ірландії та Великої Британії можуть перетинати їх із мінімальною перевіркою документів, окрім деяких виключень. У вересні 2016 р. уряди Великої Британії та Ірландії розробили чернетку плану, відповідно до якого після Brexit ірландських аеропортах та морських портах застосовуватиметься британський міграційний контроль, щоб Велика Британія могла контролювати міграцію громадян ЄС (окрім громадян Ірландії) через відкритий кордон із Великою Британією.

Цей план міг би запобігти необхідності паспортного контролю між Республікою Ірландія та Північною Ірландією. Але ця угода так ніколи і не була завершена та була розкритикована деякими політичними партіями в Республіці Ірландія.

23 березня 2017 р. було остаточно оголошено, що британським міграційним офіцерам не буде дозволено працювати в ірландських аеропортах та морських портах.

В червні 2017 р. уряд Великої Британії, сформований із представників Консервативної партії, опублікував свою позицію щодо майбутнього правового становища громадян ЄС на території Великої Британії, в якому було зазначено, що Велика Британія бажає захистити домовленості щодо Єдиного міграційного простору і що ірландські громадяни, які живуть у Великій Британії, не потребуватимуть підтвердження їхнього права на проживання.

Іншими словами, у даному питанні можна відзначити спрямованість Консервативної партії на забезпечення британської єдності у широкому сенсі цього поняття. Таке розуміння включає, окрім громадян Об'єднаного Королівства, також і ірландців, на тлі дистанціювання та ізоляції від загальних європейських процесів створення спільних кордонів та загальних міграційних правил.

Відтак, програми, заяви та дії правлячої британської партії протягом останніх років фактично ставлять за мету зміцнення та, до певної міри, відродження британської культурної та політичної ідентичності на противагу європейській у тому сенсі, як її розуміють спільні інститути ЄС.

По-друге, лівоцентристський електорат Лейбористської партії, традиційно основою якого є робітники, частково був перетягнутий популістськими партіями з соціалістичними за своєю сутністю соціально-економічними гаслами, такими, як, наприклад, Reform UK, раніше відома та створена як партія Brexit (перейменування та переформатування відбулося 6 січня 2021 р.).

Вказаний процес посилюється у момент найвищого розпалу суспільних дебатів щодо доцільності запуску дезінтеграційного механізму для задекларованої мети захисту результатів референдуму. Аналіз виборчих маніфестів партії Reform UK (так само, як і її попередниці Brexit) дозволяє визначити такі її основні політичні цілі та завдання: не допустити продовження перехідного періоду Brexit (це гасло, як здається, значно додало електоральної підтримки партії у період суспільної втоми від довготривалого процесу імплементації результатів референдуму протягом 2016–2020 рр.); не допустити приватизації Національної служби охорони здоров'я (NHS); скорочення імміграції; зниження ПДВ на внутрішнє паливо; заборона Великобританії експортувати свої відходи; надання безкоштовного широкосмугового доступу в неблагополучних регіонах; скасування плати за телевізійну ліцензію; скасування податку на спадщину; будівництво високошвидкісних магістралей; скасування відсотків за студентськими кредитами; зміна планування з метою допомогти у будівництві приватних будинків; реформування Верховного суду; реформування систему голосування, з метою посилення її представницького характеру; скасування палати лордів; подання петицій про відкликання депутатів, які змінюють партію; реформа системи голосування поштою для боротьби з шахрайством; впровадження громадянської ініціативи для скликання референдумів з урахуванням 5-мільйонного порогу зареєстрованих підписів виборців та обмежень щодо часу на повторне голосування [172, с. 76].

Як можна побачити, переважна більшість передвиборчих лозунгів партії Reform UK: а) має яскраво виражений популістський зміст, побудований на загостренні певних суперечностей між різними групами у соціумі (яскравим прикладом є ідея щодо скасування Палати лордів); б) розрахована на отримання голосів протестного електорату, не задоволеного своїм соціально-економічним становищем, зокрема високими податками та недостатньою соціальною допомогою; в) націоналістично-шовіністичний та ізоляційний характер деяких положень (зокрема, щодо радикального обмеження імміграції до країни); г) взаємопов'язане поєднання соціалістичної (лівої) спрямованості підходів до

вирішення соціально-економічних суспільних проблем та консервативно-націоналістичної (правої) ідеології у питаннях зовнішньої і міграційної політики; д) є ситуативними, тобто спрямованими на задоволення політичної кон'юнктури та короткотермінових, резонансних запитів виборців у поточний момент.

По-третє, нове керівництво Лейбористської партії в особі її обраного після Brexit у 2020 р. лідера, колишнього тіньового міністра зі справ виходу Великої Британії з ЄС та Генерального прокурора Англії та Уельсу Кіра Стармера, якого в цілому вважають менш радикальним політиком у порівнянні з попереднім очільником партії Дж. Корбіном, в умовах серйозної поразки на парламентських виборах 2019 р. намагається протягом 2020–2023 рр. повернути «лівий» електорат, зокрема, шляхом висунення партійних ініціатив щодо: скасування антипрофспілкових законів; націоналізації пошти, залізниці, водопостачання та електромереж; законодавчої заборони збройного втручання за кордоном; перегляду військово-промислових контрактів; спрямування зусиль на збереження клімату тощо [254].

Щодо терміну перехідного періоду у відносинах з ЄС, К. Стармер зазначав, що включення конкретної дати закінчення переговорів з ЄС (31 грудня 2020 р.) до законодавства «було помилкою, оскільки не відомо, що може статися» [279]. Крім того, К. Стармер декларує своїм завданням зберегти Велику Британію в єдиному внутрішньому ринку ЄС [279], що відображає загальну орієнтацію лейбористів на збереження достатньо високого рівня економічної інтеграції та отримання відповідних конкурентних переваг.

Водночас позиції Консервативної партії ще у 2021 р. залишалися достатньо міцними, довіра до уряду перевищувала 50 % [294], що у британському суспільстві не є частим соціологічним явищем, і за прогнозами деяких фахівців ця партія мала усі можливості залишатися при владі і формувати уряд щонайменше до 2029 р. [253], що вже, за деяких умов, могло бути достатньою підставою для визначення чинної британської партійної системи як двопартійної з усталеним домінуванням однієї політичної партії

(консерваторів), але протягом 2022–2023 рр. стали відчутими тенденції до певних змін електоральних настроїв.

На погляд деяких дослідників, зокрема Дж. Кертиса, в умовах харизматично-особистої обумовленості сучасної світової політики наявну електоральну ситуацію може дещо змінити поява на чолі Лейбористської партії сильного, яскравого і водночас поміркованого у політичних та соціально-економічних поглядах лідера на кшталт Е. Блера, епоха якого була найуспішнішою з точки зору виборчих перемог у сучасній історії вказаної політичної сили [202].

Подібна точка зору вбачається правильною, зважаючи на постійні зміни керівництва лейбористів, що має наслідком значні коливання партійних поглядів та бачення стратегії політичних процесів у кожний черговий передвиборчий період.

Загалом, щодо трансформації політичної позиції лейбористів у період після проведення референдуму необхідно відмітити, що ключовою суттєвою тенденцією вказаного періоду стало незадоволення значної частини представників лейбористської еліти діями лідера партії Дж. Корбіна, на їх думку, недостатньо активно проводив кампанію за збереження членства Великої Британії в ЄС, а крім того – представляв занадто «ліву», соціалістичну платформу у партійному керівництві.

Внаслідок означеного розколу всередині партії 18 лютого 2019 р. семеро депутатів від Лейбористської партії оголосили про вихід із партії, створивши Незалежну групу (англ. Independent Group) у парламенті. Водночас ще відразу після референдуму 2016 р. фракція лейбористів оголосила недовіру власному лідеру за «мляву» кампанію на користь членства, спровокувавши другі за рік вибори лідера партії, які, втім, Дж. Корбін виграв із ще більшою перевагою, ніж у 2015 р. [235].

Дострокові парламентські вибори 2017 р. пройшли для партії доволі вдало, додавши 65 місць у парламенті, але частина партійної лейбористської еліти (в першу чергу, праве крило та центристи) продовжили гостро

критикувати Дж. Корбіна за позиції з питань безпеки, за ставлення до НАТО, думку щодо «справи Скрипалів» та модернізації ядерної системи «Трайидент».

При цьому конкретним приводом для усунення з посади лідера партії стало небажання Дж. Корбіна підтримати ідею повторного референдуму щодо членства в ЄС. В той же час, аналогічну позицію проти повторного референдуму висловили депутати-лейбористи від округів, де виборці переважно проголосували за вихід із Європейського Союзу. Таке голосування пояснюється особистими тактичними електоральними завданнями окремих представників лейбористів у контексті мажоритарної системи виборів. Зокрема, генеральний секретар профспілки «Юнайт» Л. МакКласкі, заявив, що «зупинити Brexit – не найкращий варіант для країни» [250].

У результаті активних партійних дискусій, що підсилювалися після парламентських виборів 2019 р., які значно збільшили перевагу консерваторів у парламентському кількісному балансі, у 2020 р. Дж. Корбін пішов у відставку та не став балотуватися на чергових партійних виборах. Як вбачається, особливо вплинули на таке рішення три чинники: а) масштабна втрата електоральних позицій у Шотландії, де голоси прихильників лейбористів відійшли Шотландській національній партії, яка виступає одночасно як за збереження членства в ЄС, так і за здобуття суверенної незалежності Шотландії; б) поразка від консерваторів на деяких традиційних для лейбористів виборчих округах на півночі Англії; в) значне погіршення результатів лейбористів на округах Уельсу [171].

У підсумку, як вже зазначалося, з 2020 р. по теперішній час новообраним лідером лейбористів є К. Стармер, який є більш поміркованим політиком у порівнянні зі своїм попередником Дж. Корбіном. Як слушно зазначає Т. Траверс, «Корбін надто ідеологізував партію, сподіваючись, що вона зможе завоювати владу із радикально лівою програмою. Тим часом, електорат дотримується помірних позицій протягом десятиліть, не схилиючись ані радикально вправо, ані радикально ліворуч. Тепер доля партії залежить від того, чи «м'які ліві» зможуть співпрацювати з центристами і повернути партію

до більш традиційної для лейбористів політики». На його думку, Лейбористська партія може ніколи більше не виграти вибори, «якщо новий лідер не заповнить шкоду останніх п'яти років», а К. Стармера сприймають у суспільстві та самому лейбористському партійному активі саме як центриста та достатньо поміркованого представника системної британської політичної еліти [299].

Певний політологічний інтерес у контексті дослідження ставлення британських політичних еліт до Brexitта подальшого розвитку основних політичних партій після реалізації його результатів представляє і думка Т. Блера щодо подальших перспектив лейбористів у конфігурації партійної системи Великої Британії. На його думку, слід дозволити Brexitвідбутися повною мірою. Він вважає, що партії необхідні «фундаментальні» зміни, щоб повернутися до влади, вважаючи, що багато лейбористів недооцінюють настання доленосного моменту («бути чи не бути»). При цьому повернення до центрризму, який свого часу був притаманний політичному курсу очолюваного їм уряду, на погляд Т. Блера, сам собою не врятує лейбористів, адже наразі їй недостатньо просто бути поміркованою. Навпаки, політичне життя переживає безпрецедентні зміни, багато в чому через нові технології, що трансформують і суспільство, і політику. Відповідно, лейбористам, як і іншим партіям, недостатньо буде «здати на переробку» традиційні для лівоцентристської партії ідеї націоналізації, збільшення витрат на охорону здоров'я та зменшення плати за освіту. Він також застеріг від т. зв. «війни цінностей» (англ. «culture wars») лівих з правими всередині партії, у тому числі щодо прав ЛГБТ. Зокрема, Е. Блер не схвалює виключення із партії противників розширення прав трансгендерів, що кардинально відрізняє політичну позицію Т. Блера в даному питанні від позицій опонентів К. Стармера на виборах партійного лідера 2020 р. (Л. Ненді та Р. Лонг-Бейлі), готових навіть підписати комплексний план широкої політичної кампанії «Лейбористи за права трансгендерів» (англ. Labour Campaign for Trans Rights) [268].

Варто відзначити, що К. Стармер не підписав даний план, але обіцяв повну підтримку прав ЛГБТ-спільноти у координації з LGBT Labour як групи, юридично і фактично афілійованої з Лейбористською партією [227].

Отже, як можна констатувати, у умовах зменшення електоральної підтримки та на тлі реалізації Brexit правлячим консервативним урядом, основним проблемним питанням для лейбористів є обрання цільових соціальних груп, чиї інтереси буде першочергове висловлювати та підтримувати партія, включаючи ставлення до концепту повернення голосів виборців із робітничого класу, які здебільшого голосували за вихід Великої Британії з ЄС, яких партія втратила минулих виборах, у тому числі – через неспівпадіння позиції щодо європейської інтеграції або дезінтеграції держави.

Як зауважив Дж. Кертіс, Лейбористська партія у цих роздумах щодо власного майбутнього політичного розвитку та формування тактичного передвиборчого дискурсу може віддати перевагу немолодим прихильникам Brexit з робітничого класу, молоді, особливо випускникам університетів, а також жителям мегаполісів, працівникам державного сектору [202]. При цьому лейбористам насамперед необхідно повернути від консерваторів свої традиційні округи на півночі Англії, запропонувавши прийнятну й логічну для лояльних в цілому до партії виборців економічну програму та позицію щодо Brexit. Водночас слід зазначити, що консерватори відмовилися від політики «жорсткої економії», а їхні погляди на Brexit більше імпонують колишнім виборцям лейбористів, які здебільшого представляють робітничий клас, а тому повернення втрачених позицій становить вкрай складне завдання, особливо у контексті відсутності харизматичного лідера, здатного об'єднати партію навколо чітко сформульованих і артикульованих в інформаційному просторі спільних цілей і завдань.

Так, П. О'Флінн, оглядач близького до Консервативної партії журналу «Спектейтор», вважає, що «британські міські ліваки не розуміють ритм політики: вони вважають, ніби їхні щоденні нападки особисто на Б. Джонсона є політичною діяльністю, яка дозволить громадськості скинути шори з очей, а

лейбористам повернутися до влади. На його думку, консерватори настільки переконливо виграли останні парламентські вибори, що здобули мандат на 9 років, а виборці не вважають лейбористів потенційно альтернативним урядом («швидкісний катер не розгорне цей нафтовий танкер»). Проте К. Стармер може стати загальнонаціональною фігурою завдяки своїй попередній державній кар'єрі прокурора, а тому новий лідер, на погляд П. О'Флінна, здатний відвоювати деякі позиції для лейбористів, але не здобути загальну перемогу, достатню в найближчій перспективі для формування уряду [261].

В той же час, аналізуючи харизматичну спрямованість електоральних результатів у багатьох сучасних країнах, слід відзначити, що поряд з досить помітною слабкістю електоральних позицій лейбористів останніми роками, важливим чинником, який посилював домінування консерваторів у політичних настроях суспільства протягом 2020-2023 рр., також, безумовно, є і значна перевага особистих лідерських якостей їх лідерів над відповідними характеристиками лідерів лейбористів.

В якості прикладу достатньо цілеспрямованого та цікавого для виборців політичного лідера можна навести особу Б. Джонсона, який був лідером Консервативної партії та прем'єр-міністром Великої Британії з 24 липня 2019 р. по 6 вересня 2022 р., який керував британським урядом як у момент остаточної реалізації механізму виходу держави з ЄС, так і перші півтора роки після цієї події, а тому аналіз ставлення Б. Джонсона та його найближчого оточення до наслідків та перспектив Brexit становить першочерговий інтерес у контексті дослідження трансформації позиції британських еліт щодо досліджуваного процесу.

Як вбачається, саме особиста позиція Б. Джонсона, який в останній момент відверто підтримав ідею виходу Великої Британії з ЄС, стала одним з вирішальних чинників, що спричинили невелику перевагу прихильників Brexit на референдумі.

Варто відзначити, і ту обставину, що дезінтеграційна риторика була притаманна також багатьом британським ЗМІ як напередодні визначального

голосування, так і після нього, що виражалося, зокрема, у непоодиноких випадках розповсюдження недостовірної інформації щодо європейської політики та взаємовідносин Великої Британії з іншими європейськими державами. У цьому контексті можна навести деякі досить показові приклади. Так, «Дейлі Стар» стверджувала, що в ЄС розробляється план обмеження продажу випивки по буднях. Інші видання повідомляли, що Брюссель збирається запровадити заборону на продаж викривлених та дрібних бананів, британського батона, бульдогів, на носіння шотландських кілтів, критику Європи, на каррі, керування вантажівками людьми в окулярах. Мали місце повідомлення, що Велику Британію об'єднують в одну країну з Францією, що британським військовим будуть віддавати накази французькою, змусять брати участь у створенні європейської армії, що над Даунінг-стріт, 10 (адреса офіційної резиденції прем'єр-міністра) повісять прапор ЄС, повсюдно встановлять бюсти голови Європейської Комісії, що уряд веде таємні переговори Туреччиною про надання віз мільйону турків, а також багато іншого [243, с. 170-172]. Все це поряд з радикалізованими політичними гаслами багатьох представників правлячої партії та низки «другорядних» партій посилювало євроскептичні настрої в країні, поки ідея виходу з союзу під впливом відвертої «нісенітниці і маячні», за досить точним висловлюванням Ж. К. Юнкера, остаточно не оволоділа масами [264].

Водночас необхідно зазначити і про достатньо суттєві відмінності у поглядах на Brexit різних представників правлячої Консервативної партії, серед яких були і залишаються і послідовні прихильники членства Великої Британії в ЄС. Зокрема, такі відмінності можна відзначити і серед лідерів консерваторів, які очолювали уряд протягом 2016–2023 рр., тобто починаючи від початку активної суспільно-політичної дискусії щодо доцільності перебування в ЄС до постреферендумного періоду, який вже можна певним чином аналізувати та досліджувати.

Як вже зазначалося, серед правлячих консерваторів активне обговорення ідеї про визначення суспільного ставлення до європейської інтеграції почалося

у період головування у партії та уряді Д. Камерона (11 травня 2010 р. – 13 липня 2016 р.), який у січні 2013 р. вперше запропонував референдум як інструмент скоріше заспокоєння частини однопартійців та електорату, охоплених побоюваннями щодо звуження традиційного британського абсолютного парламентського суверенітету внаслідок делегування низки суверенних повноважень спільним європейським органам з елементами наднаціональності, значно посиленими масштабною європейською міграційною кризою, а не в якості реального очікуваного механізму виходу Великої Британії з ЄС.

Іншою причиною, що детермінувала таку політичну поведінку Д. Камерона, стало намагання відтягнути частину голосів у партії UKIP, яка на чолі з яскраво вираженим політиком-популістом ситуативного типу Н. Фараджем набирала обертів в якості радикальнішої альтернативи консерваторам [302, с. 148]. Водночас особисто Д. Камерон був на той час і залишається до сьогодні прихильником членства Великої Британії в ЄС, тобто фактично його обіцянка щодо проведення референдуму є прикладом позиціонування вузьких партійних і тактичних електорально-виборчих інтересів над стратегічною траєкторією подальшого політичного курсу держави, що виражає світогляд політичного діяча в частині визначення національних інтересів та ключових пріоритетів. Зокрема, можна навести витяг з огляду старшого міжнародного оглядача CNN М. Чанса, який наприкінці 2019 р. характеризував коливання політичної позиції Д. Камерона та його ставлення до необхідності та процедурних питань реалізації Brexit наступним чином: «на ці заяви колишнього прем'єр-міністра Великої Британії Девіда Камерона [щодо власної оцінки ініціювання референдуму як особистого провалу] звернули найпильнішу увагу, адже він уперше за три роки докладно розповів про ті кроки, які робив на посаді – і, говорячи конкретніше, про його рішення провести у 2016 році референдум про членство Великобританії в Європейському союзі. Як вже зараз можна констатувати в історико-політологічному вимірі, на цьому референдумі перемогли прихильники виходу

країни з ЄС, і Великобританія в результаті поринула у політичний хаос. Камерон почувається винним – він каже, що чудово знає, яким сум'яттям обернувся референдум. Він також зазначив, що шкодує про результати голосування і вибачився за свою провальну стратегію щодо утримання Великої Британії у складі Євросоюзу. Як відомо, Д. Камерон виступав за те, щоб країна не виходила з ЄС, а невдовзі після оголошення результатів референдуму раптово подав у відставку. Колишній британський прем'єр також чітко заявив про те, що вважав референдум неминучим і що вчинив би ще раз. Це навряд чи розташує до колишнього прем'єра численних британців, які звинувачують його за нинішній безлад, у якому опинилася країна через Brexit. Крім того, Д. Камерон розкритикував низку колег з Консервативної партії, які виступали за Brexit перед референдумом – він, зокрема, жорстко висловився про нинішнього прем'єр-міністра Бориса Джонсона. На думку Д. Камерона, пан Джонсон не вірив у можливість Brexit, а кампанію за вихід Великої Британії з ЄС підтримав тому, що ... «це допомогло б його політичній кар'єрі». Як підкреслив Камерон, Джонсон і ще один відомий прихильник Brexit Майкл Гоув стали «посланниками ери популізму, що спотворює правду та гнете експертів» [145]. При цьому зазначимо, що наведена оцінка суспільної ситуації у Великій Британії як «безладу» є виключно власним суб'єктивним твердженням М. Чанса, висловленим ним у 2019 р., тобто ще до остаточної реалізації дезінтеграційного механізму, успішно з формально-процедурної точки зору здійсненої у 2020 р. урядом на чолі з Б. Джонсоном.

Що стосується ставлення населення до висловленої у 2013 р. Д. Камероном ідеї народного волевиявлення, то британці здебільшого вважали, що референдум щодо членства Британії в ЄС необхідний («за» – понад 60 %, «проти» – 24 %) [251].

Однак їх уявлення про реальні відносини країни з ЄС було у значній мірі спотворено, у тому числі – через відповідну достатньо провокаційну лінію деяких ЗМІ, про яку було зазначено вище з наведенням деяких найбільш показових прикладів проведення антиєвропейської кампанії, розрахованої на

зміну сприйняття образу ЄС у суспільстві та його комплексну негативізацію. Так, ще за півтора року напередодні референдуму більшість громадян вважала, що внесок країни до бюджету ЄС приблизно вчетверо вищий, ніж насправді. Вони також були переконані, що недавніх іммігрантів у країні вдвічі більше у спільному населенні країни, ніж насправді – 24,4 % замість 13 %. Також британці вважали, що громадяни ЄС, які проживають у країні, становлять 15 % населення, у той час як їх було лише 5 %, причому прихильники виходу Британії з ЄС вважали, що їх 20 %, а прихильники членства в ЄС – що їх 10 %. У будь-якому випадку, і ті, й інші завищували як частку іммігрантів з ЄС, як і частку іммігрантів ззовні ЄС.

Що стосується доволі дискусійного на той час у британському суспільстві та серед політичної еліти питання про допомогу на дітей, які Велика Британія виплачувала мігрантам з ЄС, то чотири з десяти британців завищували цю частку від 40 до 100 разів порівняно з дійсною (0,3 %). Уявлення про механізми функціонування інститутів демократії в ЄС також були досить слабкими: лише 60 % респондентів знали, що депутатів Європейського парламенту обирають у кожній країні, що входить до ЄС. Британці вважали, що 27 % бюджету ЄС складають витрати на адміністративний апарат ЄС (насправді – 6 %).

Показовими були і уявлення про частку інвестицій ЄС в економіку Великої Британії: британці були переконані, що вона становить 30 % замість реальних 48 %. Водночас, вони вважали, що частка Китаю становить 19 % замість справжнього 1 %. До того ж, британці перед референдумом були впевнені, що Brexit не торкнеться їхнього особистого рівня життя.

В цілому, можна констатувати, що в період ініціювання Д. Камероном ідеї щодо референдуму та її подальшого суспільно-політичного обговорення британці хотіли б зберегти доступ до європейських ринків, але не брати участь у політичному союзі. Їхня думка також залежала від стереотипного уявлення про ЄС, а не від знання фактів, і від популярності уряду на момент референдуму, включаючи харизматичні особливості конкретного лідера

правлячої партії та уряду у той чи інший конкретно-історичний момент проведення проміжних соціологічних досліджень [239].

Більше того, громадська думка у Великій Британії щодо доцільності перебування в ЄС була дуже волатильною – за межу в 50 % періодично, позмінно виходили частки і прихильників, і противників членства країни в ЄС [235]. Так, дані Євробарометра показували, що протягом кількох років переконаних прихильників членства Британії в ЄС приблизно 30 %, а переконаних прихильників виходу з ЄС приблизно 20 %. Іншими словами, на момент початку суспільної дискусії щодо перебування країни в ЄС загальний рівень євроскептицизму у Великій Британії не був вищим, ніж в інших європейських державах. Більше того, ставлення до ЄС та процесів європейської інтеграції британці змінювали залежно від уявлень про стан економіки у цьому інтеграційному об'єднанні [178, с. 622]. Крім того, лише 25 % респондентів вважали, що за негативного результату референдуму Велика Британія насправді вийде з ЄС, а 41 % респондентів вважали, що за такого результату будуть нові переговори і другий, повторний референдум [217], тобто одною з характерних рис громадської думки протягом 2013-2019 рр. можна вважати відсутність впевненості суспільства у реальній імплементації негативних результатів референдуму, спочатку теоретично очікуваних і можливих, а згодом – офіційно здобутих внаслідок вже проведеного референдуму.

Щодо соціологічного розрізу безпосередньо самого проведеного волевиявлення слід зазначити, що референдум розколов суспільство за цілою низкою важливих параметрів. Так, молодь у більшості (75 %) голосувала за членство країни у ЄС, старше покоління – за вихід з ЄС; у Шотландії (62 %) та Північній Ірландії (55,8 %) більшість населення висловилося за збереження членства в ЄС, натомість в Англії (53,4 %) та Уельсі (52,5 %) перемогу отримали прихильники «брекзиту»; мегаполіси висловилися на підтримку збереження членства в ЄС, малі міста та сільська місцевість – за вихід, і т. д., тобто, іншими словами, відбулася досить помітно стратифікація

(розшарування) британського суспільства за соціально-економічними, віковими, освітніми, географічними ознаками [206].

Водночас, не дивлячись на досить високу явку (72 %) населення Великої Британії на момент проведення референдуму більше хвилювали внутрішні проблеми (імміграція – 88 % і суверенітет – 90 %, істотно менше економіка – 15 %), ніж проблеми визначення подальшого концепту європейської інтеграції як такої [206].

За таких умов можна відзначити декілька основних чинників, що зумовили невелику чисельну перевагу прихильників Brexit над його опонентами.

По-перше, це значно вищий рівень абсентеїзму серед прихильників ЄС порівняно з їх опонентами, які внутрішньо мобілізувалися для вирішення поставленого завдання щодо кардинальної зміни європейського інтеграційного курсу Великої Британії на дезінтеграційний.

По-друге, загальний високий рівень явки на референдум, результати якого відобразили дезінтеграційні настрої більшості британського населення щодо необхідності обмежень суверенних прав та подолання гострих загальноєвропейських криз, у тому числі – міграційної.

По-третє, значний вплив на свідомість електорату здійснили деякі ЗМІ, певна частина яких посіла яскраво виражену дезінтеграційну позицію [82, с. 104-109].

При цьому суто політичний (статичний) поділ на прихильників «правих» й «лівих» не так вплинув на позицію більшості суспільства щодо доцільності перебування в ЄС, скільки вирішальний вплив спричинили активні суспільні дискусії з економічних та, особливо, соціальних питань.

Варто відзначити і ту обставину, що явка серед старшого покоління та прихильників Brexit була вищою, ніж серед молоді та прихильників членства Британії в ЄС.

В цілому, можна відмітити, що загалом з соціологічної точки зору три великі групи населення переконливо підтримали вихід Британії з ЄС:

а) економічно вразливі, налаштовані проти імміграції (12 % населення, 95 % висловилися за Brexit), економічно благополучні євроскептики (23 % населення, 75 % висловилися за Brexit), старше покоління із робітничого класу (23 % населення, 75 % голосували за Brexit) [207]. Як здається, саме стійка позиція зазначених суспільних прошарків забезпечила невелику перевагу дезінтеграційному концепту подальшого політичного, соціально-економічного, культурно-духовного розвитку Великої Британії.

В цілому, в результаті тенденцій та перспектив трансформації британських політичних партій після виходу держави з ЄС (2020–2023 рр.), можна зробити такі найважливіші науково-практичні висновки: а) Консервативна партія Великої Британії залишається правлячою політичною силою протягом усього періоду висунення ініціативи, підготовки, проведення та імплементації результатів референдуму про вихід з ЄС, уособлюючи у своєму електоральному образі прагнення значної частини виборців до якомога швидшого завершення переговорів з ЄС та подальшої концентрації на внутрішніх, зокрема соціально-економічних, справах; б) можна відзначити тактичну спрямованість Консервативної партії на забезпечення британської єдності, яке включає серед інших також і ірландців, на тлі дистанціювання та ізоляції від загальних європейських процесів створення спільних кордонів та загальних міграційних правил, тобто програми, заяви та дії правлячої британської партії протягом останніх років фактично ставлять за мету зміцнення та, до певної міри, відродження британської культурної та політичної ідентичності на противагу європейській у тому сенсі, як її розуміють спільні інститути ЄС; в) лівоцентристський електорат Лейбористської партії, традиційно основою якого є робітники, частково був перетягнутий популістськими партіями з соціалістичними за своєю сутністю соціально-економічними гаслами, такими, як, наприклад, Reform UK, раніше відома та створена як партія Brexit, а частково – консерваторами, яким вдалося більш чітко сформулювати партійну позицію щодо підтримки реалізації «брекзиту»; г) в умовах харизматично-особистої обумовленості сучасної світової політики

наявну електоральну ситуацію може дещо змінити поява на чолі Лейбористської партії сильного, яскравого і водночас поміркованого у політичних та соціально-економічних поглядах лідера, що загалом відповідає загальносвітовій електоральній тенденції.

Висновки до розділу 2

Формально-інституціональною особливістю функціонування британських політичних партій є фактична відсутність постійних партійних програм, роль яких виконують виборчі маніфести (тобто по суті – передвиборчі платформи), що обумовлює значний рівень впливу політичної кон'юнктури, що відбуваються у внутрішньому та зовнішньому житті політичних, соціально-економічних та культурних подій, а також суспільної думки з найважливіших поточних питань на зміст партійних цілей та завдань, що виражаються у зазначених документах тактичного характеру; водночас стратегічні цілі партії формулюються у т. зв. партійних «конституціях», які є концептуальним джерелом ідеології політичних партій, але також досить часто змінюються під впливом поточних подій та необхідності розширення та утримання електоральної підтримки перед кожними черговими виборами.

Абсолютна більшість політичних партій підтримала саму ідею про проведення референдуму щодо перебування Великої Британії в ЄС, тобто вирішення вказаного питання шляхом здійснення народного волевиявлення становить загальнонаціональний політичний консенсус та не піддається сумніву практично жодною з різних за ідеологією та завданнями існуючих партій.

У сучасних умовах фактично відсутні політичні партії з яскраво вираженою єврооптимістичною позицією, що викликане як особливостями умов перебування Великої Британії в ЄС до її вихіду, так і специфікою політичної свідомості населення та політичної еліти.

Характерною рисою останніх років є поява політичних партій, що фундаментально побудовані на дезінтеграційному баченні майбутнього Великої Британії, при цьому дані погляди посилюються популістською та ситуативно-електоральною спрямованістю їх гасел та програмових цілей.

Європейські інтеграційні процеси в економічній сфері у британській суспільній та партійній свідомості вступили у певне протиріччя з концепцією абсолютного суверенітету парламенту та ідеєю «особливого шляху» Великої Британії, яка ніколи не була інтегрованою у спільні структури ЄС на ідентичному рівні з переважною більшістю континентальних держав-членів, що стало одним з чинників посилення дезінтеграційних тенденцій як в діяльності основних політичних партій, що сприяло появі і електоральному зміцненню другорядних партій популістської соціально-економічної спрямованості.

Передвиборчі маніфести правлячої з 2010 р. по сьогодні Консервативної партії зазнали значної економізації та є першочергово спрямованими на вирішення соціально-економічних проблем, частина яких безпосередньо пов'язана зі зворотнім боком поглибленої європейської інтеграції (такі, як нелегальна міграція, необхідність захисту національних інтересів та підтримки національних виробників товарів, значні валютні коливання та коливання на ринку цінних паперів тощо).

Консервативна партія Великої Британії залишається правлячою політичною силою протягом усього періоду висунення ініціативи, підготовки, проведення та імплементації результатів референдуму про вихід з ЄС, уособлюючи у своєму електоральному образі прагнення значної частини виборців до якомога швидшого завершення переговорів з ЄС та подальшої концентрації на внутрішніх, зокрема соціально-економічних, справах.

Можна відзначити тактичну спрямованість Консервативної партії на забезпечення британської єдності, яке включає серед інших також і ірландців, на тлі дистанціювання та ізоляції від загальних європейських процесів створення спільних кордонів та загальних міграційних правил, тобто програми, заяви та дії правлячої британської партії протягом останніх років фактично

ставлять за мету зміцнення та, до певної міри, відродження британської культурної та політичної ідентичності на противагу європейській у тому сенсі, як її розуміють спільні інститути ЄС.

Лівоцентристський електорат Лейбористської партії, традиційно основою якого є робітники, частково був перетягнутий популістськими партіями з соціалістичними за своєю сутністю соціально-економічними гаслами, такими, як, наприклад, Reform UK, раніше відома та створена як партія Brexit, а частково – консерваторами, що стало наслідком більш акцентованого формулювання дезінтеграційних (євроскептичних) гасел.

Основні наукові результати розділу опубліковані в працях автора: Митрощенко В. І. Модернізація партійної системи Великобританії в умовах виходу держави з Європейського Союзу. *KELM*. 2021. № 8. С. 49-53; Митрощенко В. І. Соціально-економічні передумови виходу з Європейського союзу як чинник діяльності політичних партій Великої Британії. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. Вип. 36. С. 124-129; Митрощенко В. І. Основні аспекти фрагментації партійної системи Великої Британії. *Ідентичності та політичні інститути: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції 21 квітня 2021 р.* / за заг. ред. Ф. В. Барановського, Л. О. Дудки. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. С. 74-77; Митрощенко В. І. Чинники Brexit в контексті трансформації партійної системи Великої Британії. *The 13th International scientific and practical conference «Science and Technology» (December 21-22, 2020)*. Manchester, Great Britain: Nika Publishing, 2020. P. 104-109.

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ПІСЛЯ ВИХОДУ З ЄС

3.1. Трансформаційні зміни основних парламентських партій Великої Британії в умовах Brexit

Формування принципово нового вектору політичних інтересів основних парламентських партій Великої Британії безпосередньо пов'язане та детерміноване остаточним завершенням процесу виходу держави з Європейського Союзу, кінцевою політичною стадією якого стало припинення членства у ніч з 31 січня на 1 лютого 2020 р., а економічною – набуття чинності Угодою про торгівлю та співробітництво 1 травня 2021 р. [268] як документу, що встановлює принципово нові основи взаємних торговельних та економічних відносин між Великою Британією та ЄС. Останню дату можна вважати завершенням європейської економічної інтеграції Великої Британії, що свого часу було головною метою та рушійною силою повноправного вступу держави до інтеграційного об'єднання, а також основним чинником, що схилив позиції обидвох ключових британських політичних сил на користь підтримки відповідного інтеграційного зовнішньополітичного й зовнішньоекономічного курсу.

Для того, щоб зрозуміти динаміку та логіку змін політичних настанов основних парламентських партій протягом 2020–2023 рр., слід, перш за все, дати загальну характеристику політичним, соціально-економічним, культурно-духовним процесам, що відбуваються у британському суспільстві протягом вказаного конкретно-історичного періоду на тлі кардинальної зміни державної політики та розподілу і порядку реалізації суверенних повноважень системи органів публічної влади.

При цьому цікавим історичним фактом є та обставина, що автором ідеї об'єднаної Європи та концепції європейської інтеграції є багаторічний лідер Консервативної партії (1940–1955 рр.), двічі прем'єр-міністр Великої Британії (1940–1945, 1951–1955 рр.) У. Черчілль, який у відомій своїй промові в м. Цюріху у 1946 р. запропонував створити регіональне європейське об'єднання на основі союзу Франції та Німеччини, щоб виключити вірогідність початку нової війни на європейському континенті, через вирішення «німецького питання». Водночас досить показовим є теза У. Черчілля щодо недоцільності входження самої Великої Британії до такого міждержавного союзу [301], що значною мірою відображає специфічне ставлення британської еліти до будь-яких обмежень традиційного британського парламентського суверенітету, у тому числі – в межах європейських інтеграційних процесів, які базуються на спільних цінностях й необхідності забезпечення спільної безпеки держав-учасниць.

Іншими словами, певна ізоляціоністська складова завжди була притаманна як британському суспільству взагалі, так і представникам його політичної еліти, перш за все – консерваторам, партійні настанови яких безпосередньо відображають традиційний британський лад та спосіб інтелектуального й ментального сприйняття оточуючої дійсності.

Поряд з тим, британські консервативні еліти, як можна побачити і з висловлювань їх лідерів різних часів, включаючи У. Черчілля, ніколи не виступали проти європейської континентальної інтеграції як такої, але часто залишаючи при цьому поза вказаним процесом як Велику Британію, так і інші країни Британської Співдружності, які гіпотетично могли б бути включені у відповідні моделі за умови їх подальшого територіально-географічного розповсюдження у бік Атлантики або інших світових макрорегіонів.

Отже, вступ Великої Британії до ЄЕС у 1973 р. був продиктований, в першу чергу, економічними причинами, а саме – прагненням до використання усіх можливих переваг спільного європейського ринку, але із збереженням виключних суверенних повноважень у площині застосування

протекціоністських заходів та захисту власної конкурентоспроможності, але при цьому значна частина британського суспільства та еліт все одно зберігали досить суттєвий внутрішній потяг до забезпечення абсолютної незалежності і традиційної британської парадигми побудови суспільних відносин у різних сферах буття соціуму. Можна констатувати, що, починаючи зі вступу до ЄЕС і закінчуючи виходом з ЄС, у Великій Британії на рівні суспільства та партійної еліти так і не склався консенсус щодо ставлення до європейської інтеграції, форм і міри участі держави у зазначених регіональних процесах.

Загалом, у політичній площині існування й життєдіяльності британського суспільства та держави протягом 2020–2023 рр. можна відзначити декілька найважливіших тенденцій, які спричиняють безпосередній вплив як на результати парламентських, регіональних та місцевих виборів, так і на поточну трансформацію програмових засад діяльності політичних партій, виражених як формально в партійних документах, так і неформально в практичній політичній повсякденній діяльності її керівництва та прихильників.

Зокрема, слід зробити наголос на наслідках і подальших перспективах розвитку британської внутрішньої і зовнішньої політики після виходу зі європейських спільних органів прийняття політичних рішень, та їх відображенні у діяльності парламентських політичних партій.

Одним з безпосередніх наслідків виходу Великої Британії з ЄС стало припинення участі британських політичних партій у формуванні Європейського Парламенту та його функціонуванні, що означає виключення відповідного пункту з поточного партійного порядку денного, переключення усіх сил та засобів політичних партій виключно на внутрішні британські електоральні процеси.

Як вбачається, вказаний чинник особливо відчутно вплинув на формат діяльності другорядних британських партій (у тому числі – тих, що мають яскраво виражену популістську та ситуативну спрямованість, адже під час дискусій щодо доцільності Brexit саме Європейський Парламент, як це не вбачається парадоксальним на перший погляд, став головною трибуною для не

представлених у структурі Палати громад Сполученого Королівства британських євроскептичних партій і політичних діячів), не спроможних здобути будь-яку відчутну перевагу на парламентських виборах, що обумовлюється особливостями мажоритарної виборчої системи, але конкурентоздатних та успішних на європейських виборах, зважаючи на модель виборів за партійними списками, яка дозволяє сформувати власну фракцію та здійснювати перманентний політичний вплив.

Аналізуючи вплив виходу Великої Британії з ЄС на склад та діяльність Європейського Парламенту внаслідок виключення британської партійної системи зі спільних координат загальної європейської політичної системи, слід зазначити, що невелику перевагу здобули опоненти жорсткого виходу країни з ЄС навіть без укладання двосторонньої компромісної угоди, однак у територіальному відношенні розподіл голосів виборців практично збігся з результатами референдуму 2016 р. При цьому прикметно, що електоральну перемогу здобула партія Brexit з результатом 30,5 % голосів виборців, друге місце посіли ліберальні демократи, отримавши 19,6 %, що стало їх найкращим результатом із 2010 р. та у суспільній свідомості та публікаціях британських ЗМІ значною мірою символізувало певне відродження цієї партії. Значний результат показала і Зелена партія Англії та Уельсу, який склав 11,8 %. Натомість, якщо аналізувати результати основних парламентських партій, що історично по чергово формують державну політику Великої Британії, то Лейбористська партія з 13,6 % на чолі з достатньо ліворадикальним для британської політичної традиції лідером Дж. Корбіном посіла третє місце, що є найгіршим показником партії на всіх рівнях політичних виборів починаючи з 1910 р., а Консервативна партія, у свою чергу, з 8,8 % здобула п'яте місце, що формально є найнижчим результатом за всю партійну історію, включаючи усю історичну епоху діяльності торі [250].

За таких результатів виборів цілком природно і зрозуміло, що з 73 місць у Європейському парламенті, що є загальною квотою Великої Британії, 34 місця зайняли жорсткі євроскептики, серед яких найбільше місць отримала партія

Brexit (29), а також: Консервативна партія – 4 мандати, Демократична юніоністська партія Північної Ірландії – 1. Проевропейські партії отримали 29 мандатів: ліберальні демократи – 16, Зелена партія Англії та Уельсу – 7, Шотландська національна партія – 3, по 1 мандату отримали Плайд Камрі, Шинн Фейн та Партія альянсу. Ще 10 місць зайняли представники Лейбористської партії [171], які, відповідно до риторики їх представників у той час, також не підтримували вихід країни з ЄС без узгодженої компромісної угоди. З іншого боку, за певними ознаками це можна розцінювати і як намагання ситуативного політичного опанування консерваторам з огляду на їх більш однозначну позицію на користь виходу, а така позиція цілком логічно могла критикуватися з точки зору непідготовленого та занадто різкого характеру досліджуваного процесу на противагу виваженому, м'якому варіанту з підписанням взаємовигідної угоди між Великою Британією та ЄС).

Після завершення політичного процесу виходу з ЄС в ніч 31 січня на 1 лютого 2020 р. 73 місця депутатів від Великої Британії в Європейському парламенті стали вакантними. Досить цікавим фактом є та обставина, що представники партії Brexit почали демонстративно залишати будівлю Європейського парламенту ще за кілька годин до зазначеної події та виражати відверте задоволення цим фактом. Так, депутат Європейського парламенту від партії Brexit Енн Віддекомб, покидаючи парламентську установу, заявила наступне: «сьогодні ми святкуємо свою незалежність. Відтепер ми зможемо приймати свої закони, контролювати свої межі та укладати торгові угоди. Велика Британія з величезною радістю дивиться у майбутнє. Ми виконали свою роботу і можемо піти» [175].

Водночас слід відзначити певну політичну парадоксальність подібних заяв від членів партії Brexit, адже завершення виходу Великої Британії з ЄС фактично автоматично означало і закінчення доцільної політичної діяльності вказаної партії, а втрата мандатів європарламентарів – залишення єдиного великого майданчика для здійснення парламентського формату її діяльності, зважаючи на обумовлену особливостями виборчої системи неможливість

здобути значний результат на внутрішніх парламентських виборах. З іншого боку, вихід Великої Британії з ЄС і насправді за своєю суттю є логічним досягненням партією своїх завдань, сконцентрованих навколо реалізації дезінтеграційного механізму та забезпечення традиційного парламентського суверенітету держави.

При цьому інтереси основних британських парламентських партій (Консервативної та Лейбористської) ніколи і не були зосереджені на діяльності в Європейському парламенті, зважаючи як на домінуючу першочерговість внутрішніх парламентських виборів для політичних еліт, що належать до вказаних партій, так і на невисокі електоральні результати на останніх для Великої Британії європейських парламентських виборах.

У цьому сенсі вихід Великої Британії з ЄС тільки посилив внутрішньодержавну спрямованість політичного порядку денного двох основних партій, які представляють владу та системну (парламентську, офіційну) опозицію відповідно.

При цьому вихід держави з ЄС детермінує певну активність сформованого консерваторами уряду щодо пом'якшення соціально-економічних й політичних наслідків та повернення до традиційної «вестфальської» суверенної моделі регулювання різних сфер суспільних відносин.

Так, Р. Сунак, який очолює Консервативну партію з 24 жовтня 2022 р. та є прем'єр-міністром Великої Британії з 25 жовтня 2022 р., концентрує увагу партії та уряду на декількох ключових інтересах та завданнях.

По-перше, це політичний курс на публічну демонстрацію підтримки виходу Великої Британії з ЄС, оскільки сам Р. Сунак завжди вважався прихильником Brexit та свого часу висловлювався за його найскорішу реалізацію навіть без попередньої угоди. Більше того, у журналі The Economist висловлювалася точка зору, що Р. Сунак не спромігся би стати лідером консерваторів та прем'єр-міністром за достатньо малий термін депутатської діяльності, який він мав, якби не жорсткий відбір кадрів за ідейною ознакою,

що вивела на перші ролі у партії саме прихильників «жорсткого брекзиту» (видання охарактеризувало дану тенденцію такою характеристикою, яка демонструє, крім інших, чинників, ще й особисту популістичну складову у партійній кадровій політиці обидвох основних британських політичних партій: «Великі партії – великі намети, які можуть вміщувати і цирк» (англ. *Big tents are also for circuses*) [280]. Дійсно, саме завдяки харизмі та популізму одному з попередніх лідерів Консервативної партії Б. Джонсону вдалося об'єднати різні соціальні сили та групи, створити коаліцію з виборців-брекзитерів – заможного півдня та депресивної півночі, і домогтися домінування прихильників виходу з ЄС у партійному керівництві (до речі, до цієї ж внутрішньопартійної групи належить і Л. Трасс, яка була лідером консерваторів та прем'єр-міністром Великої Британії на протязі невеликого періоду з 5 вересня по 24 жовтня та з 6 вересня по 25 жовтня відповідно). При цьому серед консерваторів тривають постійні дискусії та відбувається помітний поділ партійних еліт та активістів на тих, хто продовжує підтримувати курс на вихід з ЄС, та ту частину, яка допускає можливість або відкрито висловлюється за проведення повторного референдуму щодо означеного стратегічного для британського політичного й соціально-економічного розвитку питання.

Крім суто політичних гасел харизматично-популістичного характеру, присвячених підтримці дезінтеграційних тенденцій британської політики, Р. Сунак анонсує і низку практичних заходів, спрямованих на остаточне завершення євроінтеграційного періоду британської історії. Йдеться, зокрема, про погрози британського уряду змінити в односторонньому порядку Протокол по Північній Ірландії, у відповідь на що ЄС готовий розпочати торговельну війну). Крім цього, наголошується на намірі скасувати законодавство ЄС загальною кількістю 2400 нормативно-правових актів, поки що інкорпороване у право Великої Британії, що багато британських політичних оглядачів називають досить непродуманим кроком [271].

Водночас слід зазначити, що Р. Сунак призначив членами свого Кабінету представників різних ідеологічних течій всередині Консервативної партії, але

переважну більшість складають політики, які входили ще до уряду під керівництвом Т. Мей. Не в останню чергу, як вбачається, забезпечення пропорційного представництва різних внутрішньопартійних груп у виконавчій владі є спробою демонстрації партійної єдності консерваторів, що складає одне з ключових електоральних завдань партії, здатних подолати негативні для неї тенденції, що проявляються у відсутності єдиного погляду на майбутню парадигму політичного й соціально-економічного розвитку країни.

Другим великим завданням діючого консервативного уряду є подолання дефіциту державного бюджету розміром приблизно 50 млрд. ф.ст., для чого пропонуються такі заходи: зниження інфляції; підвищення прибуткових та корпоративних податків; зниження витрат на соціокультурну сферу (перш за все, охорону здоров'я, освіту, культуру і т.п.); скорочення допомоги домогосподарствам з оплати рахунків за електроенергію за строками її надання; зменшення соціальних допомог населенню. При цьому цілком ймовірним є порушення однієї з найважливіших передвиборчих обіцянок консерваторів на парламентських виборах 2019 р. – зберегти т.зв. «потрійний замок» на підвищення пенсій, який означає, що пенсії щороку мають підвищуватись залежно від того, яка величина буде вищою: на 2,5 % або на рівень інфляції, або на рівень зарплат [295]. В той же час, на практиці підвищення значно відставатиме від інфляції, а пенсіонери складають одну з найголовніших електоральних груп Консервативної партії, що може безпосередньо позначитися на її виборчих результатах, а тому Р. Сунак досить активно займається вирішенням проблеми, ігнорування якої становить пряму загрозу популярності консерваторів серед своїх цілеспрямованих та надійних виборців, які складають електоральну основу їх політичних успіхів, досягнутих останніми роками у паралельному порівнянні з лейбористами.

В рамках означеної економічної програми Р. Сунак схильний відмовитися і від підтриманого профільними міністерством і парламентським комітетом ініційованого Л. Трасс плану щодо підвищення видатків на оборону до 3 % ВВП до 2030 р. [272].

Отже, в цілому можна констатувати певну економізацію політичного курсу уряду консерваторів після обрання Р. Сунака та готовність проводити певні заходи економії у сфері забезпечення національної безпеки та оборони заради забезпечення виконання соціальних програм, важливих для ключових електоральних прошарків правлячої партії, навіть з певним їх урізанням та переглядом за деякими окремими позиціями.

Такий варіант зміни партійних та урядових інтересів до певної міри контрастує з політичними і соціально-економічними діями, рішеннями і програмовими гаслами попередніх лідерів Консервативної партії, зокрема, Б. Джонсона і, як було продемонстровано вище, Л. Трасс.

В цілому, можна зробити декілька найважливіших висновків щодо тенденцій та особливостей поступового формування нового вектору політичних інтересів основних парламентських партій Великої Британії після виходу з ЄС, тобто протягом 2020-2023 рр. [81, с. 79-85].

По-перше, з політичних інтересів основних парламентських партій Великої Британії починаючи з 2020 р. були виключені спільні інтереси та цілі Європейського Союзу, що є логічним наслідком юридичного та фактичного завершення процесу виходу країни з цього інтеграційного об'єднання.

По-друге, поточний (ситуативний) вектор політичних інтересів правлячої Консервативної партії фокусується навколо трьох основних блоків проблемних питань, що безпосередньо впливають на її електоральну підтримку: а) політичні проблеми сприйняття консерваторів у суспільстві, викликані нестабільністю у партійному керівництві та особистими репутаційними прорахунками її лідерів (зокрема, Б. Джонсона і Л. Трасс); б) соціально-економічні проблеми, безпосереднім наслідком яких є збільшення інфляції та зменшення реальної споживчої спроможності значної частини британського населення протягом 2022 р.; в) загострення після місцевих виборів 5 травня 2022 р. проблем збереження територіальної цілісності Великої Британії та спільності і уніфікованості її зовнішньополітичного курсу, зокрема щодо доцільності чи недоцільності членства Великої Британії або її окремої складової частини в ЄС,

що пов'язано зі значними електоральними успіхами регіонально орієнтованих політичних партій націоналістичного спрямування в Північній Ірландії та Шотландії.

По-третє, головним тактичним завданням Лейбористської партії як офіційної (системної) парламентської опозиції, зважаючи на сприятливі результати місцевих виборів, є проведення дострокових парламентських виборів якомога скоріше, метою чого є конвертування поточної ситуації в електоральний успіх на загальнобританському політичному полі.

3.2. Перспективи подальшого розвитку партійної системи Великої Британії

Аналізуючи перспективи та ймовірні тенденції подальших трансформаційних змін у британській партійній системі, зокрема в частині переорієнтування та перегляду пріоритетності певних політичних інтересів основних парламентських партій, варто відзначити, що протягом 2022 р. деякі авторитетні світові видання, науковці та експерти почали давати достатньо негативні прогнози щодо майбутнього Консервативної партії, хоча, на перший погляд, наразі і немає серйозних підстав прогнозувати перемогу лейбористів на чергових парламентських виборах.

З іншого боку, важливим попередженням для консерваторів є фактична поразка на проведених за пропорційною виборчою системою виборах до Європейського парламенту. При цьому слід зауважити про застосування зовсім іншого механізму політичних виборів до британського парламенту, побудованого на мажоритарній виборчій системі, яка забезпечує домінування двох основних політичних партій на протязі всієї історії парламентаризму у Великій Британії до сьогодні.

Так, наприклад, впливовий американський журнал *Foreign Affairs* містить таку дещо радикальну оцінку подій у британській політичній еліті: «Консервативна партія, найстаріша успішна політична організація, може не

просто програти вибори, а розколотися так, що не підлягатиме відновленню», а відсутність стабільності у керівництві Великої Британії похитнула її репутацію у світі [180].

За оцінкою відомого британського соціального філософа Д. Грея, на Велику Британію чекають важкі часи з точки зору забезпечення стабільного функціонування її політичної, у тому числі – партійної, системи. На погляд вченого, уряд Р. Сунака навряд чи протримається протягом двох років до чергових парламентських виборів. Однак і лейбористам, вважає Д. Грей, не доведеться провести біля керма країни повний термін: вони віддані фіскальній ортодоксії, яка глибоко неприйнятна для виборців і дестабілізує саму партію. Скорочення соціальних витрат і заморожування зарплат викличуть зниження життєвого рівня мільйонів працівників державного сектору, страйки продовжаться, а подібність єдності лейбористів при їх чинному лідері К. Стармері пустить тріщини. Як доведено на прикладі консерваторів, переконлива більшість у Палаті громад не запобігає хаосу в уряді. Як підсумовує Д. Грей, при кризах, що множаться, оглушлива перемога лейбористів зміниться паралічем і безсиллям, а Велика Британія дрейфує у стан хронічної надзвичайності [213].

На наш погляд, такі прогнози все ж таки є занадто радикальними та не відображають всієї сукупності чинників, притаманних діяльності двох основних парламентських партій Великої Британії.

На наш погляд, у найближчі роки, скоріше за все, є певні підстави очікувати продовження домінування Консервативної партії на загальному британському парламентському рівні, але, скоріше за все, їх електоральний розрив з лейбористами буде зменшуватися. Досить багато при цьому буде залежати від харизматичності та особистої популярності партійних лідерів обидвох ключових для британської політичної системи партій.

У контексті подібного аналізу особистостей партійних лідерів варто зазначити, що лідер Лейбористської партії К. Стармер, обраний на посаду вже після реалізації «брекзиту» 4 квітня 2020 р., а до цього з 2016 по 2020 рр.

знаходився на посаді тіньового міністра з виходу з ЄС (тобто фактично був покликаний пропонувати певну альтернативну до офіційної провладної ідеологічно-політичну та організаційно-правову модель виходу Великої Британії з ЄС), є представником центристського крила партії, що, як вбачається, надає йому більше шансів відібрати певну частину голосів у консерваторів у порівнянні з попереднім партійним керівником Д. Корбіном, який займав занадто як для сприйняття класичним британським електоратом ліворадикальну позицію з багатьох політичних і соціально-економічних питань для того, щоб конкурувати та отримувати перевагу в електоральній свідомості консервативних виборців або таких, що вагаються чи не мають усталених політичних уподобань (в той час як К. Стармер здається тим політиком, який здатен «перетягувати» певну частину електорату опонуючої партії).

Характеризуючи діяльність К. Стармера на чолі Лейбористської партії протягом 2020–2023 рр., слід наголосити, що 5 травня 2022 р. в низці регіонів Великої Британії відбулися місцеві вибори, результат яких загалом виявився успішним для лейбористів, адже вони отримали більшість в 11 радах і позбулися її в 6, але в цілому кількість місцевих рад, контрольованих консерваторами, знизилася на 12 [242], що є достатньо помітним сигналом для правлячої британської партії, внутрішні суперечки в якій, як здається, поступово почали впливати на електоральні результати. Водночас необхідно відзначити, що консерваторів на момент виборів очолював Б. Джонсон, а тому досить складно прогнозувати підсумки конкуренції на рівні особистостей між К. Стармером та Р. Сунаком.

Так чи інакше, більшість оглядачів та експертів на сьогодні віддають перевагу у харизматичній складовій саме Р. Сунаку, хоча, безумовно, велике значення будуть мати конкретні політичні та соціально-економічні результати практичної діяльності очолюваного ним уряду, а також сама тривалість знаходження на посту, особливо зважаючи на ту обставину, що Р. Сунак є вже п'ятим прем'єр-міністром Великої Британії у період реалізації виходу країни з ЄС та після його завершення, тобто на протязі 2016–2023 рр.

Водночас результати місцевих виборів 5 травня 2022 р. спровокували ще одну досить серйозну тенденцію британського політичного процесу, що помітно впливає на формування поточного порядку денного інтересів основних парламентських партій, особливо – правлячої консервативної.

Цей інтерес та вектор докладання зусиль полягає у необхідності збереження територіальної цілісності держави на тлі успіху регіональних партій націоналістичної спрямованості, який у подібних масштабах став принципово новим явищем у новітній британській історії.

Так, наприклад Шинн Фейн, яка взагалі виступає за об'єднання з Ірландією (членом ЄС), отримала більшість місць на виборах до законодавчих зборів Північної Ірландії. Партія отримала 27 місць, відтіснивши Демократичну юніоністську партію (англ. DUP), яка має 24 місця, на друге місце [242].

Важливо, що з політико-правової позиції, згідно з Актом про Північну Ірландію від 1998 р., статус цієї складової частини Великої Британії «не повинен змінюватися без згоди більшості жителів Північної Ірландії, яка має бути виражена на голосуванні» [260]. При цьому вперше Шинн Фейн закликала провести референдум у Північній Ірландії щодо приєднання до Ірландії у 2016 р. відразу після референдуму щодо виходу Великої Британії з ЄС, тобто подібна радикалізація націоналістично-сепаратистських настроїв політичних еліт та населення Північної Ірландії є безпосереднім політичним наслідком дезінтеграційного курсу держави.

У 2019 р., вже напередодні практичної реалізації Brexit, Шинн Фейн знову закликала населення Північної Ірландії до проведення референдуму про входження до складу іншої суверенної держави, яка, до того ж, є членом ЄС – Республіки Ірландії [257].

Безумовно, у даному випадку слід констатувати скоріше використання націоналістичними регіональними партіями приводу для вираження своїх традиційних сепаратистських поглядів, аніж глибоке причинно-наслідкове уявлення таких політичних сил про важливість й безальтернативність євроінтеграційного курсу. При цьому, звичайно, вказаний привід

підкріплюється різницею в результатах референдуму щодо виходу з ЄС у різних частинах Об'єднаного Королівства, що зайвий раз сприяє створення необхідного фундаменту серед населення Північної Ірландії та Шотландії (тобто частин, які проголосували на референдумі інакше, ніж жителі Англії та Уельсу – регіонів, на яких одночасно відсутні передумови і для виникнення сепаратистських настроїв на національно-етнічній основі). Водночас слід зазначити, що на місцевих виборах 2022 р. консерватори втратили більшість навіть і в місцевих радах Уельсу, що взагалі є доволі несподіваною подією у британському політичному житті, зважаючи на досить впевнені позиції правлячої партії у відповідних округах в останні роки. Крім того, в Шотландії за підсумками регіональних виборів Шотландська національна партія впевнено перемогла у своєму регіоні, значно зміцнивши свої позиції, додавши ще 22 мандати [242].

Коментуючи результати місцевих виборів, тогочасний прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон заявив, що уряд, як і раніше, дотримується Белфастської угоди [179], що є природним намаганням зберегти баланс інтересів центральної влади та регіональних політичних еліт в умовах відчутної дефрагментації та регіоналізації британської партійної системи, яка значно посилилася протягом 2020–2023 рр. після остаточної реалізації результатів дезінтеграційного референдуму.

Отже, збереження територіальної цілісності Великої Британії та пошук взаємовигідного балансу інтересів з регіональними елітами є ще одним вектором спрямування зусиль основних парламентських партій (особливо, що цілком зрозуміло, правлячої консервативної), оскільки у найближчі декілька років у будь-якому випадку, на наш погляд, слід очікувати спроби проведення референдумів щодо знаходження у складі Великої Британії з боку націоналістично і популістично орієнтованих політичних партій, які мають «контрольний пакет» голосів в регіональних парламентах і місцевих радах (йдеться, насамперед, про Північну Ірландію та Шотландію).

Як вбачається, є кілька ключових причин вважати досить важливими й показовими місцеві вибори 5 травня 2022 р. для формулювання прогнозу щодо подальших тенденцій розвитку партійної системи і ключових напрямів діяльності основних британських парламентських партій.

По-перше, місцеві вибори мали однією зі своїх передумов цілу низку скандалів всередині Консервативної партії. Одним з яскравих прикладів є оприлюднення інформації про організацію протягом 2020–2021 рр. на Даунінг-стріт кількох вечірок у період законодавчо встановленого суворого локдауну в м. Лондоні. Зокрема, 16 квітня 2021 р. британські посадовці зібралися на двох окремих заходах, присвячених завершенню роботи в адміністрації колишнього директора з комунікацій прем'єра Д. Слека та одного з особистих фотографів Б. Джонсона. Крім того, ЗМІ стало відомо, що в травні 2020 р., незважаючи на локдаун, в урядовій резиденції було організовано ще одну вечірку [181].

При цьому найбільше питань з боку суспільства викликала особиста поведінка Б. Джонсона, який спочатку все заперечував – як можливість порушення правил, що діяли, так і свою власну участь у вечірках, але згодом виступив із публічними вибаченнями за те, що сталося, і навіть був оштрафований поліцією. Звичайно, така непослідовність не могла залишитися непоміченою британським суспільством, і значно вплинула на політичну репутацію Б. Джонсона, консерваторів та інституціональний авторитет державної влади, яку багато останніх років уособлюють саме консерватори, в цілому.

По-друге, соціально-економічна ситуація у Великій Британії на рівні споживчої спроможності домогосподарств суттєво ускладнилася протягом 2022 р., адже відбулося різке підвищення реальної вартості життя. Зокрема, через низку внутрішніх та зовнішніх детермінуючих чинників відбулося різке зростання цін на електроенергію, що зумовило рекордний за останні 30 років річний показник рівень інфляції в 7 % [295].

Наслідком сумарного синергетичного впливу вказаних політичних та соціально-економічних чинників консерватори втратили контроль над

місцевими радами не тільки в регіонах, але і в столиці – м. Лондоні, з тією різницею, що якщо в деяких регіонах основними переможцями стали національно орієнтовані партії регіонального масштабу, то в Лондоні голоси перейшли до другої основної парламентської партії – лейбористів, а це, звичайно, вже є досить відчутним сигналом напередодні чергових парламентських виборів.

Після підрахунку 100 відсотків голосів із 32 районних рад Лондона, лише сім нині «належать» консерваторам, три — ліберал-демократам, одна не перебуває під чийось контролем, а решта (загалом – 21 рада) контролюється лейбористам. Однією із знакових подій минулих виборів стало те, що лейбористи взяли місця у Вестмінстері, Барнеті та Уандсворті – трьох важливих порадах Лондона. При цьому у Вестмінстері лейбористи взяли більшість незважаючи на те, що цю раду завжди залишали за собою торі з моменту її заснування у 1964 році. В окрузі Уандсворт, одному з найзаможніших районів Лондона з низькими муніципальними податками, мешканці якого голосували за консерваторів з 1978 року, цього разу виборці віддали перевагу лейбористам.

Якщо говорити про загальні тенденції результатів місцевих виборів 5 травня 2022 р., слід зазначити, що консерватори загалом отримали 544 місця, що на 121 мандата менше, ніж на минулих виборах. Лейбористи отримали 1205 місць, що на 34 мандати більше попереднього результату. Серед інших партій досить успішно провели свої кампанії Партія зелених та партія «Ліберальні демократи». Перші отримали 39 місць (або на 23 мандати більше, ніж минулого разу), а другі – 259 місць, що на 58 місць більше, ніж на попередніх виборах, і навіть взяли під свій контроль одну з місцевих рад [241], що вже само по собі є досить примітним фактом для умовно двопартійної британської політичної системи, який за настання певних умов може стати тенденцією за результатами очікуваних парламентських виборів 2024 р.

Після оголошення підсумків місцевих виборів, виступаючи перед представниками ЗМІ, Б. Джонсон визнав, що несе повну відповідальність за наявні результати, які показала на виборах Консервативна партія, проте вказав

на те, що консерваторам вдалося зберегти керівні позиції у низці важливих для них округів на півночі країни. За словами Б. Джонсона, «йдеться про змішані підсумки. У деяких частинах країни ніч видалася для нас важкою, але, з іншого боку, в інших регіонах консерватори, як і раніше, роблять значні успіхи, включаючи ті округи, де Консервативна партія давно не перемагала, якщо взагалі коли-небудь перемагала» [180].

У свою чергу, лідер опозиційної Лейбористської партії К. Стармер назвав підсумки виборів «великим поворотним моментом», що свідчить про зростання підтримки програми лейбористів серед населення.

Дійсно, слід визнати, що лейбористи за результатами місцевих виборів значно зміцнили своє становище, особливо в столиці, проте низка британських експертів вказують на те, що в цілому лейбористи переживають досить складну внутрішню трансформацію, і результати виборів до місцевих органів влади могли б бути для них результативнішими за умови відсутності власних гострих проблем всередині партії. Більше того, окремі британські експерти достатньо аргументовано виражають сумнів з приводу того, чи зможуть лейбористи повноцінно відновитися після важкої поразки на парламентських виборах 2019 р. і реально розраховувати на перемогу на чергових парламентських виборах 2024 р. [235].

Проте, за оцінками корпорації BBC та телеканалу Sky News, якби на парламентських виборах голоси розподілилися так само, як і 5 травня 2022 р., то консерваторам загрожувала б втрата 80-100 місць у Палаті громад, які зараз забезпечують їм впевнену більшість, достатню для самостійного формування уряду та визначення засад державної політики, але при цьому мінімально необхідних 326 депутатських мандатів не було б і у лейбористів, і виникла б ситуація так званого «підвішеного парламенту», коли жодна з партій не здатна сформувати уряд самостійно, а виключно у певній коаліційній конфігурації [218].

Водночас при цьому необхідно враховувати, що розклади сил на місцевих (так само, так і на регіональних) та парламентських виборах традиційно завжди

помітно відрізняються. За прогнозними оцінками, слабкіші результати у 2024 р. очікуються від Зеленої партії та ліберальних демократів», за яких на місцевих виборах віддала голоси частина електорату консерваторів. До того ж, явка на виборах до місцевих органів влади у Великій Британії завжди приблизно вдвічі нижча, ніж на парламентських виборах, що зазвичай також призводить до значних відмінностей у результатах.

Якщо аналізувати поточну ситуацію з точки зору її впливу на електоральні перспективи основних парламентських партій за умовної гіпотези подальшого керівництва Р. Сунака і К. Стармера, за інформацією Daily Mail, можна відзначити щонайменше три конкретні досить гучні події, які перманентно дискутуються у другій половині 2022 р. серед британських політичних еліт, населення та ЗМІ.

По-перше, це висловлювання у ЗМІ провідного лікаря невідкладної швидкої допомоги про те, що близько 500 пацієнтів помирають щотижня через зволікання в реанімаціях.

Другою подією стало оголошення офіційних даних про те, що рекордні 45756 мігрантів перетнули протоку Ла-Манш протягом 2022 р., незважаючи на колосальні зусилля, спрямовані на спроби зупинити цей потік.

По-третє, йдеться про серію страйків, організованих, зокрема, медичними співробітниками та залізничниками [231, с. 104].

Вирішення зазначених проблем, перш за все, становить фактор ризику для правлячої Консервативної партії, адже лейбористи можуть використати їх саме з лівоцентристських, похідних від соціал-демократичних й навіть соціалістичних, позицій для нарощування власної електоральної бази, зокрема, наприклад, критиці може піддаватися план Р. Сунака щодо першочерговості зменшення інфляції, а вже після цього – податків, що може стати вельми непопулярним кроком з подолання несприятливих соціально-економічних обставин, а особливо гостро відобразитися на результатах чергових парламентських виборів 2024 р.

Цікаво, що лідер Лейбористської партії К. Стармер восени 2022 р. після відставки Л. Трасс, що стала певним апофеозом нестабільності у найвищому керівництві консерваторів, почав активно закликати до негайного проведення позачергових парламентських виборів, відчуваючи сприятливий момент максимального незадоволення політикою консерваторів з боку населення з цілої низки питань, перш за все – соціально-економічного характеру. Так, на думку К. Стармера, «Великобританія не може дозволити собі хаос з торі», додавши при цьому: «мій лейбористський уряд забезпечить необхідну стабільність і лідерство. Для нашої економіки. Для зростання. Для людей, які працюють. Загальні вибори, прямо зараз» [279]. Висловлену лейбористами ідею підтримала і лідерка Шотландської національної партії Н. Стерджен. На її погляд, інтереси Консервативної партії «нікого не повинні турбувати», а «загальні вибори наразі є демократичним імперативом» [276].

Виходячи з подібних публічних постулатів опозиційних та регіональних політичних партій, можна очікувати подальших спроб з їх боку активно розповсюджувати та пропагувати ідею дострокових парламентських виборів як способу вирішення існуючих політичних і соціально-економічних проблем у британському суспільстві, що складає на даний момент поточний ситуативний (тактичний) інтерес вказаних політичних партій, з чого випливає і висока вірогідність певних скоординованих дій лейбористів та національно орієнтованих регіональних партій, спрямованих на подолання електорального домінування консерваторів на загальнодержавному рівні.

Отже, можна очікувати зближення передвиборчих позицій лейбористів та регіональних партій Шотландії і Північної Ірландії з цілої низки питань актуального порядку денного, включаючи погляди на вихід Великої Британії з ЄС, включаючи активізацію просування ідеї щодо необхідності проведення повторного референдуму.

Аналізуючи політичну природу та передумови виникнення цієї ідеї, слід зазначити, що приблизно 80 % молоді проголосували у 2016 р. проти виходу країни з ЄС, і цей показник несуче в собі досить великий потенціал постійного

природного зростання питомої ваги прихильників європейської інтеграції у британському суспільстві, і цей чинник також потрібно буде враховувати основним політичним партіям при формуванні своїх передвиборчих програм та визначенні їх ключових змістовних інтересів.

Отже, у найближчій перспективі на трансформаційні зміни всередині партійної системи Великої Британії, логічним підсумком та безпосереднім відображенням яких стануть результати чергових парламентських виборів 2024 р., будуть впливати наступні чинники у соціальному та політичному середовищі: а) коливання політичної репутації основних парламентських партій, на які можуть впливати гіпотетичні внутрішні суперечки та зовнішні репутаційні прорахунки, здатні змінити електоральні настрої певної частини традиційних виборців тієї чи іншої партії; б) особиста харизма та популярність лідерів основних парламентських партій, якими на сьогодні є Р. Сунак та К. Стармер відповідно, але до чергових парламентських виборів ще залишається достатня кількість часу для можливих змін у партійному керівництві, при цьому більш вірогідною є можлива зміна лідера Консервативної партії, зважаючи на суміщення ним цієї посади з постом прем'єр-міністра, який покладає відповідальність за проведення усієї державної внутрішньої та зовнішньої політики в цілому; в) баланс інтересів та сил між центральними та регіональними партіями, здатність консерваторів налагоджувати діалог з національно орієнтованими політичними партіями, що контролюють або значно впливають на прийняття рішень регіональними парламентами і місцевими радами Північної Ірландії та Шотландії; г) здатність консерваторів вирішувати соціально-економічні проблеми, безпосереднім наслідком яких є різке зростання інфляції та удорожчання життя населення Великої Британії протягом 2022-2023 рр.; д) спроможність правлячої Консервативної партії та сформованого нею уряду завершити перехід соціальної та економічної системи Великої Британії від європейської інтеграційної моделі до моделі традиційного парламентського суверенітету, не обмеженого на наднаціональному рівні політико-правового регулювання; є) здатність Лейбористської партії до

формування альтернативної моделі вирішення політичних і соціально-економічних проблем на тлі дезінтеграційних процесів та інтенсивної дефрагментації і регіоналізації британської партійної системи протягом 2020-2023 рр.

3.3. Функціонування партійної системи Великої Британії у нових умовах: досвід для України

Комплексне науково-практичне дослідження особливостей трансформації партійної системи Великої Британії в умовах Brexit має суттєве значення і для визначення сучасних тенденцій та подальших перспектив розвитку політичних відносин між Україною та Європейським Союзом, а так само – для формування цілісного концептуального розуміння оптимальних шляхів модернізації української партійної системи, адже політичні процеси, що відбуваються в українських реаліях, можна розглядати у загальному європейському та світовому контексті, з урахуванням негативного й позитивного досвіду, виокремленого на пізнавальному фундаменті британського прикладу.

При цьому важливим завданням вбачається визначення як помилок та недоліків трансформації взаємовідносин між Великою Британією та ЄС, так і позитивні тенденції, а також ті об'єктивні чинники і фактори впливу, що супроводжують сучасний етап розвитку політико-правової ситуації в Україні, Європі та світі.

В першу чергу, для політичної системи України, включаючи населення та національні політичні еліти, вкрай важливий досвід являє собою безпосередньо модель референдуму як засобу вирішення подальшого вектору зовнішньополітичного та внутрішньополітичного стратегічного курсу суспільства та держави.

Як здається, якщо розглядати саме стратегічний, парадигмальний рівень, який визначає загальний розвитку політичної, правової, соціально-економічної, культурної системи держави, метод всенародного опитування шляхом

референдуму з обов'язковими юридично результатами можна у сучасних умовах кризи партійних систем, притаманної багатьом країнам світу, можна розглядати як певну спробу перекласти відповідальність з партійних та державних еліт на населення у масовому, загальному сенсі цього багатогранного поняття з метою спрощення власних передвиборчих програм та переведення їх фокусу зі стратегічної дискусії на ситуативний, популістський рівень, який не потребує дотримання чітких ідеологічних позицій, а навпаки – розрахований на якомога більшу кількість електоральної підтримки.

Реалізація подібної моделі зменшення стратегічної та ідеологічної ролі партійних еліт призводить до зниження довіри виборців до конкретних політичних партій та партійної системи взагалі, а діяльність самих партій зводить до поточної боротьби за владу без зрозумілих планів та аксіологічних констант, що залишаються непохитними за будь-яких поточних подій чи змін в соціологічних опитуваннях щодо популярності партій та персонально їх лідерів.

У політологічній теорії навіть існує досить цікава теорія «картельних партій», яку запропонували Р. Кац і П. Меїр [226, с. 5-28]. Серед інших цікавих наукових положень, автори обґрунтовують думку про те, що між сучасними партіями все менше відчувається диференціація політичних, особливо – стратегічних, поглядів, а все більше передвиборче змагання відбувається в театралізованій, видовищній площині політичної діяльності, через що досить часто навіть неможливо зрозуміти дійсні погляди того чи іншого політичного діяча на серйозні, визначальні проблеми державного і суспільного розвитку, а також ті способи та методи, якими у разі перемоги на виборах партія чи політик збираються вирішувати найактуальніші питання, важливі на усього суспільства в цілому, а не певного його вузького політичного чи економічного прошарку, для якого гіпотетична перемога становить виключно персоніфікований (приватний) інтерес чи пряму політичну або / та економічну користь.

У свою чергу, Б. Манін пропонує називати подібну модель взаємодії політичних партій та електорату «демократією глядацького залу» [245, с. 48],

що, напевно, навіть більш точно визначення глибинної сутності того політичного процесу, який, зокрема, у завершальному підсумку призвів і до реалізації дезінтеграційного курсу стосовно ЄС у Великій Британії.

Зазначена трансформація з ефективності до ефектності (аж до відверто популістичних гасел) партійної діяльності характерна в останні роки для політичних партій, включаючи правлячі, переважної більшості країн світу. Слід відзначити, що в основі популізму лежить прагнення тієї чи іншої політичної сили завоювати довіру та підтримку мас, ситуативно та тимчасово сподобатися народу.

При цьому реальні цілі політиків-популістів (боротьба за владу, збагачення тощо) зазвичай прикриваються соціально-привабливими ідеями, як демонструє приклад того ж Дж. Корбіна, головування якого в Лейбористській партії виявилось невдалим та не принесло політичної користі цій партії. Переважно це сталося, як вбачається, через ліворадикальну популістичну спрямованість його гасел, що не сприймалося більшістю поміркованого (а частково – консервативного і традиційного за своїми внутрішніми життєвими переконаннями) електорату обидвох основних парламентських партій.

Якщо аналізувати ідеї правих популістів, таких, як Н. Фарадж, то вони, як і програми правих популістичних партій інших країн Європи, були зосереджені на декількох ключових змістовних фокусах, серед яких, насамперед: а) реальний чи демонстративний євроскептицизм; б) традиційні консервативні цінності (у випадку Великої Британії вони є одним із ключових ідентифікаторів національної самосвідомості та одночасно великого глобального проекту, що природно виник як наслідок багаторічного існування Британської імперії – метрополії світового масштабу); в) антиглобалізм, прямим наслідком якого є відстоювання певних парадигм ізоляціонізму і протекціонізму як засобів вирішення економічних і соціальних проблем, «посилення державного суверенітету», «збереження національної (як варіанти – культурної, етнічної, політичної) ідентичності» та виходу з інтеграційних об'єднань, участь в

спільних інституціях яких передбачає делегування на наднаціональний рівень того чи іншого обсягу суверенних повноважень державної публічної влади.

Слід зазначити, що вказані програмні гасла безпосередньо корелюються та співпадають з аналогічними закликами правих популістичних партій інших європейських країн, зважаючи на спільність актуальних суспільних проблем та запитів у соціумі на якомога скоріше та простіше у функціональному й інституціональному вимірах їх вирішення.

Так, наприклад, французьке «Національне об'єднання» декларувало такі цілі власної діяльності: «...спростити процес депортації іноземців; заборонити та розпустити організації будь-якого виду, пов'язані з ісламськими фундаменталістами; зменшити імміграцію до 10 000 людей на рік; закрити всі екстремістські мечеті та заборонити іноземне фінансування місць відправлення культу; заборонити державне фінансування місць відправлення культу» [175, с. 24]. Подібним чином програмові цілі формулюють й інші європейські праві популістські партії, включаючи, у тому числі, і британські, такі, як колишні Brexit чи UKIP, або діюча їх наступниця Reform UK.

У випадку політичних партій, очолюваних Н. Фараджем, ситуативність програмових цілей та завдань взагалі, за великим рахунком, була звужена до одного питання – виходу Великої Британії з ЄС, а уся інша риторика слугувала певним інформаційним «прикриттям» ключової мети, відображеної навіть у самій назві Brexit. Така гіпотеза була доведена самим Н. Фараджем, який заявив про досягнення усіх поставлених завдань та саморозпуск своєї партії відразу після успішного з його точки зору референдуму [6, с. 126-128].

За таких умов навряд чи можна вести мову про усталену партійну ідеологію або взагалі яку-небудь ідеологічність партії Brexit (так само, як її попередниці UKIP або наступниці Reform UK), оскільки її гасла були розраховані на будь-які соціальні групи та типи виборців.

До речі, існування подібних ситуативних політичних партій «одного питання» в останні роки є спільним явищем для Великої Британії та України. В якості прикладу можна навести функціонування в українському системному

політичному просторі протягом 2018–2022 рр. такої політичної партії, як «Опозиційна платформа – За життя» (у 2016–2018 рр. – «За життя») [93].

Ця політична сила, використовуючи чимало політичних, соціально-економічних, культурно-духовних гасел, була створена для вирішення лише одного електорального завдання – акумулювання проросійських настроїв на чергових парламентських і місцевих виборах на основі єдиної штучно створеної проблематики несприйняття європейського інтеграційного курсу, обраного Українським народом та демократично захищеного під час Революції Гідності.

Втім, під усією сукупністю демонстративних гасел даної політичної партії реально втілювалася виключно одна стратегія – забезпечити внутрішню політичну платформу в українському суспільстві і системі публічної влади для реалізації російських провладних інтересів та просування російського змішаного «радянсько-імперського» погляду на політичні процеси, який взагалі не розглядає Україну як незалежну суверенну державу і не залишає їй право обирати власну концепцію політичного розвитку.

Як доказ ситуативності появи даної політичної партії та її спрямованості на єдиний напрям зовнішньополітичної проблематики та навіть одне окреме питання стратегічного масштабу, як і у випадку британської партії Brexit, можна навести такий самий короткий термін її існування, припинений з настанням цілком конкретної події – початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти політичної незалежності, територіальної цілісності України, спрямованої на знищення її державності, руйнацію економічної бази та повне підпорядкування власним неоімперським амбіціям, зумовленим як міцним історико-ідеологічним корінням, так і помилковим, викривленим сприйняттям реальності найвищим політичним керівництвом РФ. Природно, що з початком повномасштабного вторгнення Збройних Сил РФ відпала потреба у завуальованому під нормальний політичний процес використанні внутрішньої «п'ятої колони», зібраної здебільшого як з ідейних проросійських колаборантів, так і з відвертої матеріально заохочуваної агентури, на

українських виборах різного рівня, і навіть самій російській владі така політична партія після 24 лютого 2022 р. стала непотрібною та зайвою, тим більше зважаючи на її погано приховане пряме фінансування з РФ.

Отже, якщо Brexit саморозпустилася через виконання усіх поставлених завдань внаслідок позитивного для неї волевиявлення британського населення, то «Опозиційна платформа – За життя» цілком логічно була розпущена серед 10 відверто проросійських політичних партій 20 березня 2022 р. [93]. При цьому навіть один з лідерів партії В. З. Рабинович підтвердив логічний та природний характер розпуску партії, яка жодним чином не досягла поставлене перед нею російськими кураторами єдине важливе для виконавців завдання – підірвати українську незалежність, територіальну цілісність та стратегічний європейський вибір політичним шляхом через переможні результати на виборах різного рівня та подальшу реалізацію російських провладних інтересів у сформованих органах публічної влади. Так, 28 березня 2022 р., коментуючи ухвалене на засіданні РНБО рішення про розпуск, він заявив наступне: «Дію партії припинено! Війна змінює все! Світ до 24 лютого та після – це два різні світи» [18].

Ця заява є співзвучною до відповідної заяви Н. Фараджа про розпуск євро скептичної партії Brexit якраз з точки зору вичерпності партійних інтересів виключно одним єдиним вектором: у британському прикладі це – реалізація євроскептичного дезінтегрційного сценарію; в українському варіанті – просування проросійських інтересів в їх вузькій інтерпретації російською владною верхівкою та здобуття реваншу за утвердження починаючи з 2014 р. єврооптимістичного інтеграційного шляху розвитку країни.

Отже, як можна побачити, цілі двох партій, що порівнюються, є доволі схожі, за тим виключенням, що Brexit виступала за зміцнення британського суверенітету через відмову від інституціональної європейської інтеграції, а «Опозиційна платформа – За життя» і декларативно, і, тим більше, реально, концентрувала свої зусилля на заміні європейської інтеграції України одновекторним проросійським зовнішньополітичним курсом з паралельним

проникненням російського наративу в усі важливі сфери внутрішньої політики і цілковитим її підпорядкуванням суб'єктивній волі вищого політичного керівництва РФ.

Цікаво, що досить часто важко надати точну політологічну характеристику відверто популістичним та ситуативним партіям, ідеологія яких, за великим рахунком, обмежується отриманням влади, а часові межі – черговими місцевими, парламентськими чи європейськими виборами. За твердженням К. Мюдде, «ми знаємо, що це за партії, але не знаємо точно, як їх визначити» [256, с. 89].

З одного боку, термін «популізм» досить поширений як в світовому, так і, зокрема, британському експертному середовищі та загальних ЗМІ, а деякі дослідники навіть зазначають про «популістський хайп». З іншого боку, чимало дослідників застерігають проти наклеювання ярлика «популістський» на всі партії, які з тієї чи іншої причини нам не подобаються, або на всіх політичних аутсайдерів, з тієї чи іншої причини маргіналізованих на певному фланзі національної політичної системи.

Так, навряд чи можна вважати популістськими національно орієнтовані політичні партії Шотландії та Північної Ірландії, якщо вони відверто не вдаються до закликів до екстремістських засобів просування власних переконань, побудованих на прагненні до здобуття незалежності відповідних частин Великої Британії політичним шляхом. До таких партій відноситься, зокрема, правляча в Шотландії на регіональному рівні Шотландська національна партія, яка має європейську орієнтацію та послідовно виступає за збереження членства в ЄС, що помітно контрастує з постулатами, властивими дійсно правим популістським партіям країн Європи. Більше того, за соціально-економічною програмою Шотландська національна партія є наближеною до лейбористів, що виключає її умовну інтерпретацію як правої політичної сили. Водночас настанова на здобуття незалежності Шотландії, включаючи ціль щодо проведення повторного шотландського референдуму з цього питання, йде у розріз з позиціями обидвох основних парламентських партій, які, що цілком

природно і зрозуміло, виступають за збереження територіальної цілісності Великої Британії в її існуючих кордонах.

Отже, при розгляді прикладів дійсно популістських за своєю іманентною сутністю партій, постає така методологічна проблема як обґрунтування їхнього віднесення до популістських партій взагалі, так і до правих і лівих популістів зокрема, а також про те, яким чином окремі правопопулістські ідеологи співвідносяться з іншими усталеними у повсякденній політичній практиці поняттями, такими як націоналізм, радикалізм, євроскептицизм тощо.

Безпосередньо у випадку британського суспільства та політичної еліти правими популістами прямо чи завуальовано висловлювалися думки щодо необхідності заміни участі в спільному європейському проекті відродженням глобального панбританського проекту, що в сучасній політологічній думці дістав назви «Глобальна Британія» [259], і фактично до певної міри поєднує у собі елементи націоналізму, радикалізму та євроскептицизму одночасно. Водночас після виходу з ЄС ця стратегія посіла помітне місце у висловлюваннях та політичних документах обидвох основних парламентських партій, що дає змогу зробити висновок про загальну тенденцію до радикалізації зовнішньополітичного курсу Великої Британії після виходу з ЄС, що є наслідком як формального звільнення від певних умовностей та погоджувальних процедур, так і безпосереднього впливу популістичних політичних партій на формування нового концепту британської політики, у тому числі – на найвищому рівні системної парламентської політичної еліти (як консерваторів, так і лейбористів).

При цьому в історичній ретроспективі варто відзначити, що навіть багаторічний лідер близької до лівого, соціалістичного політичного флангу Лейбористської партії, достатньо успішний в особистому електоральному, публічних політичному та економічному вимірах прем'єр-міністр Великої Британії Е. Блер не відкидав, а навпаки підтримував ідею запозичення певних парадигм розвитку та стратегій у колишньої Британської імперії, включаючи означений актуальний для дезінтегрованої держави концепт «Глобальної

Британії». Під час свого головування в партії та уряді в 1997 р. він висловився наступним чином: «я дуже ціную нашу історію. Той факт, що ми були імперією, не є підґрунтям ані для вибачень, ані для заламування рук; скоріше, він повинен бути використаний для посилення глобального впливу Британії – через Співдружність та силу англійської мови. Британія повинна дивитися назовні – ми другий за величиною імпортер та експортер іноземних інвестицій у світі. Тому життєво важливим є те, що відбувається в навколишньому світі. Британія має відновити особливі відносини зі Сполученими Штатами, які зруйнував уряд Мейджора. ... Коли Велика Британія та Америка працюють разом на міжнародній арені, ми мало чого не можемо досягти. Ми не повинні забувати історичну та справжню роль США у захисті політичних та економічних свобод, які ми вважаємо само собою зрозумілими... вони є силою доброго у світі. На них завжди можна покласти, коли справа погана. Те саме завжди має бути вірно щодо Великої Британії» [173].

При цьому принципово новий імпульс стратегія «Глобальна Британія» отримала після реалізації ухваленого на референдумі рішення щодо виходу Великої Британії з ЄС. Посилення глобального впливу Великої Британії вже після «брекзиту» підкреслювали, серед інших політичних діячів, прем'єр-міністри Б. Джонсон і Т. Мей.

Зокрема, на початку 2020 р. Б. Джонсон виголосив промову в м. Гринвічі, в якій згадав те, що колись саме м. Гринвіч став нульовим меридіаном, точкою відліку для кораблів, точкою відліку часу, символізуючи геополітичне становище Британії як точки відліку, центру світу, і, якщо правильно розіграти карту, то зараз Британія може стати такою самою точкою відліку. Б. Джонсон при цьому у властивій йому доволі вільній та своєрідній манері висловлювань порівняв Велику Британію з Суперменом, яка одягне свій плащ і врятує світ, провівши його у світ вільної торгівлі. Саме вільна торгівля, на його думку, є вирішенням усіх економічних проблем.

У свою чергу, Т. Мей після референдуму характеризувала своє бачення майбутньої Великої Британії як країни, що буде «брати повну участь у

просуванні миру та процвітання в усьому світі» і «за допомогою наших чудових збройних сил та розвідки захищати наші інтереси та безпеку, як і безпеку наших союзників». Більше того, навіть вже в першому своєму інтерв'ю на найвищій посаді вона заявила, що хоче бачити «незалежну Велику Британію, яка прокладає власний шлях у світі», і що країна обов'язково «здобуде вигоду від виходу з ЄС», при цьому, щоправда, визнавши, що очікуються деякі проблеми [274, с. 24].

Значний інтерес для розуміння інтерпретації Т. Мей нової ролі Великої Британії у світі після кардинальної модернізації відносин з ЄС представляє її програмний виступ 5 жовтня 2016 р. на Конференції Консервативної партії, після якого The Economist і NY Times написали про явище т.з. «революційного консерватизму», який значно відрізняється від програмних настанов Д. Камерона та його оточення у партійній структурі. Саме тоді було чітко позначено позицію нового консервативного уряду на майбутніх переговорах про вихід з ЄС, основні контури угоди та оголошено будівництво концепту «нової Британії» – не європейської, а якраз саме глобальної [274, с. 25].

Аналізуючи реальний вплив перебування в ЄС на обсяг суверенних можливостей держави, слід визнати, що членство в ЄС, безумовно, накладало певні політико-правові обмеження у застосуванні збройної сили для захисту власних національних інтересів, тому у даному випадку насправді «брекзйт» до певної міри відкрив шлях британській публічній владі під керівництвом правлячої за результатами чергових парламентських виборів партії до абсолютно суверенної процедури ухвалення подібного рішення (як на неформальному політичному, так і на формальному політико-правовому рівні).

У даному випадку можна навіть привести показовий приклад часів головування Е. Блера (йдеться про 2002–2003 рр., тобто період політичної дискусії та практичного застосування британських збройних сил у бойових діях), коли британська участь у військовій операції в Іраку стала предметом гострих суперечностей між Великою Британією та більшістю членів ЄС, включаючи ключових у політичному й економічному сенсі фундаторів процесів

європейської інтеграції – Німеччину та Францію. Подальший розкол серед європейських країн на тих, хто взяв участь у військовій операції, і на тих, хто відмовився надіслати свої війська до Іраку, свідчив про відсутність узгодженої зовнішньої політики в рамках ЄС, а також поглиблення кризи між провідними країнами-членами цієї організації (Францією та ФРН), з іншого боку, та США і Великою Британією. До складу сил коаліції увійшли військовослужбовці 15 європейських країн, з яких членами ЄС були лише Великобританія, Італія, Іспанія, Нідерланди, Данія та Португалія [194, с. 291].

Таким чином, можна було говорити про абсолютну самостійність Великої Британії у зовнішньополітичних питаннях відносин з третіми країнами, включаючи можливість ухвалення рішень про застосування збройної сили, а також про відсутність координації політичних позицій держав-членів ЄС в якості постійних членів Ради Безпеки ООН.

Отже, навіть у період членства в ЄС Велика Британія зберігала значну частину суверенних повноважень у зовнішній політиці, крім делегування деяких окремих суверенних повноважень спільним органам ЄС в межах тих сфер, наднаціональне регулювання яких було погоджене з суверенною британською публічною владою.

Загалом, вказані явища й тенденції у діяльності політичних партій, починаючи з морально-психологічного усвідомлення своєї історичної місії як носія тієї чи іншої політичної ідеології та стратегічних пріоритетів розвитку держави та суспільства, досить помітно проявилися під час підготовки та проведення референдуму щодо виходу Великої Британії з ЄС.

Так, громадськість та експертне середовище звертають увагу на кардинальну різницю між декларованими публічно та реальними поглядами на доцільність знаходження країни в ЄС більшості британських прем'єр-міністрів, які за сумісництвом були лідерами правлячої у досліджуваній конкретно-історичний період Консервативної партії.

Наприклад, як досить аргументовано міркує політологічна спільнота, ніколи не був переконаним прихильником виходу Великої Британії з ЄС

Б. Джонсон [292, с. 333], але став «заручником» складної гри, яку сам і розпочав з популістичних мотивів, якраз розраховуючи перекласти левову частину відповідальності за можливу реалізацію цього кроку на населення. Таку ж точку зору часто висловлюють щодо Д. Камерона [300], який ще більшою мірою, ніж Б. Джонсон, не був ідейним євроскептиком (таким, як, наприклад, Т. Мей, чи, можливо Р. Сунак, але в останньому випадку, як вбачається, експертному та науковому середовищу ще потрібно зрозуміти реальні політичні настанови та постулати, що внутрішньо формують особистість чинного лідера британських консерваторів).

Так, наприклад, щодо передбачуваної різниці між поглядами та діями Д. Камерона у період підготовки до референдуму під тиском популістичних політичних партій і діячів (таких, як, наприклад, Н. Фарадж, який проводив активну діяльність в інформаційному середовищі, зображуючи бескомпромісну євроскептичну та ізоляціоністську позицію, що було дуже зрозуміло та однозначно в масовому уявленні, а тому викликало не тільки значний резонанс, але і певне зростання суспільної довіри до вказаного типу політиків на відповідному етапі гострої суспільної дискусії), а також з метою підвищення власного електорального рівня підтримки, можна відзначити, що цей політичний діяч проводив підготовку референдуму фактично у розріз з власними євроінтеграційними поглядами, але при цьому досі вважає сам факт проведення референдуму виправданим та безальтернативним [163].

На наш погляд, референдум дійсно є інструментом безпосередньої демократії, передбаченим конституційно-правовими нормами переважної більшості країн світу, включаючи Велику Британію та Україну, але в той же час до цього інструменту потрібно ставитися з великою обережністю та цілою низкою політичних й правових умов для можливості та доцільності його застосування.

Так, як здається, питання про стратегічний зовнішньополітичний та зовнішньоекономічний курс держави, який реалізується шляхом реалізації функції міждержавної інтеграції, необхідно все ж таки остаточно вирішувати на

парламентському рівні, з урахуванням усіх можливих політичних, економічних, соціальних, культурних, ціннісних чинників, а не шляхом надання відповіді населенням на просте, однозначне питання щодо подальшого членства в інтеграційному об'єднанні.

По-перше, для повноцінної, об'єктивної оцінки усіх можливих загроз, викликів, переваг та наслідків виходу чи невиходу з певного інтеграційного інституту, насамперед маючи на увазі ЄС як унікальний політичний і економічний феномен у сучасному світі, потрібно мати достатньо високий обсяг спеціальних знань та здатність до інтерпретації сукупності ключових чинників в їх цілісному, системному вигляді. Виходячи з такої характеристики, навряд чи можна розглядати референдум як оптимальний спосіб врахування усіх чинників, що впливають на стратегічний курс держави та її ціннісний вибір. При цьому політичні партії, представлені в парламенті, виражають волю власного електорату, несуть політичну відповідальність перед виборцями за свої дії та рішення на кожних чергових виборах, а тому опосередковано якраз і уособлюють політичні настанови, властиві більшості населення, в їх найбільш узагальненій формі (тобто саме на рівні загальної відповіді «так / ні»).

Більше того, саме Великій Британії, на відміну від континентальних європейських держав, історично властива модель парламентського суверенітету у прийнятті рішень, яка передбачає абсолютне право ухвалення парламентом будь-яких рішень з невизначеного кола питань без проведення всенародного голосування.

Отже, теоретично і практично Д. Камерон міг уникнути проведення референдуму хоч б виходячи з посилання на британський парламентський суверенітет, яку цілком зрозуміли та сприйняли б у консервативному британському суспільстві, а тому його думка про відсутність альтернативи обраному способу вирішення проблеми або обраній формальній процедурі не витримує жодної аргументованої критики. При цьому не викликає сумнівів, що рішення про проведення референдуму приймалося урядом Д. Камерона під тиском певної частини британської політичної системи та населення, яка

проявила себе активним чином у потрібний, своєчасний для «проштовхування» відповідної ідеї історичний і політичний момент.

На наш погляд, у 2016 р. у консерваторів під головуванням Д. Камерона існувала не тільки можливість, але і доцільність перенесення дискусії та місця прийняття остаточного рішення до парламенту, зважаючи як на стратегічне значення й складність питання, так і на основоположну британську політичну традицію вирішувати усі ключові проблеми суспільно-політичного розвитку парламентським шляхом, що, на думку британської політичної еліти (особливо – її консервативної частини) і гарантувало відносну стабільність їх політичної системи у порівнянні з більшістю континентальних, які активно застосовували інститут референдуму на різних етапах своєї історії. Іншими словами, йдеться про те, що проведення референдуму з імперативною юридичною силою з питання стратегічного вибору майбутнього країни фактично суперечило британській доктрині суверенітету парламенту, відмінної від доктрини суверенітету народу, притаманної більшості країн континентальної Європи, включаючи членів ЄС.

Розглядаючи парламентський суверенітет та його вплив на політичну, зокрема – партійну, систему Великої Британії, слід зазначити, що більшість обох палат британського парламенту висловилися за те, щоб країна залишилася в ЄС попри те, що на загальному референдумі з невеликою перевагою (51,9 % проти 48,1 %) здобула позиція щодо доцільності виходу з інтеграційного об'єднання, тобто можна констатувати наявність кризової ситуації невідповідності точки зору політичної еліти та населення на Brexit. При цьому, якщо виходити з класичного розуміння парламентського суверенітету, притаманного неписаним британським джерелам політико-правових норм, остаточне рішення зі стратегічного питання мав би приймати саме парламент, а не безпосередньо населення шляхом референдуму.

Щодо моделі парламентського суверенітету, традиційно притаманного британській політичній системі, слід зазначити, що референдум щодо виходу з ЄС значно вплинув і на сприйняття зазначеної константи політичного

управління Великої Британії з тієї точки зору, що починаючи з 2020 р. навіть теоретично дискутується не можливість ухвалення парламентського рішення щодо поновлення членства в ЄС, а саме гіпотетичне припущення про майбутнє проведення повторного референдуму з аналогічним предметом опитування.

У будь-якому випадку, Brexit призвів ще й до наукової та експертної дискусії щодо конкуренції двох концептів – парламентського суверенітету, який є результатом визнання верховенства т.з. «політичної» неписаної конституції, та суверенітету народу, формальним (позитивним) наслідком чого якраз і є визнання результатів референдуму в якості обов'язкових, що були практично реалізовані британським урядом у період до 2020 р.

Крім того, як показує британський приклад, на безпосереднє волевиявлення електорату шляхом референдуму значний вплив мають ситуативні популістські заклики безпосередньо під час його підготовки та проведення, що дає змогу популістам не лише змінити результати волевиявлення, але і відібрати певну частину голосів у основних парламентських партій поміркованого типу на чергових виборах.

До того ж, як було достатньо докладно показано у попередніх розділах дисертаційного дослідження, окрім суб'єктивних, достатньо радикалізованих щодо доцільності та необхідності виходу з ЄС, максимально спрощених за сутністю і формою втілення в інформаційному просторі, гасел і висловлювань окремих політичних діячів та партій, існувала ще й ціла низка об'єктивних причин, які вплинули на британський електорат в їх ставленні до європейської інтеграції та ЄС як специфічного інституціонального утворення.

Зокрема, коли Велика Британія вступила до ЄС у 1973 р., країна знаходилася у стані економічної кризи, а тому одним з ключових мотивів на той момент було подолання негативних економічних тенденцій через використання спільних європейських фінансово-економічних інструментів, тобто, як можна побачити, спільні політичні цінності не були на той час основним чинником європейської інтеграції в масовому уявленні британського електорату та політичної еліти незалежно від партійної приналежності.

Однак з подоланням наслідків економічної кризи та початком зростання реального рівня життя почали поширюватися настрої щодо недоцільності обмеження державного суверенітету та делегування окремих суверенних повноважень спільним європейським інституціям, що було викликано як традиційним британським ставленням до власної політичної й культурної ідентичності і навіть певної історичної обраності, детермінованим імперським колоніальним минулим, так і недоречністю, на погляд багатьох британців, координації багатьох класичних питань внутрішньої компетенції держави на наднаціональному рівні. Крім того, Велика Британія була одним із основних фінансових донорів ЄС [265], тобто пряма економічна користь від європейської інтеграції значній частині електорату здавалася доволі сумнівною.

Ще одним гострим чинником, який прискорив початок суспільної дискусії щодо доцільності знаходження в ЄС, як вже зазначалося, стала глибока міграційна криза, коли з 2008 до 2014 рр. тільки кількість внутрішніх мігрантів з країн ЄС (не враховуючи кількість мігрантів з третіх країн, у тому числі – колишніх британських колоній, для яких порядок імміграції є спрощеним) у Великій Британії збільшилася з 2 до 3 млн. чол. [193].

Як наслідок, якщо у 2007 р. питання міграції вважали пріоритетним близько 20 % британських респондентів соціологічних опитувань, то до 2010 р. цей показник зріс до 35 %, а в 2015 р. – до 50 %. Згідно з опитуванням «YouGov» у 2015 р., 75 % британців визнали рівень міграції до країни занадто високим [289].

Відтак, хоча консервативний уряд Д. Камерона і законодавчо й організаційно посилив міграційний режим щодо іноземців з третіх країн, але громадян ЄС при цьому захищали правила Європейського єдиного ринку, чинні на наднаціональному рівні та визначальні як ключове джерело свободи пересування в межах ЄС.

Тим часом, британці хотіли б зменшити кількість іммігрантів саме із країн Східної Європи, які на той час вже були членами ЄС. У результаті, у 2015 р. (тобто перед самим початком процесу оголошення та підготовки до

референдуму) у 62 % громадян склалося враження, що влада не контролює міграційну політику [289], що також прямим корелюючим способом вплинуло на сприйняття європейської інтеграції як першопричини масштабних міграційних проблем, особливо у консервативно налаштованій частині британського електорату, частина якого відійшла до правих популістів та регіональних партій націоналістичного спрямування.

Отже, як підсумок зазначених процесів у масовій електоральній свідомості, у 2015–2016 рр. занепокоєння щодо міграції зійшло на традиційний, історично та культурологічно обумовлений, євроскептицизм значної частини британців, створивши критичну масу електорату, яка виступала за кардинальний перегляд відносин із ЄС, в результаті чого до референдуму закликали не лише 75 % виборців консерваторів, але й близько 50 % виборців лейбористів та проєвропейських «Ліберальних демократів» [178, с. 624], що, у свою чергу, змусило політичні партії, включаючи правлячу Консервативну, змінювати свої позиції та найближчі плани, розпочинаючи підготовку до референдуму, а до певної міри – делегуючи остаточне рішення питання про доцільність знаходження в ЄС населенню і зобов'язуючись виконати будь-який варіант голосування.

Таким чином, дійсно можна вести мову про фактичне порушення класичного британського принципу парламентського суверенітету і обрання політичними акторами континентальної моделі загального волевиявлення як прояву суверенітету народу у вирішенні найважливіших стратегічних питань суспільно-політичного розвитку.

При цьому важливою обставиною у контексті певного проектування британського досвіду на існуючі українські реалії є той факт, що уряд Д. Камерона все таки намагався зберегти членство Великої Британії в ЄС, але використовував для цього дещо «половинні» засоби, не вирішуючи самої суті наявних проблем ані в бік просування доктрини парламентського суверенітету щодо ухвалення стратегічних рішень, ані в бік однозначного формування принципово нового погляду на взаємовідносини з ЄС та європейську

інтеграцію як об'єктивний регіональний процес, обумовлений не лише економічною доцільністю, але ще й спільними цінностями і спільним баченням майбутнього політичного, правового і культурного розвитку на основі єдиних принципів і постулатів.

Так, результатом вказаних спроб врятувати європейський інтеграційний курс Великої Британії стало підписання Договору про Новий статус Великої Британії в Європейському Союзі від 19 лютого 2016 р. [284], яким встановлювався, за великим рахунком, новий принцип економічного управління в ЄС.

Основні поступки з боку ЄС полягали у визнанні суверенної незалежності не лише британської банківської системи, а й національних банків усіх країн, що не входять до зони євро, а також право не надавати фінансову допомогу країнам єврозони, які страждають від економічної кризи (таким, як, наприклад, Греція, приклад якої є у даному контексті доволі показовим).

Втім, при цьому визнавалося, що для подальшого розвитку необхідне продовження політичної інтеграції країн єврозони. Крім того, фактична неучасть Британії у європейській системі квотного розподілу зовнішніх мігрантів було збережено. Однак водночас жодного компромісного рішення не було досягнуто з таких ключових питань, як єдина сільськогосподарська політика та політика у сфері регулювання рибальства. Загалом основну частину вимог Великої Британії було прийнято, завдяки чому сталося розширення її політичної та економічної автономії у складі ЄС.

В той же час, незрозумілість юридичних наслідків досягнутої угоди виявилась у тому, що навіть після її укладання британський референдум не було скасовано, а підготовка до нього тривала за активної участі керівництва консерваторів, лідер яких Д. Камерон, як вже неодноразово було підкреслено, особисто декларував бажання залишити країну в ЄС, що означалося політичними експертами англomовним терміном «remain», який означав підтримку збереження членства Великої Британії в ЄС за умови деяких змін

політичних та економічних засад двосторонніх відносин (т.з. «правил гри») між зазначеними політичними акторами [269].

Водночас, як стало зрозуміло згодом, ані Д. Камерон, ані його наступники на чолі Консервативної партії та британського уряду не спромоглися знайти компромісного рішення без кардинальної зміни зовнішньополітичного стратегічного курсу з формальної або змістовної точки зору. Іншими словами, проведення референдуму не було замінено на притаманну британській політичній традиції парламентську процедуру з опорою на принцип парламентського суверенітету та абсолютної необмеженої компетенції парламенту, а з іншого боку – консерватори не змогли аргументовано протистояти самій сутності євроскептичних поглядів, фактично зазнавши поразки в цьому окремому питанні як від популістичних політичних партій, так і від власного «брекзитерського» крила (до нього, серед інших, належала і наступниця Д. Камерона, очільник партії та уряду у 2016–2019 рр. Т. Мей).

Загалом, розглядаючи трансформації партійних систем Великої Британії та України протягом останніх років, зокрема у контексті виходу Великої Британії з ЄС, офіційно оформленого у 2020 р., можна відзначити декілька ключових суспільних конфліктів, навколо яких відбуваються подальші зміни у структурі та якості партійних систем, кількості політичних партій, змісті їх ідеологій, програм та передвиборчих платформ.

По-перше, це, звичайно, безпосередньо сам конфлікт між прихильниками та опонентами європейської інтеграції (єврооптимістами та євроскептиками). Саме по вказаній лінії здебільшого наразі відбувається розмежування партійних ідеологій як у Великій Британії, так і в Україні (з тією різницею, що британською альтернативою виступає дійсно суверенний та незалежний «британський» проект, т. зв. «Глобальна Британія», а в сучасних українських умовах єдиною реальною альтернативою європейській інтеграції та єврооптимізму є відверто проросійська парадигма подальшого суспільно-політичного розвитку, що відчувається і в програмних документах політичних партій обидвох країн відповідно; слід зазначити, що жодному британському

політику навіть не спадає на думку пропагувати модель підпорядкування державних і суспільних інтересів політичному курсу тієї чи іншої іноземної держави).

При цьому цікавим фактом є наявність декількох груп у складі кожної з обидвох основних парламентських партій Великої Британії, що свідчить про активну внутрішньопартійну дискусію в лавах консерваторів та лейбористів, і є доказом реальної демократичності британської партійної системи, що далеко не в кожному випадку можна констатувати щодо української партійної системи.

Другою визначальною тенденцією є стрімке зменшення кількості та якості ідеологічного конфлікту по лінії «праві – ліві». Це пояснюється комплексом причин та факторів, зокрема, серед них слід відзначити такі: а) фактичне зникнення у сучасних суспільствах будь-яких гострих т. зв. «класових» протиріч, законодавче й управлінське гарантування соціально-економічних прав найманих працівників, відсутність критичної, революційної ситуації між роботодавцями та найманими працівниками; б) прагнення основних, системних політичних партій до максимального розширення соціальної бази власного електорату, внаслідок чого з партійних програм та передвиборчих платформ зникають ідеологічні маркери, такі як, наприклад, «соціалізм», що був усунений з тексту конституції Лейбористської партії; в) рух переважної більшості масових політичних партій до професійної моделі, орієнтованої першочергово на здобуття політичної влади та формування державних, регіональних і муніципальних органів різного рівня, а не на безкомпромісне просування ідеологічних настанов, що було притаманне, наприклад, європейським лівим (комуністичним, соціалістичним і, до певної міри, соціал-демократичним) партіям на попередніх конкретно-історичних періодах їх становлення та розвитку.

По-третє, можна звернути увагу на соціальні розломи національно-етнічного чи територіального характеру. У випадку Великої Британії вказаний конфлікт як чинник впливу на трансформацію партійної системи значно посилюється кардинально різними результатами волевиявлення на референдумі у

різних регіонах, що є складовими частинами Об'єднаного Королівства. Так, Шотландська національна партія значно зміцнила наголос на європейському інтеграційному векторі розвитку на противагу загальному британському дезінтеграційному курсу з акцентом на плановане гіпотетичне здобуття Шотландією державної незалежності.

Як здається, у цьому випадку, скоріше за все, крім ідеологічної впевненості певної частини партійної еліти та електорату в безальтернативності європейського інтеграційного шляху, можна вести мову і про намагання лідера партії Н. Стерджен використати факт невідповідності загальних британських результатів голосування окремо взятим шотландським для додаткового обґрунтування її ключової ідеї про необхідність проведення повторного референдуму щодо незалежності Шотландії.

Ще одним конфліктом, який формує трансформаційні тенденції у розвитку сучасних партійних систем, є протиріччя між великими містами та сільською місцевістю, а також між старшим поколінням та молоддю, зважаючи на досить помітну різницю особистих інтересів представників вказаних груп, а також диференціацію їх поглядів на методи реалізації цих інтересів й життєво важливих потреб. В якості прикладу можна навести діяльність національно-консервативних партій виключно регіональної спрямованості, які з націоналістичних та ізоляціоністських позицій виступають за зміцнення державного суверенітету та дезінтеграційний вектор розвитку відповідного регіону як у відносинах з ЄС, та і щодо центральної влади в межах самої Великої Британії (таких, як Традиційний юніоністський голос чи Ольстерська юніоністська партія). Вказані політичні партії мають найвищу популярність у невеликих містах та сільській місцевості відповідного регіону, і акцентують увагу у своїй поточній діяльності на захист інтересів «звичайної» людини як від глобальних ризиків та загроз (мігранти, імпортери, глобальна економічна конкуренція і т.п.), так і від т. зв. «несправедливості» у політиці центральної влади щодо відповідних цільових категорій виборців.

В цілому, аналізуючи досвід модернізації відносин Велика Британія–ЄС для України у контексті національних трансформації партійних систем, слід відзначити, що, на наш погляд, глибина сучасних загроз, обумовлена як об'єктивними процесами економічної та політичної глобалізації, так і суб'єктивними діями окремих акторів світової політики (перш за все, йдеться про збройну агресію РФ проти державного суверенітету України, яка має масштабні наслідки для всієї системи універсальної і регіональної міжнародної безпеки та подальшого європейського інтеграційного розвитку), вимагають від сучасних політичних партій чіткого розуміння бажаного зовнішньополітичного вектору та однозначного його відображення у програмових документах. Більше того, саме зовнішньополітичні питання, а не теоретичні ідеологічні настанови, складають в європейських країнах на сучасному етапі їх суспільно-політичної модернізації фундаментальну основу партійних ідеологій, детермінуючи різницю між їх цілями, завданнями та ключовими політичними поглядами.

Загалом, як вбачається, на сучасному етапі в світі спостерігається певна криза партійних ідеологій взагалі, і, зокрема, ліберально-демократичної ідеї, про що свідчать електоральні успіхи популістських партій, орієнтація багатьох політичних партій виключно на розширення власної електоральної бази, спрощення партійних гасел у передвиборчих програмах.

Означені процеси є характерними, серед інших країн, і для Великої Британії, що обумовлюється як історично детермінованою специфікою британського політичного курсу та суспільної свідомості, так і новітнім посиленням євроскептичних настроїв на тлі масштабних європейських криз соціально-економічного, демографічного, безпекового характеру.

В таких умовах партійна система України має усі можливості продемонструвати зворотні тенденції до демократизації партійних програм та інституціонального сприйняття спільних європейських цінностей, особливо у контексті інтенсифікації руху до вступу в ЄС, який наразі спостерігається в українській зовнішній політиці.

Означені тенденції стануть можливими за умови урахування досвіду сучасних трансформації партійної системи Великої Британії, виходячи з декількох праксіологічних позицій, виокремлення яких базується на фактологічному матеріалі щодо функціонування британських політичних партій, ретельно опрацьованому в даному дослідженні.

По-перше, необхідним є забезпечення належної комунікації між партійними елітами та населенням з питань розроблення стратегічного політичного курсу, змістовного наповнення партійних програм, ставлення до європейської інтеграції. Зокрема, важливим елементом є доступ до об'єктивної інформації про Європейський Союз, спільні європейські цінності, принципової переваги інтеграційної парадигми розвитку над дезінтеграційною.

По-друге, передвиборчі партійні програми мають бути побудовані на постійних ідеологічних константах, передбачених їх статутами, а такі ідеологічні настанови мають водночас виступати ключовим орієнтиром для голосувань партійних фракцій у парламенті та представницьких органах різних рівнів.

По-третє, національні політичні партії в ідеальній моделі їх діяльності мають виробляти підходи, адресовані до населення всієї держави, а не замикаючи поточні партійні інтереси на певному регіоні, оскільки, як свідчить британський досвід, регіоналізація та фрагментація політичних логічно призводять до посилення сепаратистських настроїв та протиставлення політичної позиції регіональних партій позиціям з відповідних питань нагального порядку денного основних парламентських партій. При цьому у британському випадку такій фрагментації партійної системи сприяє диференціація виборчих систем та відмінний механізм національних та регіональних парламентських виборів.

Врахування вказаних особливостей і тенденцій, серед інших чинників та умов, може дозволити українській партійній системі стати прикладом посилення ліберально-демократичних та єврооптимістичних тенденцій в умовах їх загального розмивання та послаблення.

Висновки до розділу 3

З політичних інтересів основних парламентських партій Великої Британії починаючи з 2020 р. були виключені спільні інтереси та цілі Європейського Союзу, що є логічним наслідком юридичного та фактичного завершення процесу виходу країни з цього інтеграційного об'єднання.

Поточний (ситуативний) вектор політичних інтересів правлячої Консервативної партії фокусується навколо трьох основних блоків проблемних питань, що безпосередньо впливають на її електоральну підтримку: а) політичні проблеми сприйняття консерваторів у суспільстві, викликані нестабільністю упартійному керівництві та особистими репутаційними прорахунками її лідерів (зокрема, Б. Джонсона, Л. Трасс); б) соціально-економічні проблеми, безпосереднім наслідком яких є збільшення інфляції та зменшення реальної споживчої спроможності значної частини британського населення протягом 2022 р.; в) загострення, після місцевих виборів 5 травня 2022 р., проблем збереження територіальної цілісності Великої Британії та спільності та уніфікованості її зовнішньополітичного курсу, зокрема щодо доцільності чи недоцільності членства Великої Британії або її окремої складової частини в ЄС, що пов'язано зі значними електоральними успіхами регіонально орієнтованих політичних партій націоналістичного спрямування в Північній Ірландії та Шотландії.

Ключовим чинником впливу на трансформацію партійної системи Великої Британії протягом 2016-2023 рр. є соціально-політичний та історично-ідеологічний конфлікт між прихильниками та опонентами європейської інтеграції (єврооптимістами та євроскептиками). Саме по вказаній лінії здебільшого наразі відбувається розмежування партійних ідеологій як у Великій Британії, так і в Україні.

Важливою тенденцією сучасного розвитку партійної системи Великої Британії та зміни політичних інтересів основних парламентських партій є стрімке зменшення кількості та якості ідеологічного конфлікту по лінії «праві –

ліві». Це пояснюється комплексом соціально-економічних та політичних причин і факторів, зокрема, серед них слід відзначити такі: а) фактичне зникнення у сучасних суспільствах будь-яких гострих т. зв. «класових» протирічч, законодавче й управлінське гарантування соціально-економічних прав найманих працівників, відсутність критичної, революційної ситуації між роботодавцями та найманими працівниками; б) прагнення основних, системних політичних партій до максимального розширення соціальної бази власного електорату, внаслідок чого з партійних програм та передвиборчих платформ зникають ідеологічні маркери, такі як, наприклад, «соціалізм», що був усунений з тексту конституції Лейбористської партії; в) рух переважної більшості масових політичних партій до професійної моделі, орієнтованої першочергово на здобуття політичної влади та формування державних, регіональних і муніципальних органів різного рівня, а не на безкомпромісне просування ідеологічних настанов, що було притаманне, наприклад, європейським лівим (комуністичним, соціалістичним і, до певної міри, соціал-демократичним) партіям на попередніх конкретно-історичних періодах їх становлення та розвитку.

Соціальні розломи національно-етнічного характеру в умовах існування складної за адміністративно-територіальним устроєм держави як чинник впливу на трансформацію партійної системи Великої Британії значно посилюється кардинально різними результатами волевиявлення на референдумі у різних регіонах, що є складовими частинами Об'єднаного Королівства. При цьому слід констатувати тенденцію щодо намагання національно орієнтованих регіональних політичних партій використати факт невідповідності загальних британських результатів голосування окремо взятим регіональним для додаткового обґрунтування ідеї про необхідність проведення повторного референдуму щодо незалежності від Великої Британії (Шотландська національна партія).

Основні наукові результати розділу опубліковані в працях автора: Митрощенко В. І. Трансформація політичних партій Великої Британії після

виходу з Європейського Союзу: тенденції та перспективи. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2022. Вип. 1. С. 79-85; Балабанов К. В., Митрощенко В. І. Партія ReformUK (Brexit) та її вплив на процес виходу Великої Британії з Європейського Союзу. *Актуальні проблеми науки та освіти : зб. матеріалів XXIV підсумкової наук.-практ. конф. викладачів 04 лютого 2022 р. / за заг. ред. М. В. Трофименка.* Маріуполь: МДУ, 2022. С. 126-128.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження особливостей, тенденцій та закономірностей трансформації партійної системи Великої Британії в умовах Brexit було зроблено наступні висновки:

1. На трансформацію сучасних партійних систем впливають не лише внутрішні зв'язки, форми й засоби комунікації й суперечності, а й зовнішні чинники, зокрема: взаємозв'язки між партійною та політичною системами; між партійною системою та моральною системою суспільства; між партійною та правовою системою; між партійною системою національної держави та партійною системою інтеграційного об'єднання. При цьому будь-які трансформації партійної системи зумовлені одночасно як певними об'єктивними процесами (такими, як, наприклад, процес європейської міждержавної інтеграції), так і суб'єктивними потребами, інтересами, ідеями, поглядами учасників політичного процесу. Важливою особливістю сучасної трансформації партійних систем є вплив на них процесів глобалізації та міждержавної інтеграції, причому національні партійні системи виступають елементом не лише власне політичної системи, але і громадянського суспільства, і ця взаємодія має потрійний характер, адже йдеться одночасно про три рівні громадянського суспільства – національне (державна), регіональне (інтеграційне об'єднання з елементами наднаціональності) та глобальне (універсальний, транснаціональний, світовий рівень), причому поняття «глобальне громадянське суспільство» є проявом сучасних тенденцій та новітньою категорією політологічної науки. Отже, трансформацію партійної системи можна визначити як суттєву зміну якісних та кількісних характеристик національної чи наднаціональної партійної системи еволюційного або стрибкоподібного характеру, яка може мати як прогресивні, так і регресивні наслідки для суспільного розвитку.

2. Методологію дослідження трансформації сучасних партійних систем складає сукупність науково-дослідних засобів, до яких відносяться політологічні методи, ідеї, концепції. Застосування порівняльного методу дозволило проаналізувати тенденції розвитку партійних систем в історичному вимірі (ретроспективний аспект), а з іншого боку дало можливість зіставити між собою сучасні партійні системи різних держав з метою виявлення критеріїв їх класифікації й виокремлення позитивного зарубіжного досвіду для запозичення. Це також дозволило найповніше зрозуміти сучасні тенденції трансформації партійних систем через визначення спільних та найбільш поширених з них, що мають місце одночасно в онтологічній площині функціонування політичних систем різних держав світу. Формально-догматичний аналіз конституцій та передвиборчих маніфестів британських політичних партій, дозволив визначити ставлення суспільства та партійних еліт до ключових суспільно-політичних й соціально-економічних тенденцій та подій. Структурно-функціональне дослідження голосування політичних партій у національному парламенті, Європейському парламенті, регіональних та місцевих представницьких органах дало змогу виявити реальну політичну позицію британських партій з питань європейської інтеграції. Статистичний аналіз електоральних результатів політичних партій на парламентських, європейських, регіональних, місцевих виборах виявив сучасні тенденції трансформації партійної системи Великої Британії на тлі останніх змін громадської думки з принципових проблем суспільно-політичного розвитку. Аналіз соціологічних досліджень щодо встановлення рейтингів політичних партій та політологічне дослідження офіційних заяв партійних лідерів, членів партійних фракцій, поглядів експертного середовища дозволило сформулювати прогнози щодо подальших тенденцій розвитку партійної системи Великої Британії, що особливо актуалізується напередодні майбутніх парламентських виборів 2024 р.

3. Формально-інституціональною особливістю функціонування британських політичних партій є фактична відсутність постійних партійних

програм, роль яких виконують виборчі маніфести (тобто по суті – передвиборчі платформи), що зумовлює значний рівень впливу політичної кон'юнктури, що відбуваються у внутрішньому та зовнішньому житті політичних, соціально-економічних та культурних подій, а також суспільної думки з найважливіших поточних питань на зміст партійних цілей та завдань, що виражаються у зазначених документах тактичного характеру; водночас стратегічні цілі партії формулюються у т. зв. партійних «конституціях», які є концептуальним джерелом ідеології політичних партій, але також досить часто змінюються під впливом поточних подій та необхідності розширення та утримання електоральної підтримки перед кожними черговими виборами. Провідну, домінуючу роль у партійній системі Великої Британії відіграють Консервативна та Лейбористська партії, що пов'язане, з одного боку, з політичними традиціями та консерватизмом британців, а з іншого боку, традиційним, історично притаманним більшості британського населення бажанням зберегти певну політичну, соціальну, економічну, культурно-духовну стабільність у суспільстві та державі. Водночас характерною рисою останніх років є поява політичних партій, що фундаментально побудовані на дезінтеграційному баченні майбутнього Великої Британії, при цьому дані погляди посилюються популістською та ситуативно-електоральною спрямованістю їх гасел та програмових цілей.

4. Визначальними соціально-економічними детермінантами, що обумовили початок суспільної та партійної дискусії щодо доцільності перебування Великої Британії в ЄС, стали світова економічна криза, одним з найбільш масштабних проявів якої стала європейська боргова криза у валютній зоні євро, а також європейська міграційна криза. Крім того, європейські інтеграційні процеси в економічній сфері у британській суспільній та партійній свідомості вступили у певну суперечність з концепцією абсолютного суверенітету парламенту та ідеєю «особливого шляху» Великої Британії, яка ніколи не була інтегрованою у спільні структури ЄС на ідентичному рівні з переважною більшістю континентальних держав-членів, що стало одним з

чинників посилення дезінтеграційних тенденцій як в діяльності основних політичних партій (Консервативної та Лейбористської), що сприяло появі й електоральному зміцненню другорядних партій популістської соціально-економічної спрямованості (таких, як, наприклад, Reform UK як правонаступниця партії Brexit). При цьому передвиборчі маніфести керівної з 2010 р. по сьогодні Консервативної партії зазнали значної економізації та є першочергово спрямованими на розв'язання соціально-економічних проблем, частина яких безпосередньо пов'язана зі зворотним боком поглибленої європейської інтеграції (такі, як нелегальна міграція, необхідність захисту національних інтересів та підтримки національних виробників товарів, значні валютні коливання та коливання на ринку цінних паперів тощо).

5. З політичних інтересів основних парламентських партій Великої Британії починаючи з 2020 р. були виключені спільні інтереси та цілі Європейського Союзу, що є логічним наслідком юридичного та фактичного завершення процесу виходу країни з цього інтеграційного об'єднання. Поточний (ситуативний) вектор політичних інтересів керівної Консервативної партії фокусується навколо трьох основних блоків проблемних питань, що безпосередньо впливають на її електоральну підтримку: а) політичні проблеми сприйняття консерваторів у суспільстві, викликані нестабільністю у партійному керівництві та особистими репутаційними прорахунками її лідерів (зокрема, Б. Джонсона і Л. Трасс); б) соціально-економічні проблеми, безпосереднім наслідком яких є збільшення інфляції та зменшення реальної споживчої спроможності значної частини британського населення протягом 2022 р.; в) загострення після місцевих виборів 5 травня 2022 р. проблем збереження територіальної цілісності Великої Британії та спільності й уніфікованості її зовнішньополітичного курсу, зокрема щодо доцільності чи недоцільності членства Великої Британії або її окремої складової частини в ЄС, що пов'язано зі значними електоральними успіхами регіонально орієнтованих політичних партій націоналістичного спрямування в Північній Ірландії та Шотландії. Відповідно, головним тактичним завданням Лейбористської партії

як офіційної (системної) парламентської опозиції, зважаючи на сприятливі результати місцевих виборів, є проведення дострокових парламентських виборів якомога скоріше, метою чого є конвертування поточної ситуації в електоральний успіх на загальнобританському політичному полі.

6. Ключовим чинником впливу на трансформацію партійної системи Великої Британії протягом 2016-2023 рр. є соціально-політичний та історично-ідеологічний конфлікт між прихильниками та опонентами європейської інтеграції (єврооптимістами та євроскептиками). Саме по вказаній лінії здебільшого наразі відбувається розмежування партійних ідеологій як у Великій Британії, так і в Україні (з тією різницею, що британською альтернативою виступає дійсно суверенний та незалежний «британський» проект, т. зв. «Глобальна Британія», а в сучасних українських умовах єдиною реальною альтернативою європейській інтеграції та єврооптимізму є відверто проросійська парадигма подальшого суспільно-політичного розвитку, що відчувається і в програмових документах політичних партій обидвох країн відповідно; слід зазначити, що жодному британському політику навіть не спадає на думку пропагувати модель підпорядкування державних і суспільних інтересів політичному курсу тієї чи іншої іноземної держави). Важливою тенденцією сучасного розвитку партійної системи Великої Британії та зміни політичних інтересів основних парламентських партій є стрімке зменшення кількості та якості ідеологічного конфлікту по лінії «праві – ліві». Це пояснюється комплексом соціально-економічних та політичних причин і факторів, зокрема, серед них слід відзначити такі: а) фактичне зникнення у сучасних суспільствах будь-яких гострих т. зв. «класових» суперечностей, законодавче й управлінське гарантування соціально-економічних прав найманих працівників, відсутність критичної, революційної ситуації між роботодавцями та найманими працівниками; б) прагнення основних, системних політичних партій до максимального розширення соціальної бази власного електорату, внаслідок чого з партійних програм та передвиборчих платформ зникають ідеологічні маркери, такі як, наприклад, «соціалізм», що був

усунений з тексту конституції Лейбористської партії; в) рух переважної більшості масових політичних партій до професійної моделі, орієнтованої першочергово на здобуття політичної влади та формування державних, регіональних і муніципальних органів різного рівня, а не на безкомпромісне просування ідеологічних настанов, що було притаманне, наприклад, європейським лівим (комуністичним, соціалістичним і, до певної міри, соціал-демократичним) партіям на попередніх конкретно-історичних періодах їх становлення та розвитку.

7. У найближчій перспективі на трансформаційні зміни всередині партійної системи Великої Британії, логічним підсумком та безпосереднім відображенням яких стануть результати чергових парламентських виборів 2024 р., будуть впливати наступні чинники у соціальному та політичному середовищі: а) коливання політичної репутації основних парламентських партій, на які можуть впливати гіпотетичні внутрішні суперечки та зовнішні репутаційні прорахунки, здатні змінити електоральні настрої певної частини традиційних виборців тієї чи іншої партії; б) особиста харизма та популярність лідерів основних парламентських партій, якими на сьогодні є Р. Сунак та К. Стармер відповідно, але до чергових парламентських виборів ще залишається достатня кількість часу для можливих змін у партійному керівництві, при цьому більш вірогідною є можлива зміна лідера Консервативної партії, зважаючи на суміщення ним цієї посади з постом прем'єр-міністра, який покладає відповідальність за проведення усієї державної внутрішньої та зовнішньої політики в цілому; в) баланс інтересів та сил між центральними та регіональними партіями, здатність консерваторів налагоджувати діалог з національно орієнтованими політичними партіями, що контролюють або значно впливають на прийняття рішень регіональними парламентами та місцевими радами Північної Ірландії та Шотландії; г) здатність консерваторів розв'язувати соціально-економічні проблеми, безпосереднім наслідком яких є різке зростання інфляції та здорожчання життя населення Великої Британії протягом 2022-2023 рр.; д) спроможність керівної Консервативної партії та

сформованого нею уряду завершити перехід соціальної та економічної системи Великої Британії від європейської інтеграційної моделі до моделі традиційного парламентського суверенітету, не обмеженого на наднаціональному рівні політико-правового регулювання; є) здатність Лейбористської партії до формування альтернативної моделі вирішення політичних і соціально-економічних проблем на тлі дезінтеграційних процесів та інтенсивної дефрагментації та регіоналізації британської партійної системи протягом 2020-2023 рр.

При цьому слід констатувати тенденцію до намагання національно орієнтованих регіональних політичних партій використати факт невідповідності загальних британських результатів голосування окремо взятим регіональним для додаткового обґрунтування ідеї про необхідність проведення повторного референдуму щодо незалежності від Великої Британії (Шотландія; Шотландська національна партія). Національно-консервативні регіональні політичні партії ізоляціоністської спрямованості протягом останнього часу мають найвищу популярність у невеликих містах та сільській місцевості кожного відповідного регіону (Шотландія, Північна Ірландія тощо), і звертають увагу у своїй поточній діяльності на захист інтересів «звичайної» людини як від глобальних ризиків та загроз (мігранти, імпортери, глобальна економічна конкуренція і т.п.), так і від т. зв. «несправедливості» у політиці центральної влади щодо відповідних цільових категорій виборців.

8. Партійна система Великої Британії в умовах практичної реалізації дезінтеграційного курсу (2020-2023 рр.) стала більш орієнтованою на розв'язання внутрішніх проблем, зокрема завдань соціально-економічного розвитку. Водночас Brexit посилив тенденції до виокремлення регіональних інтересів, навколо яких об'єдналися значні електоральні групи в Шотландії та Північній Ірландії. При цьому така фрагментація векторів партійних інтересів та зміцнення регіональних партій локальної національної спрямованості актуалізували проблему збереження територіальної цілісності Великої Британії на тлі диференційованих електоральних настроїв щодо європейської інтеграції,

що виявилось і в результатах референдуму 2016 р. Досвід для України та подальшого прогресивного розвитку її партійної системи полягає у тому, що саме курс на європейську інтеграцію може стати ефективним інструментом об'єднання регіональних еліт та населення, натомість дезінтеграційні тенденції призводять до розмивання «партійної географії» та локалізації цілей, завдань і пріоритетів, закріплених у партійних програмових документах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байковський Б., Зінько З. Регіональні та регіоналістські партії у політичному просторі Європи. *Грані*. 2013. № 6. С. 144—149.
2. Байковський П. Загальноєвропейські партії в політичній системі Європейського Союзу. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наукових статей*. 2019. № 19—20. С. 224—228.
3. Байковський П. Політична система Європейського Союзу: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 226 с.
4. Балабан Р. В. Політичні партії України на шляху до політичного класу. *Наукові записки ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. К., 2008. Вип. 38. С. 80—91.
5. Балабан Р. Електоральна перебудова в Україні: 2019. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2019 . № 2. С.155—176.
6. Балабанов К. В., Митрощенко В. І. Партія Reform UK (Brexit) та її вплив на процес виходу Великої Британії з Європейського Союзу. *Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XXIV підсумкової наук.-практ. конф. викладачів 04 лютого 2022 р.* / за заг. ред. М. В. Трофименка. Маріуполь: МДУ, 2022. С. 126—128.
7. Балабанов К. В., Трофименко М. В. «Публічна дипломатія» як відповідь на виклики сучасності. *Україна дипломатична*. 2013. Вип. 14. С. 989—1021. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrdip_2013_14_60 (дата звернення: 12.09.2021 р.).
8. Балашова О. Еволюція партійної системи України та Республіки Польща (1989—2019): дисертація д. філос. зі спеціальності 052 – політологія. Острог, 2021. 263 с.

9. Балашова О. Еволюція партійної системи України через призму показників націоналізації політичних партій. *Регіональні студії*. 2020. № 21. С. 21—28.

10. Балашова О. Електоральна волатильність як характеристика стабільності партійної системи України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія*. 2020. № 19. С. 84—89.

11. Балашова О. Модель трикутника Нагаями як інструмент аналізу конкурентної партійної системи України. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2020. Випуск 28. С. 98—109.

12. Балашова О. Націоналізація партійної системи України: вимірювання, динаміка і тренди. *Політичні партії і вибори: збірник статей і тез за результатами четвертої міжнародної наукової конференції кафедри політології «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 9 листопада 2019 року / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. С. 308—316.

13. Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рілейшнз. К.: МАУП, 2005. 320 с.

14. Бевз Т. Консервативні партії сучасної України: традиція чи модернізація. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2012. № 2. С. 85—97.

15. Берк Едмунд: Роздуми консерватора. URL: <https://kmbs.ua/ua/article/edmund-berk-rozdumi-konservatora> (дата звернення: 18.07.2019).

16. Богашева Н., Ключковський Ю. Проблеми інституціоналізації політичних партій в Україні. *Вибори та демократія*. 2008. № 2. С. 31—36.

17. Бондарчук В. В. Європейська міграційна криза та стабільність ЄС. *Світове господарство і міжнародні економічні відносини. Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2016. Вип. 2. С. 28—31.
18. В ОПЗЖ заявили про припинення своєї діяльності. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/opzzh-pripinyaye-robotu-novini-ukrajini-50229022.html> (дата звернення: 10.01.2023).
19. Варивода Я. О. Конончук С. Г. Питання ефективності комунікації політичних партій з виборами в контексті формування публічної політики: пріоритети розвитку. К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2007. 190 с.
20. Велика Британія покинула ЄС. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/638681.html> (дата звернення: 12.09.2022).
21. Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2000. 308 с.
22. Вонсович С. Реверсивний вектор транзиту в контексті соціополітичних поділів. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 6. С. 45—49.
23. Вступ до європейського парламентського права / Верховна Рада України, Ін-т законодавства Верховної Ради України; за ред. В. О. Зайчука. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2015. 476 с.
24. Ганджуров Ю. С. Парламент України в політичній комунікації: політологічний аналіз: дисертація д-ра політ. наук: 23.00.02. К., 2007. 410 с.
25. Гісса-Іванович О., Кибіч Я. Брекзйт: наслідки і перспективи (в контексті побудови нових відносин Британія – Україна – ЄС). *Медіафорум: аналітика, прогнози*. 2020. Т. 8. С. 47—61.
26. Глобалізація та регіоналізація як вектори розвитку міжнародних економічних відносин: колективна монографія. Кол. авт. ; за ред. О. А. Довгаль, Н. А. Казакової. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 540 с.
27. Гонюкова Л. В., Максимець Б.М. Суспільно-політичні об'єднання: теорія і практика. К.: Генеза, 2009. 240 с.

28. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз: монографія. К., 2009. 392 с.
29. Горбатенко В. П. Еволюція політичних партій від кадрових і масових до картельних і новітніх. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2016. Вип. 20. С. 49—55.
30. Гофмейстер В., Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та призначення партій. Політичні партії в демократичному суспільстві. К., 2001. 126 с.
31. Грубінко А. В. Особливості формування політики кібербезпеки Європейського Союзу: правові аспекти. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. Вип. 1. С. 5—10.
32. Грубінко А. В. Європейська політика Великої Британії після приходу до влади коаліції консерваторів і ліберальних демократів. *Історична панорама*. 2012. Вип. 15. С. 117—140.
33. Грубінко А. В. Участь Великої Британії у європейській політичній інтеграції: між атлантизмом та європеїзмом. *Європейські історичні студії*. 2015. №1. С. 6—17.
34. Дармограй Н. Культура влади трансформаційного періоду. *Вісник НАДУ при Президентові України*. 2005. № 1. С. 39—50.
35. Дашковська О. Стратегія тендерних відносин у політичних партіях Великої Британії. *Вісник Академії наук України*. 2009. № 4. С. 160—170.
36. Джонсон Б. Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію. Х.: Віват, 2023. 400 с.
37. Джонсон і Трасс голосуватимуть проти компромісної угоди Британії та ЄС щодо Brexit. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/03/22/7158436/> (дата звернення: 25.06.2022).

38. Джонсон підписав угоду про вихід Британії з ЄС. URL: <https://www.unian.ua/world/10845215-dzhonson-pidpisav-ugodu-pro-vihid-britaniji-z-yes.html> (дата звернення: 25.06.2022).
39. Дмитренко М. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції. К.: Знання України, 2008. 544 с.
40. Дюверже і Сарторі про особливості партійно-політичної системи URL: http://ni.biz.ua/16/16_8/16_81433_dyuverzhe-i-sartori-ob-osobennostyah-partiyno-politicheskoy-sistemi.html (дата звернення: 05.07.2022).
41. Етичний кодекс ученого України: Постанова загальних зборів Національної академії наук (НАН) України від 15 квітня 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-09#Text> (дата звернення: 12.10.2021).
42. Єржов О. В. Політичні партії і становлення демократії: політико-правові аспекти участі політичних партій у виборчому процесі. Держава і права: Збірник наукових праць. 2003. Вип. 19. С. 592—599.
43. Зеленько Г. Політична система та політичний режим: пошук ліків від вірусу самознищення. *Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 7—49.
44. Зеленько Г. Траєкторія трансформації політичного режиму в Україні за роки незалежності: демократія vs клановість. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 139—177.
45. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз. К., 1997. 420 с.
46. Іванець Т. М. Структура та особливості сучасної партійної системи Японії. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2014. № 11. С. 115—121.
47. Іванець Т. М. Вплив економічної ситуації на зміни в партійно-політичній системі Японії. *Науковий вісник Східноєвропейського національного*

університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини. 2017. № 6. С. 114—119.

48. Івасечко О. Я. Коваль О. В. «Брексит» як новітня загроза цілісності Європейського Союзу: економічні та соціальні наслідки. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 17. С. 136—143.

49. Каравайцева О. Трансформація виборчої системи Хорватії. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-2/29.pdf> (дата звернення 15.07.2022).

50. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.

51. Катаєв С. Консервативні та модернізаційні компоненти соціокультурної трансформації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг : Науково-теоретичний часопис*. 2000. № 1. С. 76—81.

52. Кафарський В. І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності. К.: Логос, 2008. 320 с.

53. Кибич Я. Особливості британського підходу до процесу європейської інтеграції. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2019. № 40. С. 58—66.

54. Кин Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. К.: К.І.С., АНОД, 2002. 191 с.

55. Кирилюк Ф. Неопатримоніалізм: історія, теорія, практика. К.: ВАДЕКС, 2014. 553 с.

56. Ковтунець В. Питання регулювання участі політичних партій у виборах. URL: http://www.vybory.com/ukr/coments/2analit/partys_question.html (дата обращения: 02.09.2023).

57. Кольцов В. Сутність, особливості та різновиди антисистемної політичної опозиції. *Політичне життя*. 2018. № 1. С. 38—42.

58. Копинець Ю. Ю. Парламентські вибори у країнах Європейського Союзу у 2018 році: характеристика електоральних результатів та конфігурацій партійного ландшафту. *Політикус*. 2020. № 3. С. 44—51.

59. Копинець Ю. Ю. Тенденції розвитку партійних систем країн Європейського Союзу в контексті парламентських електоральних циклів 2017 року. *Політикус*. 2020. № 4. С. 110—117.

60. Копинець Ю. Ю. Інституційна криза політичних партій на початку ХХ століття та характеристика сучасних тенденцій їх розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2020. Випуск 30. С. 146—153.

61. Кривошеєнко О. В. Основні підходи до визначення структури іміджу політичної партії. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Збірник наукових праць*. К., 2001. 344 с.

62. Круглашов А. Регіони в політиці та наукових дослідженнях. *Політологічні та соціологічні студії: Збірник наукових праць*. Чернівці: Букрек, 2010. 576 с.

63. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.

64. Куц Г. М. Концептуалізація політичного простору: проблема визначеності. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : збірник наукових праць*. Вип. 43. К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. С. 530—537.

65. Лебедюк В. М. Політичні партії в Україні: вивчення організаційного типу. *Науковий вісник*. 2009. Вип. 4. С. 136—140.

66. Лебедюк В. М. Типологія партійних систем: минуле і сьогодення. *Політичний менеджмент*. 2013. № 59. С. 60—70.

67. Лешанич М. Модель сучасної політичної партії в умовах демократичного транзиту. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри»*

(м. Івано-Франківськ, 12—13 жовтня 2017 року). Івано-Франківськ, 2017. С. 57—61.

68. Литвин В. Нові різновиди та особливості й тренди розвитку спеціальних партій постматеріалістичних цінностей. *Політичні партії і вибори: збірник статей і тез за результатами четвертої міжнародної наукової конференції кафедри політології «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 9 листопада 2019 року* / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. С. 363—368.

69. Ліз Трасс стає прем'єр-міністром Великої Британії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62794689> (дата звернення: 22.12.2022).

70. Луць Л.А. Міждержавна правова система: загальнотеоретичні та міжнародно-правові аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2001. Вип. 5. С. 122—128.

71. Майніна М. Легітимація євроскептицизму в Європейському Союзі як тренд сучасності. *Вісник НТУУ «КПІ»*. 2019. Вип. 1. С. 45—50.

72. Макроструктурна політика та ринкова трансформація: досвід Польщі та України / За ред. Я. Кліха, І. Крючкової та В. Сіденка. К.: Видавництво «Заповіт», 2004. 432 с.

73. Манайло-Приходько Р. Вплив «установчих» виборів на еволюцію партійної системи України. *Гілея*. 2018. № 135. С. 362—367.

74. Мельниченко В. Політичні партії на правовій орбіті. *Віче*. 1996. № 12. С. 50—58.

75. Меркотан К. П. Проблема багатопартійності в контексті концепцій демократичних трансформацій. *Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації*. 2009. № 1. С. 39—46.

76. Митрощенко В. І. Місце та роль політичних партій у процесі виходу Великої Британії з Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2021. № 39. С. 117—123.

77. Митрощенко В. І. Модернізація партійної системи Великої Британії в умовах виходу держави з Європейського Союзу. *KELM*. 2021. № 8. С. 49—53.
78. Митрощенко В. І. Основні аспекти фрагментації партійної системи Великої Британії. *Ідентичності та політичні інститути: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції 21 квітня 2021 р.* / за заг. ред. Ф. В. Барановського, Л. О. Дудки. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. С. 74—77.
79. Митрощенко В. І. Роль основних політичних партій Великої Британії у проведенні Brexit. *Проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XXI підсумкової наук.-практ. конф. викладачів 01 лютого 2019 р.* / за заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 87—88.
80. Митрощенко В. І. Теоретико-методологічні аспекти діяльності політичних партій європейських держав на сучасному етапі. *Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія*. 2021. Вип. 31-32. С. 160—168.
81. Митрощенко В. І. Трансформація політичних партій Великої Британії після виходу з Європейського Союзу: тенденції та перспективи. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2022. Вип. 1. С. 79—85.
82. Митрощенко В. І. Чинники Brexit в контексті трансформації партійної системи Великої Британії. *The 13th International scientific and practical conference «Science and Technology» (December 21-22, 2020)*. Manchester, Great Britain: Nika Publishing, 2020. P. 104—109.
83. Митрощенко В. І. Соціально-економічні передумови виходу з Європейського союзу як чинник діяльності політичних партій Великої Британії. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. Вип. 36. С. 124—129.
84. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич—Київ.: Відродження, 2004. 488с.
85. Мілль Дж. Стюарт. Представницьке правління. К.: Основи, 2004. 420 с.
86. Міщенко А. Довіра громадян до політики правого спрямування в країнах Європи: інтеграційний аспект. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2019. № 3. С. 50—59.

87. Молочко П. Сучасні інтерпретації політичних партій як інститутів політичної системи. *Політологічні та соціологічні студії*. XI: збірник наукових праць. Чернівці: Букрек, 2012. С. 274—287.

88. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.

89. Недбай В. В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект. Одеса: Фенікс, 2009. 328 с.

90. Обушний М. І. До питання сутності поняття «партійна комунікація». *Дні науки філософського факультету – 2010. Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2010 року): матеріали доповідей та виступів*. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. Ч. ІХ. С. 81—83.

91. Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу. *Нова політика*. 2000. № 2. С. 12—16.

92. Олексієнко О. Вибори немісцевого значення. Які виклики для країни несуть місцеві вибори. *Український тиждень*. 2015. № 42. С. 22—25.

93. «ОПЗЖ», «Партія Шарія» і не тільки: РНБО вирішив зупинити діяльність низки партій. URL: https://www.unian.ua/politics/opzzh-partiya-shariya-i-ne-tilki-rnbo-virishila-zupiniti-diyalnist-nizki-partiy-novini-ukrajina-11751412.html?_gl=1*5swk5s*_ga*MTUyMzg4OTQwOC4xNjk3NDU0NjAw*_ga_TECJ2YKWSJ*MTY5NzQ1NDYwMC4xLjAuMTY5NzQ1NDYwMi41OC4wLjA.*_ga_DENC12J6P3*MTY5NzQ1NDYwMC4xLjAuMTY5NzQ1NDYwMi41OC4wLjA. (дата звернення: 10.01.2023).

94. Остапець Ю. О. Виборчі системи і процеси. Політологія: підручник / за ред. М. М. Вегеша. – 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Знання, 2008. С. 224—250 (Серія «Вища освіта XXI століття»).

95. Остапець Ю. О. Електоральний фактор в еволюції партійного ландшафту країн Вишеградської четвірки (2015–2018 рр.). *Регіональні студії*. 2018. № 12. С. 122–132.

96. Остапець Ю. О., Копинець Ю. Ю., Остапець І. Ю. Протистояння «мейнстрімних» партій та «партій нової політики» у країнах Європейського Союзу за результатами парламентських виборів 2020 року. *Політикус*. 2022. Вип. 3 С. 90—100.

97. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: монографія. Серія «Studia Regionalistica». № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.

98. Остапець Ю., Ключкович А. Партійна система Словаччини: проблеми функціонування та тенденції розвитку на сучасному етапі. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 59—67.

99. Остапець Ю., Ключкович А., Ярош Я. Політичні партії і партійні системи. *Основи громадянського суспільства та політичних знань: навчальний посібник* / за заг. ред. В. І. Бортнікова. 2-ге вид., випр. та доп. Суми : Університетська книга, 2023. С. 355—392.

100. Остапець Ю., Шелемба М. Порівняльний аналіз еволюції партійних систем України та Румунії. *Регіональні студії*. 2017. Випуск 11. С. 29—36.

101. Офіційний сайт Євростату. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Statistics_on_enforcement_of_immigration_legislation (дата звернення: 25.06.2022).

102. Павко А.І. Внесок М. Дюверже у розвиток політичної науки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія*. Вип. 102. К. : Київський університет, 2011. С. 41—45.

103. Павленко І. А. Ідеологічні трансформації провідних політичних партій України. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 1. С. 5—33.

104. Партія брекзиту перемогла на виборах в Європарламент у Британії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-48419664> (дата звернення: 21.10.2022).

105. Партійна структуризація місцевої влади: сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку. URL: http://old.niss.gov.ua/book/2004_html/004b.htm (дата звернення: 21.10.2022).
106. Партологія: навчальний посібник / За ред. М. І. Обушного. К., 2017. 432 с.
107. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні / За ред. І. О. Кресіної. К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. 304 с.
108. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудич Ф. М. К.: Парламентське вид-во, 2010. 336 с.
109. Право вибору: програми політичних партій та виборчих блоків. К. : Геопринт, 2002. 328 с.
110. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. Донецьк: ДонНУ, 2001. 338 с.
111. Примуш М. В. Політичні партії: історія та теорія. К., 2008. 416 с.
112. Примуш М. В. Процес глобалізації і прийняття політичних рішень. *Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації*. 2011. № 1. С. 137—142.
113. Ребкало В. А., Шкляр Л. Є. Політичні інститути в процесі реформування системи влади. К.: Вид-во НАДУ; Міленіум, 2003. 172 с.
114. Розвиток фінансового сектору Великої Британії в умовах Brexit: початок нової епохи. URL: https://expla.bank.gov.ua/expla/news_0140.html (дата звернення: 15.10.2021).
115. Розумний М. Виклики національного самовизначення. К.: НІСД, 2016. 196 с.
116. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 391 с.
117. Романюк А. С. Особливості та тенденції трансформації членської бази в політичних партіях України. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 43. С. 295—305.

118. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи. Т. 1. Особливості міжінституційних відносин у три кутнику «глава держави – парламент – уряд» та їх наслідки для політичного процесу. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.

119. Рудич Ф. М. Сучасна політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: політологічний контекст. *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї*. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. С. 11—21.

120. Светлакова М. Вплив зовнішніх та внутрішніх факторів на перебудову партійного ландшафту європейських країн. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2021. Вип. 1. С. 73—78.

121. Сидорук Т., Якимчук М., Павлюк В. Вплив партійного та суспільного євроскептицизму в ЄС на його політику розширення у Західних Балканах. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2022. Вип. 14. С. 100—110.

122. Сліпецька Ю., Спересенко М. Електоральні партії: теоретико-методологічні засади та ідеологічне позиціонування на прикладі парламентських виборів 2019. *Грані*. 2020. Т. 23. № 4. С. 45—56.

123. Словник іншомовних слів. К.: Наукова думка, 2000. 680 с.

124. Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці. К.: Логос, 2004. 848 с.

125. Стегній О., Чурилов М. Регіоналізм як об'єкт соціологічного дослідження. К., 1998. 236 с.

126. Стойко О. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. К.: Логос, 2016. 416 с.

127. Стряпко І. Визначення феномену крайніх правих політичних партій. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2015. № 1. С. 225—233.

128. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.: НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. К.: Парламентське видавництво, 2009. 536 с.
129. Тезінг Й., Гофмейстер В. Політичні партії в демократичному суспільстві. К., 2001. 126 с.
130. Тищенко Ю. та ін. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство. К., 2010. 148 с.
131. Токовенко В. В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії. К.: Вид-во УАДУ, 2001. 256 с.
132. Томпсон Е. Регіони, регіоналізація та регіоналізм у сучасній Європі. *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика*. Луганськ: Альмамастер, 2002. С. 95—110.
133. Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз. К.: ВД «Стилос», 2013. 302 с.
134. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / за ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.
135. Трофименко А. Концептуальні підходи до розуміння лобізму. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2014. Вип. 10. С. 112—123.
136. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір. Х.: Право, 2011. 552 с.
137. Україна в 2005-2009 рр. Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. К.: 2009. 450 с.
138. Україна приєдналася до Боннської заяви щодо свободи наукових досліджень. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/ukrayina-priyednalasya-do-bonnskojyi-zayavi-shodo-svobodi-naukovih-doslidzhen> (дата звернення: 25.10.2021).

139. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти. К.: Ліра-К, 2009. 580 с.
140. Фещенко І. Лузери парламентських виборів. Як донедавна популярні партії програли новим політсилам. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/07/25/7221939/> (дата звернення 14.09.2022).
141. Хімченко О., Шкуренко К. Демократичні стандарти у партійній розбудові незалежної України. *Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку*. К., 2006. С. 226—237.
142. Хімченко О.Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства. К.: Видавничий дім «Професіонал», 2006. 208 с.
143. Хмель А., Єрбоміна В. Євроскептицизм у зовнішній політиці Великої Британії на початку ХХІ ст. *Емінак*. 2018. № 1. С. 88—93.
144. Хомин І. Методологічні засади дослідження міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Соціологія. Політологія. Право*. 2012. Вип. 2. С. 38—43.
145. Чому Велика Британія вийшла з ЄС: злети та падіння країни, що передували Brexit. URL: <https://racurs.ua/ua/2538-chomu-velyka-brytaniya-vyushla-z-ies-zlety-ta-padinnya-krayiny-scho-pereduvaly-brekzytu.html> (дата звернення: 06.02.2021).
146. Чебатенко О., Ковриженко Д. Ефективність політичних партій: проблеми та перспективи. *Парламент*. 2007. № 1. С. 4—44.
147. Чекмак В.І. Вихід Великої Британії з Європейського Союзу: реальність та прогнози. URL: <https://dspace.nau.edu.ua/handle/NAU/55644> (дата звернення: 16.04.2023).
148. Червінка І. М. Наслідки BREXIT для Шотландії та її політики щодо ЄС. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 16. С. 343-350.

149. Чоловська О. Особливості взаємозв'язку регіональних та національних виборів: теоретичні висновки на підставі врахування практичного досвіду країн Вишеградської групи. *Політичні партії і вибори: збірник статей і тез за результатами четвертої міжнародної наукової конференції кафедри політології «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 9 листопада 2019 року* / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. С. 251—255.

150. Шайгородський Ю., Меркотан К. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації. *Політичний менеджмент*. К., 2006. — № 1. — С. 176—182.

151. Шамрай В. В. До питання доктрини співвідношення міжнародного договору та конституційного права в умовах європейської інтеграції. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 2. С. 22—32.

152. Шаповал В. М. Конституційні системи зарубіжних країн. К. Вища школа, 1992. 410 с.

153. Швирков О. Партія – ФПГ як ключовий елемент української партійної системи. *Політичний менеджмент*. К., 2011. № 2. С. 77—85.

154. Шевченко А. В. Прихненко М. І. Майбутнє стратегії «Глобальна Британія» у зовнішній політиці Сполученого Королівства в період постбрексіту. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету ім. В. Стуса*. 2021. Вип. 13. Т. 1. С. 97—101.

155. Шелемба М., Ставенська М. Проблеми трансформації співробітництва Великої Британії та Європейського Союзу після Brexit. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2021. Вип. 1. С. 40—48.

156. Шипунов Г. Ідейно-інституційний розвиток лівих політичних партій: принципи дослідження. Львів: Простір-М, 2018. 470 с.

157. Шипунов Г. Ідеологія політичних партій: методологічні засади дослідження. *Політикус*. 2017. Вип. 3. С. 43—47.

158. Шипунов Г. Концептуальні особливості визначення «лівих» та «правих» політичних партій в умовах постіндустріального суспільства. *Грані*. 2017. № 1. С. 68—73.

159. Шипунов Г. Партії «нової політики» як феномен постіндустріального суспільства: ідейно-інституційні особливості. *Панорама політологічних студій. Науковий вісник РДГУ*. 2016. Вип. 14. С. 211—218.

160. Шипунов Г. Політичні партії «нової політики»: основні підходи до концептуалізації й індикатори визначення. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 17. С. 248—255.

161. Шляхтун П. П. Парламентаризм: словник-довідник. К.: Парламентське видавництво, 2003. 151 с.

162. Шотландія здобуде незалежність й повернеться до Євросоюзу, – Стерджен. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/020121-shotlandiya-zdobude-nezalezhnist-y-povernetsya-do-yevrosoyuzu-sterdzhen> (дата звернення: 25.10.2021).

163. Юрчишин В. Велика Британія після Brexit – не все пропало. К., Центр Разумкова: аналітична записка. URL: https://razumkov.org.ua/images/2022/07/11/gre_bri.pdf (дата звернення: 21.12.2022).

164. Юрчук І. Brexit: нова реальність Великої Британії. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2019. Вип. 13. С. 239—243.

165. Яворський М. Сучасні тенденції до підвищення ролі правопопулістських партій у Європі. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип. 25. С. 190—197.

166. Якименко Ю. Особливості еволюції партійної системи України у 2004-2007 роках. URL: http://www.uceps.org/ukr/article.php?news_id=677 (дата звернення: 03.09.2023).

167. Якимчук М., Сидорук Т. Вплив британського євроскептицизму на євроінтеграційні процеси після Брекзиту. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2022. № 2. С. 102—115.

168. 2015 General Elections. URL: <https://www.electoralcommission.org.uk/media/960> (дата звернення: 01.09.2022).

169. 2017 United Kingdom general election. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2017_United_Kingdom_general_election (дата звернення: 12.09.2022 р.).

170. 2019 European Parliament election in the United Kingdom. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2019_European_Parliament_election_in_the_United_Kingdom (дата звернення: 20.12.2022 р.).

171. 2019 United Kingdom general election. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2019_United_Kingdom_general_election (дата звернення: 12.09.2022 р.).

172. Abedi A., Lundberg T.C. Doomed to Failure? UKIP and the Organisational Challenges Facing Right-Wing Populist Anti-Political Establishment Parties. *Parliamentary Affairs*. 2009. Vol. 62 (1). P. 72—87.

173. Alford J. Tony Blair talks ‘future of Britain’ at Imperial. URL: <https://www.imperial.ac.uk/news/233255/tony-blair-talks-future-britain-imperial/> (дата звернення: 12.01.2023).

174. Alliance Party of Northern Ireland. URL: <https://www.allianceparty.org/brexit> (дата звернення: 22.07.2022).

175. Ann Widdecombe likens Brexit to emancipation of slaves. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2019/jul/04/ann-widdecombe-likens-brexit-to-emancipation-of-slaves> (дата звернення: 21.12.2022).

176. Ball A. British political parties, the emergence of modern party system. L, 1987. 420 p.

177. Bell D. The cultural contradictions of capitalism. N. Y., 1976. 333 p.

178. Besirevic V. A Short History of Brexit. In book: T.Ilić, M. Božić (eds.), *NOMORHYLAX: Collection of Papers in Honor of Srđan Šarkić*. 2020. P. 621-645.

179. Boris Johnson, Brexit and the Northern Ireland Protocol. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-62070376> (дата звернення: 22.12.2022).

180. Boulton A. World politics and power - the dates and trends that will help shape 2023.

URL: <https://news.sky.com/story/world-politics-and-power-the-dates-and-trends-that-will-help-shape-2023-adam-boulton-12777655> (дата звернення: 24.12.2022).

181. Brand P. Exclusive: Prime Minister Boris Johnson pictured drinking at Downing Street party during lockdown. URL: <https://www.itv.com/news/2022-05-23/exclusive-pm-pictured-drinking-at-downing-street-party-during-lockdown> (дата звернення: 23.12.2022).

182. Brexit Party: 12 key policies explained. URL: <https://www.bbc.com/news/election-2019-50515516> (дата звернення: 02.12.2021).

183. British Nationality Act 1948. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11-12/56/contents> (дата звернення: 20.08.2022).

184. British Nationality Act 1981. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1981/61/contents> (дата звернення: 30.08.2022).

185. Buckler, S., Dolowitz, D. Ideology Matters: Party Competition, Ideological Positioning and the Case of the Conservative Party under David Cameron. *The British Journal of Politics and International Relations*, 14(4), p. 586.

186. Bulmer-Thomas I. The Party system in Great Britain. L., 1953. 250 p.

187. Cameron D. Building a pro-social society. Annual Hinton Lecture to the National Council for Voluntary Organisations, 23.11.2005. URL: <https://conservative-speeches.sayit.mysociety.org/speech/600194> (дата звернення: 30.06.2022).

188. Cameron D. Conservatism – Shared Responsibility. Speech at the Policy Exchange, London, 29.06.2005. URL: <https://conservative-speeches.sayit.mysociety.org/speech/600325> (дата звернення: 30.06.2022).

189. Cameron D. Empowering local communities can heal our broken society. Speech at the Local Government Association conference. 05.07.2007. URL:

<https://conservative-speeches.sayit.mysociety.org/speech/599826> (дата звернення: 30.07.2022).

190. Cameron D. National interest first. 07.05.2010. URL: <https://conservative-speeches.sayit.mysociety.org/speech/601470> (дата звернення: 30.06.2022).

191. Caporaso J., Jupille J. Sovereignty and Territoriality in the European Union: Transforming the UK Institutional Order. Restructuring Territoriality: Europe and the United States Compared / Ed. by Ansell Ch. and Palma G. di. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 300 p.

192. Cappocia G. Anti-System Parties: A Conceptual Reassessment. *Journal of Theoretical Politics*. 2002. Vol. 14. № 1. P. 9—35.

193. Clarc K., Drinkwater S., Robinson S. Migration, Economic Crisis and Adjustment in the UK. *Discussion Paper*. 2014. № 8410. URL: <https://docs.iza.org/dp8410.pdf> (дата звернення: 14.01.2023).

194. Colschen L.C. Deutsche Aussenpolitik. Köln: Böhlau Verlag, 2010. 400 s.

195. Commonwealth Immigrants Act 1962. URL: https://www.jstor.org/stable/3002891?seq=1#page_scan_tab_contents (дата звернення: 23.08.2022).

196. Commonwealth Immigration Act 1968. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/store/10.1111/j.1468-2230.1968> (дата звернення: 23.08.2022).

197. Conservative party. URL: <https://conservatives.com> (дата звернення: 21.07.2022 р.).

198. Constitution of the Conservative party, 2009. URL: https://www.politicalpartydb.org/wp-content/uploads/2017/02/UK_CONSERVATIVE_PARTY_CONSTITUTION_2009.pdf (дата звернення: 22.07.2022).

199. Convention and protocol relating to the status of refugees. URL: <http://www.unhcr.org/protect/PROTECTION/3b66c2aa10.pdf> (дата звернення: 22.08.2022).

200. Cox H. The efficient secret. The Cabinet and the development of political parties. Cambridge, 1987. 300 p.

201. Crotty W. J. (eds.). Political parties and political behavior. Boston, 1971. 680 p.

202. Curtis Ch. For the first time in nearly a decade, Britain approves of its government. URL: <https://yougov.co.uk/topics/politics/articles-reports/2020/04/02/first-time-nearly-decade-britain-approves-its-gove> (дата звернення: 03.10.2022).

203. Downs A. An Economic Theory of Democracy. N.Y.: Harper & Brothers, 1957. 310p.

204. Election 2015. URL: <https://www.bbc.com/news/events/vote2014/eu-uk-results> (дата звернення: 22.11.2021).

205. Ethnic minorities in Great Britain. *Commission for Racial Equality*. London, 2007. URL: <https://www.jstor.org/stable/community.28327806?typeAccessWorkflow=login> (дата звернення: 08.12.2022).

206. EU referendum poll tracker and odds // URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/newstopics/eureferendum/11617702/poll.html> (дата звернення: 04.10.2022).

207. EU referendum: CBI warns of UK exit «serious shock» // URL: <http://www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-35855869> (дата звернення: 04.10.2022).

208. Fighting for You: Sinn Fein Local Elections 2019 Manifesto. URL: <http://michaelpidgeon.com/manifestos/docs/sf/Sinn%20Fein%20LE%202019.pdf> (дата звернення: 22.12.2022).

209. General Election 2010. Final Edition. Research Paper 10/36, 2 February 2011. The House of Commons Library. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/rp10-36/> (дата звернення: 27.06.2022).

210. General Election Manifesto 2017. URL: <https://uup.org> (дата звернення: 26.07.2022).

211. Giddens A. Where now for New Labour? L.: Polity press, 2002. 84 p.

212. Government defeated on Brexit next steps motion. 15.02.2019. URL: <https://www.parliament.uk/business/news/2019/february/house-of-commons-debates-new-motion-on-brexit-next-steps/> (дата звернення: 06.10.2022).

213. Gray D. The hollowness of Boris Johnson. The Prime Minister's gift for shape-shifting powered his ascent – but in his downfall the emptiness of his politics was revealed. The New Statesman. URL: <https://www.newstatesman.com/politics/uk-politics/2022/07/boris-johnson-hollow-man-john-gray> (дата звернення: 22.12.2022).

214. Green Party calls for People's Poll to reverse 'calamitous Brexit. URL: <https://vote.greenparty.org.uk> (дата звернення: 22.07.2022).

215. Gunther R., Diamond L. Political parties and democracy. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2001. VOL 9. No. 2. P. 257-261.

216. Handwörterbuch des politischen Systems / Hrsg. U. Andersen, W. Woyke. Opladen: Leske + Budrich, 2003. 808 s.

217. Haughton T. Farewell Britannia? «Issue Capture» and the Politics of David Cameron's 2013 EU Referendum Pledge (with Nathaniel Copsey). *Journal of Common Market Studies*. Vol. 52. 2014. P. 74—89.

218. Heywood A. Chapt. 1 Introducing Global Politics. Teaching Resources: Sample chapt. from Politics by A. Heywood. URL: <http://www.palgrave.com> (дата звернення: 26.10.2021).

219. Ignazi P. Extreme right parties in Western Europe. Oxford: OUP Oxford, 2006. 310 p.

220. Immigration Act 1971. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1971/77/contents> (дата звернення: 25.08.2022).

221. Independence referendum for Wales if Brexit goes ahead without People's Vote. URL: <https://www.partyof.wales> (дата звернення: 22.07.2022).

222. Janda K. Comparative political parties: research and theory. *Political Science: The state of the discipline II* / ed. Ada W. Finifter. Washington, D.C.: American Political Science Association, 1993. P. 163—191.

223. Jayne McCormack. Brexit talks: What does the DUP want? URL: <https://www.bbc.com> (дата звернення: 22.07.2022).

224. Kaniok P., Havlik V. Populism and euroscepticism in the Czech Republic: Meeting friends or passing by? *Romanian of European affairs*. 2016. Vol. 16, Issue 2. P. 20—35.

225. Kaonga G. Polling guru John Curtice gives alarming prediction on Labour that will outrage Brexiteers. *The Express*, 24.01.2020. URL: <https://www.express.co.uk/news/uk/1232832/Polling-John-Curtice-Brexit-Labour-Party-leadership-candidate-latest-update> (дата звернення: 02.03.2021).

226. Katz R., Mair P. Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party. *Party politics*. L., 1995. V. 1. № 1. P. 5—28.

227. Keir Starmer renews call for immediate general election after Truss resigns. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2022/oct/20/keir-starmer-renews-call-for-immediate-general-election> (дата звернення: 24.12.2022).

228. Kettle L. The UK's Referendum on EU Membership: The debates and the consequences of a Brexit. *Focus*. 2016. № 1. P. 1—5.

229. Kuepper M. More than 45,700 migrants crossed the Channel by small boat in record breaking 2022 - including 90 on Christmas Day and 1,295 in one day alone. Daily Mail. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-11589979/More-45-700-migrants-crossed-Channel-small-boat-record-breaking-2022.html> (дата звернення: 24.12.2022).

230. La Palombara J., Weiner M. Political Parties and Political Development. Princeton, 1966. 496 p.

231. La politique monétaire sous les gouvernements Major: la sortie du tunnel. *L'Observatoire de la société britannique*. 2009. № 7. P. 101—106.

232. Labor Party Rule Book, 2020. URL: <https://labour.org.uk/wp-content/uploads/2020/04/rulebook-2020.pdf> (дата звернення: 22.07.2022 р).

233. Labor Party. URL: <https://labour.org.uk> (дата звернення: 21.07.2022).

234. Labour 'drew up plans to govern' in case of Johnson snap election. The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2022/dec/27/labour-drew-up-plans-to-govern-in-case-of-johnson-snap-election> (дата звернення: 24.12.2022).

235. Labour membership rises after election defeat. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-51293239> (дата звернення: 02.10.2022).

236. Labour MPs warn Corbyn: back a second referendum or we quit. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2019/feb/13/labour-mp-submits-plan-for-referendum-on-brexit-deal> (дата звернення: 02.10.2022).

237. Larson D. The Church of England's Imminent Death Brings Opportunities. Crisis Magazine. 20 Aprile, 2021. URL: <https://www.crisismagazine.com/2021/the-church-of-englands-imminent-death-brings-opportunities> (дата звернення: 02.09.2022).

238. Lawson K. The Comparative Study of Political Parties. N. Y., 1976. 261 p.

239. Les 144 engagements présidentiels. URL: <https://rassemblementnational.fr> (дата звернення: 24.12.2022).

240. LEXIT: Why we need a left exit from EU. URL: <https://www.peoplebeforeprofit.ie/2016/05/lexit-why-we-need-a-left-exit-from-eu/> (дата звернення: 28.07.2022).

241. Liberal Democrats. URL: <https://libdems.org.uk> (дата звернення: 21.07.2022).

242. Local Elections 2022: Results and analysis. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9545/> (дата звернення: 22.12.2022).

243. MacShane D. Brexit. How Britain Will Leave Europe. London, 2015. 300 p.

244. Malik N. Britain needs a day of reckoning. Brexit will provide it. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/feb/18/britain-brexit> (дата звернення: 06.10.2022).

245. Manin B. *The principles of representative government*. Cambridge: Cambridge univ.press, 1997. 256 p.

246. Manning A., Roy S. Culture Clash or Culture Club? National Identity in Britain. *The Economic Journal*. February, 2010. P. 72—100.

247. Marcel P. European Social Democracy Extinct? Web site Social Europe. URL: <https://www.socialeurope.eu/pauly> (дата звернення 03.12.2022).

248. March J. G., Olsen J. P. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *The American Political Science Review*. 1984. Vol. 78. No. 3. P. 734—749.

249. Mason R., Booth R., Gentleman A. Nigel Farage resigns as Ukip leader after achieving political ambition of Brexit. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2016/jul/04/nigel-farage-resigns-as-ukip-leader> (дата звернення: 02.12.2022).

250. McGrath C. Corbyn's legacy: Labour may «never win election again» warns political analyst. *The Express*, 04.04.2020. URL: <https://www.express.co.uk/news/politics/1264600/jeremy-corbyn-labour-party-leadership-keir-starmer-long-bailey-nandy-uk-election> (дата звернення: 04.05.2020).

251. McTague T. How David Cameron blew it. Politico. June 25, 2016. URL: <https://www.politico.eu/article/how-david-cameron-lost-brexit-eu-referendum-prime-minister-campaign-remain-boris-craig-oliver-jim-messina-obama/> (дата звернення: 16.01.2023).

252. Membership of political parties in Great Britain. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk> (дата звернення: 22.06.2022).

253. Menon A. How Britain Stumbled: Brexit, Tory Incompetence, and the Hard Road Ahead. *Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/united-kingdom/how-britain-stumbled> (дата звернення: 22.12.2022).

254. Merrick R. Corbyn's 'cabal' of top aides sabotaged election campaign, says Labour leader's close friend. *The Independent*, 08.02.2020.

255. Michels R. Die deutsche Sozialdemokratie. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 1906. № 23. S. 16-48.

256. Mudde C. Populist radical right parties in Europe. N.Y.: Cambridge univ. press, 2007. 404 p.

257. Murray S. The row over Sinn Fein's abstentionism (and why its MPs won't be taking their seats anytime soon). URL: <https://thejournal.ie> (18.07.2018). (дата звернення: 22.07.2022).

258. Neather A. Don't listen to the whingers - London needs immigrants. *London Evening Standard*, 23 October 2009. URL: <http://www.standard.co.uk/news/dont-listen-to-the-whingers--london-needs-immigrants-6786170.html> (дата звернення: 01.09.2022).

259. Niblett R. Global Britain in a divided world. *Chatham House*. URL: <https://www.chathamhouse.org/2022/03/global-britain-divided-world> (дата звернення: 12.01.2023 р.).

260. Northern Ireland Act 1998: Northern Ireland Assembly and Executive. URL: <https://hansard.parliament.uk/commons/2022-07-05/debates/22070575000002/NorthernIrelandAct1998NorthernIrelandAssemblyAndExecutive> (дата звернення: 22.12.2022).

261. O'Flynn P. Keir Starmer should pull his punches against Boris Johnson. *The Spectator*. URL: <https://www.spectator.co.uk/article/Keir-Starmer-should-pull-his-punches-against-Boris-Johnson/> (дата звернення: 31.03.2020)

262. Parties and Elections in Europe. Scotland. URL: <https://www.parties-and-elections.eu> (дата звернення: 23.07.2022).

263. Parties and Elections in Europe. United Kingdom. URL: <https://www.parties-and-elections.eu> (дата звернення: 24.07.2022).

264. Peitersen J.U. Britain and the European Union. *NTNU*, May 2019. URL: <https://ntnuopen.ntnu.no> (дата звернення: 14.01.2023).

265. Peston R. Why I think a no-deal Brexit is now the most likely outcome. URL: <https://blogs.spectator.co.uk/2019/02/why-i-think-a-no-deal-brexit-is-now-the-most-likely-outcome/blogs.spectator.co.uk> (дата звернення: 12.09.2021).

266. Policies. Brexit. Sinn Fein Ireland. URL: <https://www.sinnfein.ie> (дата звернення: 22.07.2022).

267. Pugh M. The making of modern British politics (1867—1939). Oxford, 1983. 302 p.

268. Queen «Brexit» story: Grayling rejects Labour's inquiry call. URL: <http://www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-35805132> (дата звернення: 04.10.2022).

269. Raines Th. Research paper. Internationalism or Isolationism? *The Chatham House-YouGov Survey. Europe programme*. Jan 2015. URL: <http://www.chathamhouse.org/publication/internationalism-or-isolationism-chatham-house-yougov-survey> (дата звернення: 12.09.2021).

270. Registration of Political Parties Act 1998. URL: <https://www.legislation.gov.uk> (дата звернення: 20.06.2022).

271. Rishi Sunak urged to scrap 'undemocratic' proposals to axe 2,400 laws. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2022/oct/24/rishi-sunak-urged-to-scrap-undemocractic-proposals-to-axe-2400-laws-jacob-rees-mogg> (дата звернення: 21.12.2022).

272. Rishi Sunak's promise of stability is a low bar for Britain. *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/leaders/2022/10/26/rishi-sunaks-promise-of-stability-is-a-low-bar-for-britain> (дата звернення: 21.12.2022).

273. Sartori G. Parties and Party Systems. N.Y., 1978. Vol.1. 300 p.

274. Schnapper P. Brexit, or Theresa May's Headache. *L'Observatoire de la société britannique*. 2018. № 21. P. 21—34.

275. Scotland National Party. URL: <https://snp.org> (дата звернення: 22.07.2022).

276. Scotland's Sturgeon: Next election a 'de facto referendum' on independence. URL: <https://www.reuters.com/world/uk/scotlands-sturgeon-says-uk->

court-ruling-referendum-only-makes-case-independence-2022-11-23/ (дата звернення: 24.12.2022).

277. Seddon P. Tony Blair: Labour leadership hopefuls must offer radical change. URL: <https://www.bbc.com/news/ukpolitics-51560294> (дата звернення: 04.10.2022).

278. Social Security Act 1980. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1980/30/contents> (дата звернення: 25.08.2022).

279. Starmer K. My pledges to you. URL: <https://keirstarmer.com/plans/10-pledges/> (дата звернення: 02.10.2022).

280. Steven Agnew MLA. People's Vote the only possible escape from Brexit blind alley. URL: <https://www.greenpartyni.org> (дата звернення: 26.07.2022).

281. Structural Cracks: Trouble ahead for global house prices. *The Economist*. URL: https://web.archive.org/web/20090122134706/http://www.economist.com/finance/displaystory.cfm?story_id=11412394 (дата звернення: 25.06.2022).

282. Sydoruk T., Yakymchuk M., Avhustiuk M. The impact of Euroscepticism on the EU enlargement policy in the Western Balkans. *Balkan Social Science Review*. 2022. Vol. 19. P. 157—185.

283. The Anti-Terrorism, Crime and Security Act 2001. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/24/contents> (дата звернення: 01.09.2022).

284. The best of both worlds: the United Kingdom's special status in a reformed European Union. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/502291/54284_EU_Series_No1_Web_Accessible.pdf (дата звернення: 16.01.2023).

285. The Electoral Commission. URL: <http://search.electoralcommission.org.uk> (дата звернення: 20.06.2022).

286. The European Elections Monitor. URL: <https://www.robertschuman.eu/en/the-european-elections-monitor/2021/> (дата звернення 15.07.2022).

287. The European Referendum Question. 2015. 3 September. URL: <http://ukpollingreport.co.uk> (дата звернення: 05.10.2022).

288. The Nationality, Immigration and Asylum Act 2002. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2002/41/contents> (дата звернення: 01.09.2022).

289. The YouGov view: Leave is ahead but fundamentals favour Remain. URL: <https://yougov.co.uk/news/2016/02/24/yougov-view-eu-referendum-polling/>; EU referendum: Provincial England versus London and the Celts. URL: <https://yougov.co.uk/news/2016/03/24/eu-referendum-provincial-england-versus-london-and/>; EU Referendum poll tracker. URL: bbc.co.uk/news/uk-politics-eu-referendum-36271589 (дата звернення: 05.10.2022).

290. Thorlakson L. Patterns of party integration, influence and autonomy in seven federations. *Party Politics*. 2009. Vol. 15. №. 2. P. 157—177.

291. Three Compelling Reasons to Vote Leave. URL: <https://tuv.org.uk> (дата звернення: 24.07.2022).

292. Tomkins L. Where is Boris Johnson? When and why it matters that leaders show up in a crisis. *Leadership*. 2020. № 16. P. 331—342.

293. Trade and Cooperation Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community, of the one part, and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, of the other part. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/948119/EUUK_Trade_and_Cooperation_Agreement_24.12.2020.pdf (дата звернення: 20.12.2022).

294. UK European election results. URL: <https://www.bbc.com/news/events/vote2014/eu-uk-results> (дата звернення: 22.11.2021).

295. UK inflation eases to 10.7% as annual rate of price increases slows. The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/business/2022/dec/14/uk-inflation-falls-food-and-energy-prices> (дата звернення: 24.12.2022).

296. UK: A8 Migrants. *Migration News*. July 2014. Vol.21. № 3.

297. UK: Migrant Cap. *Migration News*. October 2010. Vol.17. № 4.
298. Van Houten P. Multi-Level Relations in Political Parties A Delegation Approach. *Party Politics*. 2009. Vol. 15. № 2. P. 137—156.
299. Walker P. Keir Starmer promises to name balanced shadow cabinet. *The Guardian*, 05.04.2020.
300. What is a no-deal Brexit? URL: <https://www.bbc.com/news/election-2019-50515516> (дата звернення: 02.12.2022).
301. Winston Churchill, speech delivered at the University of Zurich, 19 September 1946. URL: <https://rm.coe.int/16806981f3> (дата звернення: 20.12.2022).
302. Wolinetz St. Beyond the Catch-All Party: approaches to the Study of Parties and Party Organization in Contemporary Democracies. *Political Parties Old Concepts and New challenges* / R. Gunter, J. Montero, J. Linz ed. Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 136—165.